

Nederland in Europees perspectief

Tevredenheid, vertrouwen en opinies

 DENMARK	8.6	 IRELAND	6.8
 SWITZERLAND	8.2	 ITALY	6.6
 NORWAY	8.1	 CZECH REPUBLIC	6.6
 FINLAND	8.1	 SLOVAKIA	6.6
 ICELAND	8.0	 FRANCE	6.5
 NETHERLANDS	8.0	 KOSOVO	6.3
 SWEDEN	7.9	 ESTONIA	6.2
 GERMANY	7.6	 PORTUGAL	6.0
 BELGIUM	7.4	 LITHUANIA	5.9
 UNITED KINGDOM	7.4	 RUSSIA	5.8
 POLAND	7.1	 ALBANIA	5.6
 SLOVENIA	7.0	 HUNGARY	5.6
 SPAIN	7.0	 UKRAINE	5.2
 CYPRUS	6.9	 BULGARIA	4.4

Nederland in Europees perspectief

Tevredenheid, vertrouwen en opinies

Redactie:

Jeroen Boelhouwer

Gerbert Kraaykamp (RU)

Ineke Stoop

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, oktober 2015

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het SCP verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het SCP te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2015

SCP-publicatie 2015-21

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Vertaling samenvatting: Julian Ross, Carlisle, Engeland

Omslagontwerp: bureau StijlZorg, Utrecht

Fotobewerking: Ien van Laanen, Geldermalsen

ISBN 978 90 377 0756 4

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Rijnstraat 50

2515 XP Den Haag

(070) 340 70 00

www.scp.nl

info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

De webversie van deze publicatie wijkt in opmaak iets af van de gedrukte, papieren versie. Bij verwijzingen naar pagina's van deze editie daarom vermelden dat naar de webversie is verwezen.

Voorwoord	6
Samenvatting	7
<i>Jeroen Boelhouwer (SCP), Gerbert Kraaykamp (Radboud Universiteit) en Ineke Stoop (SCP)</i>	
1 Nederland in Europees perspectief	14
<i>Jeroen Boelhouwer (SCP), Gerbert Kraaykamp (Radboud Universiteit) en Ineke Stoop (SCP)</i>	
1.1 Nederland en Europa	14
1.2 Thema's voor de vergelijking	16
1.3 Welk landenvergelijkend onderzoek gebruiken we?	17
1.4 Typering van landen	19
1.5 Inhoud publicatie	20
Noten	21
Literatuur	22
2 De stemming in Europa	24
<i>Jeroen Boelhouwer (SCP)</i>	
2.1 De stemming in Europa	24
2.2 Mening over de democratie	26
2.3 Vertrouwen, in instituties en in andere mensen	30
2.4 Mening over migranten	35
2.5 Tevredenheid met het leven	39
2.6 Alles overziend	42
Noten	43
Literatuur	44
3 Trends in tevredenheid met het leven	46
<i>Jeroen Boelhouwer (SCP)</i>	
3.1 Toenemende aandacht voor geluk	46
3.2 Ontwikkelingen in geluk sinds 2002	47
3.3 Positie op de arbeidsmarkt	50
3.4 Inkomen	52
3.5 Opleiding	54
3.6 Leeftijd	56

3.7	Sekse	58
3.8	Achtergronden bij verschillen in geluk	60
3.9	Slotbeschouwing	65
	Noten	66
	Literatuur	66
4	Politiek vertrouwen in crisistijd: ontwikkelingen en economische effecten <i>Paul Dekker (SCP) en Maurice Gesthuizen (Radboud Universiteit)</i>	69
4.1	Vertrouwen in crisis	69
4.2	Dalend politiek vertrouwen?	70
4.3	Verklaringen voor verschillen en veranderingen	73
4.4	Vertrouwen en ontevredenheid in Europa	75
4.5	Nationale verscheidenheid	78
4.6	Conclusies en slotbeschouwing	82
	Noten	84
	Literatuur	87
5	Rolopvattingen van mannen en vrouwen: Nederland in vergelijking <i>Roza Meuleman, Gerbert Kraaykamp en Ellen Verbakel (Radboud Universiteit)</i>	88
5.1	Inleiding	88
5.2	Waarom verschillen rolopvattingen? De invloed van eigenbelang, menselijk kapitaal en blootstelling	90
5.3	Beschrijving van verschillen in rolopvattingen en de landverschillen hierin	91
5.4	Beschrijving van trends in rolopvattingen	101
5.5	Verklarende analyse van individuele en landverschillen in rolopvattingen	105
5.6	Conclusie en discussie	109
	Noten	111
	Literatuur	111
6	Het samengaan van opvattingen over migranten en over de EU: Nederland in vergelijking <i>Marcel Lubbers (Radboud Universiteit), Mérove Gijsberts en Willem Huijnk (SCP)</i>	114
6.1	Weerstand tegen migratie, dan ook weerstand tegen de EU?	114
6.2	Theoretische achtergrond	116
6.3	De relatie tussen ervaren dreiging van migranten en eurosceptis	118
6.4	De relatie met opleidingsverschillen	122
6.5	De rol van het politieke klimaat	125
6.6	Conclusies	128
	Noten	129
	Literatuur	129

Summary	131
<i>Jeroen Boelhouwer (SCP), Gerbert Kraaykamp (Radboud University) and Ineke Stoop (SCP)</i>	
Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport)	
Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	138

Voorwoord

2015 was een roerig jaar voor Europa. Vooral de discussies over het omgaan met de vluchtelingen die vanuit Noord-Afrika en Syrië naar Europa willen komen en de discussies over de Griekse schuldenlast hielden de gemoederen bezig. Het zijn discussies die een zware wissel trekken op de eensgezindheid en solidariteit binnen Europa. Over het algemeen komen vooral politici en commentatoren aan het woord. We horen veel minder over de voorkeuren, houdingen en opinies van burgers. In deze publicatie stellen we juist die centraal. Hoe denken Nederlanders en andere Europeanen over migranten, hoeveel vertrouwen hebben ze in de politiek, hoe zien ze de taakverdeling tussen mannen en vrouwen en hoe gelukkig zijn ze?

In deze publicatie gebruiken we vooral gegevens uit het *European Social Survey* (ESS). Het ESS is een grootschalig, Europees landenvergelijkend onderzoek dat in 2002 startte en daarna elke twee jaar is herhaald. In totaal hebben 36 landen minimaal eenmaal meegedaan, en 16 landen in alle rondes. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) is vanaf het begin zeer nauw bij het ESS betrokken geweest.

De meest recente gegevens van het ESS zijn afkomstig uit de zesde ronde (2012/'13). De huidige discussies zijn daarin niet meegenomen. Wel laten we zien hoe de stemming in Europa zich in de afgelopen tien jaar heeft ontwikkeld, en hoe de meningen en opinies van Nederlanders lijken op die van andere Europeanen of juist daarvan afwijken. Dit inzicht is relevant voor de onderbouwing van de discussies van vandaag en tijdens het Nederlands voorzitterschap van de EU in 2016. Eind oktober 2015 komen de gegevens van de zevende ronde beschikbaar.

Deze publicatie sluit aan bij SCP-onderzoek naar de houdingen en opinies van Nederlanders, waarover het SCP elk kwartaal verslag doet via het *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Daar is de vraag vooral of we denken zoals we denken dat we denken. Ook met deze publicatie houden we Nederlanders een spiegel voor: hoeveel verschillen we van andere Europeanen en op welke landen lijkt Nederland het meest? De publicatie bouwt tot slot ook voort op SCP-onderzoek naar kwaliteit van leven in Nederland, maar dan in Europees perspectief. Later dit jaar keren we met de tweejaarlijkse *Sociale staat van Nederland* weer terug naar de situatie in Nederland.

Graag bedank ik prof. dr. Gerbert Kraaykamp, dr. Maurice Gesthuizen, dr. Marcel Lubbers, dr. Roza Meuleman en dr. Ellen Verbakel van de Radboud Universiteit voor hun inzet en de samenwerking bij deze publicatie.

Prof. dr. Kim Putters
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Samenvatting

Jeroen Boelhouwer (SCP), Gerbert Kraaykamp (Radboud Universiteit) en Ineke Stoop (SCP)

S.1 Nederland in Europa

Europeanen krijgen steeds meer met elkaar te maken, zo heeft ook een aantal ontwikkelingen in 2015 weer duidelijk gemaakt. Of het nu gaat om het beëindigen van de economische crisis, het wel of niet helpen van Griekenland met zijn schuldenlast, of wat te doen met de vluchtelingen die vanuit Noord-Afrika en Syrië naar Europa proberen te komen: de discussies raken de kern van Europese integratie en verbondenheid. In welke mate zijn burgers en landen in Europa, zowel binnen als buiten verschillende samenwerkingsverbanden, bereid elkaar te helpen en solidair? Een belangrijk achterliggend vraagstuk hierbij is in welke mate er in Europa sprake is van gelijksoortige waarden en normen. In deze publicatie kijken we naar gedeelde en niet-gedeelde opvattingen, waarden, normen en houdingen in Europa. Hierbij ligt onze focus op de Nederlandse bevolking; deze wordt wel steeds vergeleken met andere Europeanen.

In veel landenvergelijkende studies worden feitelijke gegevens gebruikt, bijvoorbeeld de stand van de economie (het bbp) of de werkloosheid, de gezondheidssituatie, de criminaliteit of het opleidingsniveau van de bevolking. Relatief weinig aandacht is er voor vergelijkingen op basis van subjectieve gegevens: hoe tevreden of ontevreden zijn mensen met de situatie? Hebben Nederlanders meer of minder vertrouwen in de politiek of in andere mensen dan inwoners van andere landen? Wat zijn de opvattingen over hoe mannen en vrouwen werk en gezin zouden moeten verdelen? Hoe staat het met de tevredenheid met het leven?

Niet feitelijke gegevens staan centraal, maar de subjectieve oordelen zijn het uitgangspunt: we vergelijken de stemming in Nederland met de stemming in andere Europese landen. Dat doen we op basis van het *European Social Survey* (ESS), een grootschalig tweejaarlijks onderzoek dat zich juist met name richt op de oordelen en waarden van mensen. We bestuderen niet één centrale vraag of probleemstelling, maar proberen de stemming te peilen aan de hand van drie belangrijke thema's: opvattingen over migranten, politiek vertrouwen, en de rolverdeling van mannen en vrouwen bij werk en gezinstaken. Deze thema's keren geregeld terug in de maatschappelijke en politieke discussie in Europa. Daarnaast zijn het onderwerpen die een relatie met de economische crisis kunnen hebben. Heeft het vertrouwen zich in Spanje, waar de crisis hard toesloeg, bijvoorbeeld anders ontwikkeld dan in Nederland? Deze drie thema's behandelen we uitgebreid en verdiepend. Daarnaast kijken we in de publicatie ook breder naar de stemming in Europa aan de hand van de volgende onderwerpen: meningen over de democratie, vertrouwen in niet-politieke instituties en in andere mensen, meningen over migranten en tevredenheid met het leven. Iets dieper gaan we in op geluk in Europa: hoe heeft beleving van geluk zich ontwikkeld,

welke verschillen zijn er tussen bevolkingsgroepen en welke gevolgen heeft de economische crisis gehad?

5.2 Negatieve opvattingen over migranten gaan samen met eurosceptis

In deze publicatie bekijken we specifiek welke relatie er bestaat tussen de opvattingen over migranten en opvattingen over de eenwording binnen de Europese Unie. Uit de ESS-cijfers blijkt dat in Nederland de weerstand tegen migranten en tegen verdergaande integratie binnen de Europese Unie gemiddeld is. Daarin is bovendien tussen 2004 en 2012 maar weinig veranderd. Ook blijken in Nederland de beide opvattingen sterk samen te hangen: hoe sterker men dreiging ervaart van migranten, des te negatiever is men over Europese integratie. Na 2008 is deze samenhang ook nog eens groter geworden. Lageropgeleiden blijken meer dreiging van migranten te ervaren en tegelijkertijd sterker eurosceptisch te zijn dan hogeropgeleiden. Maar de samenhang tussen beide opvattingen is even sterk voor laag- en hoogopgeleiden: *als* hogeropgeleiden veel dreiging van migranten ervaren, zijn ze vrijwel net zo eurosceptisch als lageropgeleiden.

De bevinding dat negatieve opvattingen over migranten sterk samenhangen met eurosceptis zijn vervolgens gerelateerd aan de steun voor nationalistisch-populistische partijen. De afgelopen decennia zijn overal in Europa partijen opgekomen die de nadruk leggen op zowel migratiebeperkingen als de nadelen van het lidmaatschap van de Europese Unie. Voorbeelden in Nederland zijn de LPF en later de PVV, in Frankrijk het Front National en in het Verenigd Koninkrijk de British National Party. In deze publicatie hebben we onderzocht in hoeverre de opkomst van dergelijke partijen samenvalt met een sterkere samenhang tussen opvattingen over immigratie en opvattingen over Europese integratie. Onze resultaten laten zien dat in landen met een relatief grote aanhang van nationalistisch-populistische partijen de samenhang tussen negatieve opvattingen over migranten en over de EU sterker is. Toch is dit niet het hele verhaal, want het is niet zo dat voor aanhangers van nationalistisch-populistische partijen het verband tussen beide opvattingen sterker is dan bij aanhangers van andere partijen. *Als* stemmers van andere partijen dreiging van migranten ervaren dan combineren ze dat net zo vaak met eurosceptis als stemmers van nationalistisch-populistische partijen.

5.3 Politiek vertrouwen meer afhankelijk van nationale economie dan van eigen portemonnee

De discussie over het vertrouwen in de politiek is van alle tijden en wordt frequent gevoerd: het vertrouwen zou in Nederland niet bijster hoog zijn. Bovendien is de gedachte dat door de financiële en economische crisis een daling in het vertrouwen in een stroomversnelling zou zijn geraakt; de economische crisis zou daarmee resulteren in een politieke vertrouwenscrisis. Daarbij wordt vaak gewezen op de massale werkloosheid, stijgende armoede en protestbewegingen in eurocrisislanden, maar ook op de onvrede over maatregelen om de euro te redden en over door 'Brussel' afgedwongen bezuinigingen. De natio-

nale en Europese politiek zouden falen in een effectieve aanpak van de crisis en het bieden van perspectief aan de bevolking en daardoor snel aan legitimiteit verliezen.

Maar in de eerste plaats laten we in deze publicatie zien dat er geen sprake is van een voortdurend dalend politiek vertrouwen in alle Europese landen. Er zijn natuurlijk wel verschillen tussen landen: in Nederland zijn er vooral fluctuaties, maar in landen die in hoge mate de gevolgen van de economische crisis hebben ervaren, is sinds 2008 een scherpe vertrouwensdaling te zien. Het is niet verwonderlijk dat politiek vertrouwen samengaat met de ervaren en verwachte welvaart. Een interessante vraag daarbij is of mensen de politiek vooral beoordelen op grond van hun persoonlijke omstandigheden en vooruitzichten, of op grond van de toestand en perspectieven van de nationale economie. In deze publicatie laten we zien dat burgers de politiek niet primair beoordelen op basis van een blik in hun eigen portemonnee, maar meer op basis van een blik op de tv of in de krant over het land waarin zij wonen. Politiek vertrouwen hangt sterker samen met de tevredenheid over de nationale economie dan met de eigen financiële kwetsbaarheid. Verder blijkt dat het oordeel over de nationale economie juist belangrijker wordt voor het politieke vertrouwen als het economisch slechter gaat, maar dat dit niet geldt voor de invloed van de eigen financiële situatie.

Hoe nu precies de relatie tussen politiek vertrouwen en waarderingen van de economische situatie moet worden begrepen is lastig. Oftewel, wat is oorzaak en wat is gevolg? Onduidelijk is bijvoorbeeld in hoeverre burgers vinden dat de overheid ook echt verantwoordelijk is voor de economie. Ook is niet bekend hoe persoonlijke ervaringen en informatie verkregen via media geïnterpreteerd worden en gekoppeld zijn aan overheidsoptreden. Het kan immers ook zo zijn dat een oordeel over de economie en de eigen financiële positie bepaald worden door de houding tegenover de politiek: als iemand het idee heeft dat de politiek voldoende inzet heeft gepleegd, dan is het mogelijk dat men tevreden is met hoge werkloosheidscijfers en geringe financiële middelen. Zonder het overheidsingrijpen zou de situatie nog beroerder geweest kunnen zijn. Dit zou kunnen verklaren waarom we in deze publicatie vinden, onverwacht en contra-intuïtief, dat een hoog niveau van werkloosheid (evenals een stijging ervan) samengaat met meer politiek vertrouwen. Het blijft echter goed zich te realiseren dat de economie wel een belangrijke indicator is voor vertrouwen in de politiek, en vooralsnog steeds belangrijker lijkt te worden, maar niet de belangrijkste is. Politiek vertrouwen is primair een oordeel over wat er in de politiek gebeurt.

5.4 Nederlanders onderschrijven een gelijke rolverdeling tussen mannen en vrouwen

Hoe wordt er gedacht over de rolverdeling tussen mannen en vrouwen als het gaat om betaald werk en gezinstaken? Deze kwestie is van belang in het licht van de huidige economische crisis, waarin de werkloosheid toeneemt, maar ook in het licht van de toenemende vergrijzing, met een dreigend tekort aan arbeidskrachten. Een vraag is dan of vrouwen eerder stoppen met werken als gevolg van de crisis en hoe de taakverdeling tussen mannen en vrouwen bij het combineren van arbeid en zorg is als zij beiden werkzaam zijn. Inzicht in *opvattingen* over de rolverdeling is relevant omdat het iets zegt over de *daadwerkelijke* rolver-

deling tussen man en vrouw en, meer in het bijzonder, het kader biedt om ontwikkelingen aangaande vrouwelijke arbeidsparticipatie te begrijpen. Immers, rolverdelingen worden niet alleen beïnvloed door sociale normen omtrent rolpatronen (bijvoorbeeld door opvoeding) en door de mogelijkheden die mannen en vrouwen waarnemen (bijvoorbeeld gecapiteerde arbeidsmarktkansen), maar ook door de eigen opvattingen hierover.

Uit onze resultaten blijkt in de eerste plaats dat het in de afgelopen decennia in heel Europa steeds gebruikelijker is geworden dat vrouwen werken. Nederland neemt hier wel een bijzondere plaats in. In de afgelopen dertig jaar is Nederland van een land met een zeer lage arbeidsdeelname van vrouwen veranderd in een land waarin vrouwen het meest actief zijn op de arbeidsmarkt. Een belangrijk verschil met andere Europese landen is wel dat vrouwen in Nederland vaker in deeltijd werken.

Nederlandse mannen en vrouwen onderschrijven relatief vaak een gelijke rolverdeling. Dat baseren we op de relatief geringe steun voor de opvatting dat een vrouw bereid moet zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin; en op de eveneens geringe steun voor de opvatting dat mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen wanneer er niet genoeg banen beschikbaar zijn. De bestaande rolopvattingen in Nederland lijken veel op die van Zweden en Duitsers. Er zijn binnen Nederland wel verschillen tussen bevolkingsgroepen: lageropgeleiden en niet-werkenden hebben meer traditionele rolopvattingen dan hogeropgeleiden en werkenden. Bovendien blijken de rolopvattingen van mannen en vrouwen met een hoogopgeleide of werkende moeder of partner meer egalitair. Dit laat zien dat onderwijs en arbeidsmarkt belangrijke instituties zijn waarlangs modernisering en verandering in rolopvattingen vorm krijgt.

Er wordt vaak verondersteld dat in Zuid- en Oost-Europa opvattingen over het betaald werken van vrouwen met schoolgaande kinderen traditioneler zijn dan in Scandinavië. De bevindingen in deze publicatie ondersteunen dat beeld: in het oosten van Europa (Polen) zijn de opvattingen traditioneler en in het noorden (Zweden) juist meer egalitair. Tegelijk is duidelijk dat in alle landen sprake is van een trend naar meer egalitaire rolopvattingen. Overigens vonden de grootste veranderingen in Nederland al plaats tussen 1990 en 1999; daarna zijn rolopvattingen nauwelijks meer egalitair geworden. De verschillen die er zijn tussen landen in rolopvattingen, blijken vooral gerelateerd aan het bruto binnenlands product (BBP), een indicator van economische voorspoed. Naarmate landen een hoger bbp hebben, zijn rolopvattingen van mannen en vrouwen in een land ook minder traditioneel. Maar ook politieke macht van vrouwen, gemeten via het aantal zetels van vrouwen in het nationale parlement, blijkt sterk gerelateerd aan het onderschrijven van meer egalitaire rolopvattingen.

5.5 De stemming in Europa: in Noordse landen het meest positief

In deze publicatie geven we ook een meer globale indruk van de stemming in Europa, aan de hand van de opvattingen en opinies uit het *European Social Survey*. We kijken daarbij naar opvattingen over de democratie, naar het vertrouwen dat burgers hebben in instituties en in andere mensen, naar opvattingen over migranten en naar hoe tevreden burgers zijn met

het leven dat ze leiden. Daarbij kijken we naar negen verschillende indicatoren waarover in 28 landen informatie is verzameld. Bij de meeste onderwerpen is aan burgers gevraagd een rapportcijfer te geven. Als we de landen ordenen op basis van deze rapportcijfers valt op dat bij al de onderwerpen de Noordse landen (Scandinavië en Finland) bovenaan staan, aangevuld met Zwitserland, en dat Oost-Europese landen onderaan staan. Nederland lijkt in veel opzichten op Duitsland en is dan ook vaak met dat buurland vlak onder de top te vinden. Ook valt op dat Nederland bij geen van de onderwerpen tot de top 3 behoort.

Nederlanders geven de *mate waarin Nederland democratisch* is een voldoende (6,9). Daarmee staan we op de zevende plek van de 28 Europese landen die in 2012 aan het ESS meedoen. De cijfers in Denemarken en Zwitserland zijn het hoogst: rond de 8. Nederlanders hebben weliswaar niet erg veel *vertrouwen* in politici, politieke partijen en het parlement (het gemiddelde cijfer voor deze drie samen komt net boven de 5 uit), maar met dat cijfer zit Nederland maar net onder de landen met de hoogste gemiddelden. Het hoogste cijfer geven de Denen: een 5,5. In alle landen blijkt het vertrouwen in het rechtsstelsel hoger dan het vertrouwen in de politiek. Het vertrouwen in andere mensen is in Nederland wel relatief hoog, en samen met de Noordse landen en Zwitserland duidelijk hoger dan in andere landen. Dit sociale vertrouwen hangt positief samen met politiek en institutioneel vertrouwen. De meeste Nederlanders vinden dat er slechts een beperkt aantal *migranten* moet worden toegelaten. Het percentage Nederlanders dat vindt dat er veel migranten of juist helemaal geen migranten moeten worden toegelaten is klein. Nederland lijkt hierin op Denemarken, Finland en Zwitserland. Alles bij elkaar genomen is de Nederlander behoorlijk gelukkig. Volgens de meest recente ESS-cijfers geven we het leven gemiddeld een 7,9 als rapportcijfer. Alleen de Denen zijn duidelijk gelukkiger dan wij zijn, terwijl de andere Noordse landen, aangevuld met Zwitserland, met Nederland vergelijkbaar zijn. Het algemene beeld als het gaat om de stemming in Europa is dat die in de Noordse landen het meest positief is: zij geven de hoogste rapportcijfers. Nederland bevindt zich meestal net in deze groep landen, of net er onder.

5.6 De economische crisis leidt niet in heel Europa tot minder geluk

Uit het hiervoor geschetste algemene beeld is af te leiden dat er een vrij grote samenhang is tussen de verschillende onderwerpen: landen waar mensen meer politiek vertrouwen hebben zijn over het algemeen ook landen waar mensen elkaar meer vertrouwen, er positiever wordt gedacht over migranten en de tevredenheid met het leven groter is. Welke verklaringen zijn er te geven voor verschillen in geluk en is er een effect van de economische crisis zichtbaar?

Uit veel landenvergelijkend onderzoek blijkt dat Nederlanders behoren tot de meest gelukkige mensen: steevast zijn inwoners van de Scandinavische landen, aangevuld met Finnen, Zwitsers en Nederlanders het gelukkigst. Ook de cijfers in deze publicatie laten dit zien. De gevolgen van de economische crisis zijn niet eenduidig, er is in elk geval geen sprake van een algehele afname van geluk. De ontwikkelingen in levenstevredenheid in de afgelopen

tien jaar vertonen eerder een wisselend beeld – soms neemt de tevredenheid toe (bijvoorbeeld heel licht in Nederland en sterk in Polen), soms blijft die gelijk (Spanje), maar nergens is de levenstevredenheid in de afgelopen tien jaar echt veel kleiner geworden. In Spanje was er in 2008, het begin van de economische crisis, wel een omslagpunt: tot die tijd steeg het geluk om daarna enigszins te dalen.

Ongeacht naar welk land we kijken zijn mensen die werkloos zijn, of die een laag inkomen hebben minder tevreden met het leven dan werkenden, en dan mensen met een hoog inkomen. De samenhang tussen leeftijd en geluk is ingewikkelder: hier zien we een U-curve, waarbij zowel jongeren als ouderen gelukkiger zijn dan mensen met een middelbare leeftijd. Dit doet zich in alle onderzochte landen voor en lijkt dus een universeel fenomeen. Tussen mannen en vrouwen zijn er nauwelijks verschillen. Opvallend is verder dat als we rekening houden met allerlei individuele kenmerken de verschillen naar opleidingsniveau niet significant zijn: laagopgeleiden zijn dus net zo gelukkig of ongelukkig als hoogopgeleiden.

De verschillen in geluk tussen de Europese landen die we in deze publicatie bekijken hebben nauwelijks iets te maken met landkenmerken. We keken naar economische cijfers (zoals werkloosheidscijfers of de welvaart in een land), naar enkele vrijheden (o.a. vrijheid van vereniging en van meningsuiting) en naar de ervaren effectiviteit van de overheid. Alleen die laatste indicator heeft een relatie met geluk: hoe effectiever de overheid wordt ervaren, hoe groter het geluksgevoel bij de bevolking. Bij deze effectiviteit gaat het om voor burgers belangrijke zaken als de kwaliteit van de publieke dienstverlening, de kwaliteit van het ambtenarenapparaat en de kwaliteit van beleidsformulering en -implementatie. Nederland scoort relatief hoog op deze indicator: een zesde plek van de 28 ESS-landen in 2012. Belangrijk voor levenstevredenheid zijn uiteraard ook individuele kenmerken als gezondheid en arbeidsmarktpositie; mensen die betaald werk hebben en in een goede gezondheid verkeren zijn gelukkiger dan mensen zonder werk en met een minder goede gezondheid.

S.7 Tot slot

In deze publicatie schetsen we een beeld van de stemming in Europa. Dat doen we op basis van het *European Social Survey*, waarvan de meest recente cijfers uit 2012 komen. Daardoor zijn we niet in staat om in te gaan op ontwikkelingen die Europa in 2015 in haar greep hielden, noch op de gevolgen van die ontwikkelingen voor de stemming in Europa. Hiervoor moeten we nieuwe cijfers afwachten, die eind 2015 beschikbaar komen (ESS-ronde 7). Overigens moeten we bovendien met spijt constateren dat Griekenland noch in 2012 noch in 2014 meedeed aan het ESS-onderzoek.

In deze publicatie laten we wel voor de 28 Europese landen die in 2012 deelnamen zien welke verschillen en overeenkomsten in opvattingen en opinies er zijn. Dat is van belang omdat de politiek, maar ook de economie, steeds vaker een Europese dimensie heeft. Met kennis over opvattingen in Nederland en in andere Europese landen kan worden getracht al te ongenueanceerde oordelen te vermijden, en kan men inzicht verkrijgen in

mogelijke gevoeligheden die in andere landen spelen. Ook leidt de ontwikkeling naar toenemende integratie en samenwerking binnen Europa tot terugkerende debatten. In die debatten kan het helpen om te weten of opinies en opvattingen in Nederland anders zijn dan elders in Europa. Tot slot is het natuurlijk de vraag of de economische en politieke integratie ook gepaard gaat met naar elkaar toegeroeiende waarden, houdingen en opinies of dat er juist sprake is van divergentie.

Het beeld dat uit de publicatie oprijst is er niet één van gelijke waarden, houdingen en opvattingen, maar een van duidelijke verschillen daarin – verschillen die, als je door de oogbalken kijkt, langs een geografische lijn kunnen worden gelegd. Die lijn loopt grofweg vanuit het noorden via het westen naar het zuiden en het oosten. In het noorden is het vertrouwen in instituties en in andere mensen hoger dan in het oosten en het zuiden, zijn burgers meer tevreden met het functioneren van de democratie, toleranter ten opzichte van migranten en uiteindelijk ook meer tevreden met het leven als geheel. Nederland is in die zin een typisch West-Europees land dat telkens vlak na de Noordse landen is terug te vinden; Nederland staat nergens in de top 3. Dat impliceert dat de mening van Nederlanders op geen enkel vlak erg uitzonderlijk of uitgesproken is. Nederland lijkt vaak op Duitsland en is dan ook bij veel van de in deze publicatie onderzochte zaken bij Duitsland in de buurt te vinden.

Met deze publicatie houden we Nederland en de Nederlanders vooral een spiegel voor: hebben we opvattingen en meningen die sterk afwijken van die van andere Europeanen? Dat blijkt reuze mee te vallen. De verschillen met Zuid- en Oost-Europeanen zijn soms groot, maar die met andere West-Europese en Scandinavische landen zijn tamelijk gering. Als we er één overkoepelend oordeel uit mogen lichten dan is er eigenlijk nauwelijks een mooiere afsluiting dan de constatering dat Nederlanders behoren tot de meest gelukkigste Europeanen.

1 Nederland in Europees perspectief

Jeroen Boelhouwer (SCP), Gerbert Kraaykamp (Radboud Universiteit) en Ineke Stoop (SCP)

1.1 Nederland en Europa

Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog is er in Europa veel veranderd. In eerste instantie werd Europa gesplitst in een oostelijk deel en een westelijk deel. In West-Europa begon al snel een proces van eenwording. Met de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal was deze aanvankelijk vooral economisch en met zes landen ook beperkt.¹ In de loop der tijd breidde het aantal landen zich uit en werd de samenwerking niet alleen economisch, maar ook steeds meer politiek. Uiteindelijk resulteerde dit proces in 1992 in de oprichting van de Europese Unie (EU). In de jaren daarvoor verdween het IJzeren Gordijn en kwam er weer toenadering tussen West- en Oost-Europa. Veel Oost-Europese landen sloten zich later bij de Europese Unie aan. In de EU staat centraal dat lidstaten op vrijwillige basis tot bindende afspraken in verdragen komen (zie europa.eu). Een gedeeld economisch doel van de EU is het vrije verkeer van goederen, diensten, geld en personen, waarvan zoveel mogelijk mensen in Europa kunnen profiteren. Daarnaast streeft de EU naar sociale en politieke doelen zoals menselijke waardigheid, vrijheid, democratie, gelijkheid, de rechtsstaat en de eerbiediging van de rechten van de mens. Deze doelen zijn vastgelegd in het Verdrag van Lissabon in 2009. In 2015 bestaat de Europese Unie uit 28 landen.² De Europese integratie heeft dus nog niet geleid tot een volledig geïntegreerd Europa: niet alle landen in Europa maken deel uit van de Europese Unie (zoals Noorwegen, Zwitserland, IJsland, Albanië en Oekraïne) en een aantal landen binnen de EU maakt geen gebruik van de gemeenschappelijke munt (waaronder Denemarken, het Verenigd Koninkrijk, Zweden en enkele Oost-Europese landen). Weer een andere combinatie van landen heeft afspraken gemaakt over onder meer het opheffen van de personencontroles aan hun gemeenschappelijke grenzen en het asielbeleid. Onder deze zogenoemde Schengenlanden bevinden zich 22 EU landen³ en vier niet-EU-landen (Noorwegen, IJsland, Zwitserland en Liechtenstein).

Naast de Europese Unie is er de Raad van Europa, in 1955 opgericht om de democratie en de mensenrechten in Europa te bevorderen. Van deze Raad zijn alle Europese landen lid, evenals Rusland en Turkije. Het belangrijkste verdrag is het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden.

In de loop der tijd is er sprake van steeds verdergaande samenwerking in Europa, binnen verschillende samenwerkingsverbanden. Over deze verdergaande samenwerking, en soms meer specifiek over de Europese Unie, zijn de meningen in Nederland, en in andere landen, verdeeld. Voorstanders wijzen op de ene munt waarmee je in grote delen van Europa kunt betalen, op het vrije reizen binnen de EU en op het feit dat er binnen de Europese Unie al 70 jaar vrede heerst. Daarnaast is de welvaart in Europa groot. Tegenstanders wijzen eerder

op de gevolgen van de economische crisis en de Griekse schuldenlast, die directe gevolgen hebben voor de werkloosheid en het vertrouwen in de economie in Nederland. Bovendien zoeken, onder meer gedreven door de economisch zware tijden, bewoners uit Centraal- en Zuid-Europese landen werk in West-Europese landen. Voor sommigen speelt ook het verlies van soevereiniteit een rol.

In dit rapport kijken we voornamelijk naar gedeelde en niet-gedeelde waarden, normen en houdingen in Europa. Nederland staat centraal, maar wordt steeds vergeleken met andere landen. Daarbij beperken we ons niet tot de landen van de Europese Unie, maar kijken breder in Europa naar overeenkomsten en verschillen in meningen en opinies tussen inwoners van landen. In hoeverre lijken andere Europeanen op Nederlanders, en op elkaar? Naast verschillen tussen inwoners van landen zijn er uiteraard ook verschillen *binnen* landen. Hoe groot zijn de verschillen binnen landen, vergeleken met die tussen landen? Ook die vraag komt in het rapport aan de orde.

In grote lijnen zijn er drie redenen om in Europees perspectief naar Nederland te kijken. In de eerste plaats hebben de landen in Europa steeds meer met elkaar te maken. Economische en politieke onderwerpen hebben steeds vaker een Europese dimensie: de economische crisis heeft dat duidelijk genoeg laten zien. Informatie over andere Europeanen is dan nuttig, om bijvoorbeeld vooroordelen te vermijden of inzicht te krijgen in mogelijke gevoeligheden die in andere landen spelen.

Hieraan gekoppeld is de tweede reden: we kunnen leren van vergelijking met anderen. ‘Het buitenland’ is een terugkerend thema in het maatschappelijke en politieke debat in Nederland. De uitbreiding van de Europese Unie, de samenwerking binnen Europa en de open grenzen leiden tot soms heftige debatten. Het kan daarbij behulpzaam zijn om te weten of ontwikkelingen in Nederland anders zijn dan ontwikkelingen elders in Europa. Denken Nederlanders anders dan andere Europeanen over bepaalde zaken of juist hetzelfde, zijn de verschillen binnen landen groter dan de verschillen tussen landen? Wellicht denken we dat bepaalde waarden ‘typisch Nederlands’ zijn maar valt dat mee, of omgekeerd: misschien blijken we in Europa minder dezelfde waarden aan te hangen dan we soms denken.

De derde reden is gelegen in de vraag of de economische en politieke integratie gepaard gaat met steeds meer vergelijkbare waarden en normen in Europa. Trends als globalisering en modernisering gaan vaak samen met een (her)waardering van nationale en lokale gebruiken en instituties en in onderzoek wordt nog steeds gevonden dat de binding met de eigen buurt of stad en met het eigen land veel groter is dan met Europa of de wereld (Lewicka 2011). Tot welke verschillen leidt dat? Of valt het wel mee met die verschillen? Is er sprake van convergentie in houdingen en waarden, of zijn er grote verschillen tussen landen?

1.2 Thema's voor de vergelijking

Vaak wordt Nederland vergeleken met andere Europese landen op basis van feitelijke gegevens, bijvoorbeeld op het terrein van economie, gezondheid, veiligheid of onderwijs (zie Eurostat 2015). Relatief weinig aandacht is er voor een vergelijking op basis van subjectieve gegevens: het gaat er dan niet om hoe het feitelijk is, maar hoe tevreden of ontevreden mensen zijn met de feitelijke situatie, bijvoorbeeld hoe tevreden ze zijn met hun leven of met het beleid van de overheid. Ook het vertrouwen dat mensen in elkaar en in politieke instituties hebben, speelt een rol. Ten slotte gaat het om de waarden en opinies van mensen: wat verwacht men van de overheid, hoe staat men ten opzichte van migranten, en wat zijn de opvattingen over hoe mannen en vrouwen om moeten gaan met werk- en gezinsverantwoordelijkheden?

In dit rapport nemen we de subjectieve oordelen als uitgangspunt: we vergelijken de stemming in Nederland met de stemming in andere Europese landen. Daarbij kijken we niet naar één centrale vraag, maar proberen de stemming te peilen aan de hand van vier thema's: politiek vertrouwen, opvattingen over de rol van mannen en vrouwen, opvattingen over migranten en tevredenheid met het leven. Het zijn thema's die geregeld terugkeren in de maatschappelijke en politieke discussie in Europa. Daarnaast zijn het onderwerpen waarvoor de economische crisis gevolgen kan hebben gehad. Heeft het vertrouwen zich in Spanje, waar de crisis hard toesloeg, anders ontwikkeld dan in Nederland, waar de crisis minder gevolgen had? Hoe heeft het geluk zich ontwikkeld? Ten slotte zijn het thema's die in Europa, binnen de verschillende Europese samenwerkingsverbanden, een rol spelen. In verdragen van de EU gaat het over het bevorderen van de 'waarden waarop de EU berust' en een doelstelling van de Raad van Europa is 'stimulering van de ontwikkeling van Europa's culturele identiteit en diversiteit'. In dit rapport kijken we in hoeverre er sprake is van gelijke waarden binnen Europa en welke verschillen en overeenkomsten er zijn.

In de eerste plaats kijken we naar het politieke vertrouwen (hoofdstuk 4). Een algemeen heersend beeld is dat het vertrouwen in de politiek in de westerse wereld laag is en bovendien daalt. Door de economische crisis zou deze ontwikkeling bovendien versneld doorzetten als gevolg van stijgende werkloosheid en groeiende armoede. Bovendien is er veel discussie over de noodprogramma's om eerst banken en later landen te redden van de ondergang. We kijken hoe het zit met het vertrouwen in de politiek, welke ontwikkelingen er zijn en we leggen een relatie met de economische crisis.

Daarna kijken we naar verschillen in rolopvattingen tussen mannen en vrouwen (hoofdstuk 5). De gelijke rechten voor en gelijke behandeling van mannen en vrouwen zijn aangewezen als een 'fundamenteel recht' binnen de EU; dit is vastgelegd in vele verdragen die de EU-landen sluiten. De uitwerking ervan verschilt echter tussen landen en binnen landen kunnen verschillende opvattingen heersen over de rolpatronen van mannen en vrouwen. Vaak wordt gedacht dat hoogopgeleiden, werkenden en niet-religieuze personen een meer gelijke rolverdeling tussen man en vrouw voorstaan. Kijken we naar verschillen tussen landen dan is het beeld dat in zuidelijk Europa opvattingen over het betaald werken van

vrouwen met schoolgaande kinderen traditioneler zijn dan in Scandinavië. Kloppen de beelden en hoe zit het in Nederland?

Ten derde kijken we naar opvattingen over migratie (hoofdstuk 6). De Europese Unie tracht een EU-breed migratiebeleid te formuleren, om daarmee zowel spreiding van migranten van buiten de EU tussen de EU-lidstaten te bewerkstelligen als migratie naar de EU te ontmoedigen. Dit onderwerp staat recent in de belangstelling vanwege het groeiende aantal vluchtelingen dat de Middellandse Zee probeert over te steken. Daarnaast zijn er discussies over Oost-Europese arbeidsmigranten, evenals over de toegenomen aanwezigheid en ervaren dreiging van mensen met een moslimachtergrond. In wetenschappelijke literatuur wordt wel verondersteld dat er een relatie is tussen discussies omtrent migratie en weerstand tegen de EU. In dit rapport kijken we of dat zo is en bovendien of dat sterker wordt met de opkomst van nationalistisch-populistische politieke partijen. We kijken ook of er verschillen zijn tussen landen en naar verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden.

Voordat we die drie specifieke thema's in het rapport de revue laten passeren kijken we eerst nog naar het welbevinden in Europa (hoofdstuk 3). Hoe gaat het in het algemeen met ons Nederlanders in vergelijking met andere Europeanen? We doen dat aan de hand van de tevredenheid met het leven. De maatschappelijke, en vooral de politieke aandacht hiervoor is vrij recent in een stroomversnelling gekomen. De aanleiding voor de toegenomen aandacht was een rapport uit 2009 over het meten van economische groei en sociale vooruitgang (Stiglitz et al. 2009), dat op verzoek van de toenmalige Franse President Sarkozy tot stand kwam. De gedachte in dat rapport is dat het bij vooruitgang belangrijk is verder te kijken dan naar de economie alleen: bij vooruitgang moet ook betrokken worden hoe burgers zich voelen en hoe ze denken. Een belangrijk aspect van vooruitgang is het algemene geluk, ofwel de tevredenheid met het leven. Ook internationale organisaties als de OECD en Eurostat ondernemen activiteiten op dit terrein (ESS 2011; OECD 2013a, 2013b). In dit rapport kijken we welke factoren belangrijk zijn voor verschillen in geluk: zijn landkenmerken van groter belang dan individuele kenmerken?

1.3 Welk landenvergelijkend onderzoek gebruiken we?

Om landen in Europa te kunnen vergelijken hebben we uiteraard landenvergelijkende data nodig. Die zijn in ruime mate voorhanden: gegevens van bijvoorbeeld Eurostat (het Europese bureau voor de statistiek), de OECD, de Wereldbank en het IMF illustreren hoe Nederland presteert in vergelijking met andere landen in de wereld. Wij willen niet alleen weten hoe het zit met 'harde statistieken' over koopkracht of aantallen werklozen, maar ook hoe er in Nederland en andere Europese landen wordt gedacht over kwesties van politiek vertrouwen, rolverdeling, migratie en welbevinden. Zowel 'harde statistieken' als opvattingen en opinies zullen in dit rapport worden gebruikt, maar specifiek voor de meting van opvattingen en opinies gebruiken we het European Social Survey (ESS, rondes 1 tot en met 6).

Het ESS bestaat sinds 2002, maar al in de vorige eeuw realiseerden onderzoekers zich het belang van landenvergelijkende sociale surveys. Daar zijn veel voorbeelden voor aan te

geven, bijvoorbeeld het onderzoek waarmee de Europese Commissie sinds 1973 de ontwikkeling van de publieke opinie in de lidstaten monitort (de Eurobarometer). Andere bekende voorbeelden zijn de European Values Study (EVS) – waaruit later ook het World Values Survey (WVS) voortkwam – en het International Social Survey Programme (ISSP) (respectievelijk gestart in 1981 en in 1985).⁴ Met deze surveys is een lange traditie opgebouwd in het verzamelen van landenvergelijkende gegevens. Met deze traditie als basis heeft het ESS een aantal belangrijke methodologische verbeteringen kunnen doorvoeren, onder meer in het vertaalproces, een onderdeel dat voor landenvergelijkend onderzoek cruciaal is. Ook het aandacht besteden aan een vergelijkbare vraagstelling en dezelfde waarnemingsmethoden is cruciaal (zie Glaser et al. 2015). Ten slotte is in het ESS veel werk gemaakt van documentatie, waarmee het mogelijk is na te gaan hoe de vragen precies gesteld zijn, welke interviewmethode is gebruikt en wat de respons is.

In vergelijking met de EVS richt het ESS zich meer op een brede beschrijving van kwaliteit van leven, dan op waarde alleen en anders dan de Eurobarometer beperkt het ESS zich niet tot de Europese Unie.

Het European Social Survey (ESS)⁵ is in 2002 opgezet met als doel om goede en betrouwbare landenvergelijkende gegevens over waarden, houdingen en gedrag te verzamelen voor onderzoek en beleid. Een tweede, expliciet doel was om landenvergelijkend onderzoek uit te voeren volgens de hoogste standaarden van nationaal onderzoek, en om de kwaliteit van sociale surveys, zowel nationaal als landenvergelijkend, te verbeteren.

Stoop en Harrison (2012) geven een overzicht van de belangrijkste methodologische kenmerken van het ESS:

- tweejaarlijks survey, dat in meer dan 30 Europese landen wordt afgenomen, onder minimaal 1500 respondenten van 15 jaar en ouder in ieder land; dit aantal is relatief gering en houdt in dat geen gedetailleerde uitsplitsingen van bevolkingsgroepen mogelijk zijn;⁶
- financiering is afkomstig van de landelijke wetenschapsorganisaties, zoals NWO in Nederland;
- face-to-face-vragenlijst, zodat iedereen mee kan doen, ook laaggeletterden;
- gebruik van een toevalssteekproef, met in ieder land het best beschikbare steekproefkader;
- uitsluiting van zo min mogelijk bevolkingsgroepen, dus geen bovengrens aan de leeftijd, en vertaalde vragenlijsten als een minderheidstaal door meer dan 50% van de bevolking in een land wordt gesproken;
- gebruik van een vaste set vragen om verandering te meten, en wisselende vragenblokken ingediend door internationale teams om meer de diepte in te gaan;
- uitgebreide testprocedures bij de ontwikkeling van vragenlijsten en een vertaalprocedure waarbij veel verschillende partijen (vertalers, kenners inhoud, kenners vragenlijstontwikkeling, testers) betrokken zijn; overigens worden hiermee vertaalfouten uiteraard niet geheel uitgesloten;
- training van interviewers in het verkrijgen van respons en het afnemen van de vragenlijst;

- streven naar een hoge respons, en analyseren van non-responsvertekening;
- vastleggen en beschikbaar stellen van documentatie over alle onderdelen van het surveyproces;
- veel aandacht voor privacy en bescherming van persoonsgegevens.

In bijlage B1 (te vinden via www.scp.nl bij dit rapport) is een beknopt overzicht opgenomen van de inhoud van het onderzoek, evenals een overzicht van de deelnemende landen sinds 2002.

Een probleem dat het ESS met veel andere landenvergelijkende onderzoeken deelt, is dat de data niet altijd op hetzelfde moment verzameld worden. Omdat het een face-to-face onderzoek is, en het de bedoeling is dat alle personen in de steekproef de kans krijgen om mee te doen, duurt het veldwerk idealiter drie maanden. In de praktijk is dat vaak langer, omdat het noodzaak is de veldwerkperiode te verlengen om een hogere respons te krijgen. Ook komt het voor dat in bepaalde landen om lokale redenen (financieel, organisatorisch) pas later met het veldwerk wordt begonnen. Deze spreiding in de veldwerkperiode kan betekenen dat personen in verschillende landen op verschillende tijdstippen worden ondervraagd. Voor heel concrete onderwerpen kan dit een probleem zijn. Het is bijvoorbeeld bekend dat het vertrouwen in de regering afhankelijk is van plotselinge gebeurtenissen die een kortstondig effect hebben (*Events, dear boy, events*, zie Stoop 2007). Recente voorbeelden hiervan zijn de vliegtuigcrash in Oekraïne (stijging vertrouwen regering in Nederland), en de aanslag op Charlie Hebdo in Parijs. Personen in Nederland of Frankrijk die vóór deze gebeurtenis werden ondervraagd kunnen een systematisch verschil vertonen met personen die erna werden ondervraagd. Deze voorbeelden illustreren tegelijkertijd ook dat de spreiding van veldwerk misschien niet zo problematisch is. Ten eerste vinden in alle Europese landen andere gebeurtenissen plaats. Ten tweede zorgt deze spreiding voor een uitmiddeling van een effect, waardoor een robuust beeld ontstaat dat ervoor zorgt dat je verschillende perioden beter kunt vergelijken (hoewel dit afhankelijk is van wanneer in de veldwerkperiode een gebeurtenis precies plaatsvindt).

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is vanaf het begin zeer nauw bij het ESS betrokken geweest, onder meer als lid van het Core Scientific Team, dat verantwoordelijk is voor de organisatie van het survey en de ontwikkeling van de methodologie.⁷

1.4 Typering van landen

In deze publicatie, evenals in het European Social Survey, ligt de nadruk op de individuele houdingen en opvattingen van Europese burgers, hun sociale en demografische achtergronden en hun gedrag. Bij het vergelijken van de bewoners van verschillende Europese landen is het belangrijk mee te nemen in wat voor omgeving mensen leven. Hoeveel immigranten wonen er in een land en waar komen ze vandaan, dat zijn belangrijke vragen bij het vergelijken van de houding ten opzichte van immigranten. Hoe ernstig was/is de economische crisis, welke partijen nemen deel aan de regering, en hoe functioneert de

democratie, dat zijn belangrijke vragen bij het vergelijken van het welzijn, het vertrouwen in de politiek en de waardering van de nationale democratie.⁸

De vraag met welke landen Nederland het best vergeleken kan worden is niet eenvoudig te beantwoorden. In sommige gevallen is het zinvol om Nederland te vergelijken met een min of meer gelijk land, terwijl voor andere onderzoeksvragen juist een vergelijking met een afwijkend land interessanter kan zijn. De indeling van landen in het rapport volgt in grote lijnen de indeling van Castles et al. (2010) en bouwt voort op het werk van Esping-Andersen (1990). In beide studies worden landen ingedeeld in zogenaamde typologieën, waarvoor indelingscriteria van economische, politieke en sociale aard worden gebruikt. Veelal is de mate waarin een landelijke overheid direct zorg draagt voor haar burgers het belangrijkste indelingscriterium, meer specifiek uitgedrukt in type welvaartsregime. Zie hiervoor ook de landenvergelijkende studie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) naar prestaties van de publieke sector (Jonker 2012).

Daarnaast hanteren we een pragmatisch criterium. Om de beschrijving hanteerbaar en overzichtelijk te maken kiezen we voor een beperkte selectie van landen. Daarbij is als criterium gehanteerd dat de te selecteren landen aan de meeste ESS-rondes hebben meegedaan, in elk geval aan de eerste en de meest recente (in 2002 resp. 2012). Voor het doel van dit rapport is het voldoende als we uit elk van de welvaartsgroepen één land kiezen.

Dit resulteert in de volgende selectie landen die we voor de beschrijving in de hoofdstukken 3 tot en met 6 gebruiken:

- Duitsland (corporatistisch/West-Europa)
- Zweden (sociaaldemocratisch/Scandinavië)
- Verenigd Koninkrijk (liberaal/Angelsaksisch)
- Polen (nieuwe lidstaten/Centraal-Europa)
- Spanje (mediterraan/Zuid-Europa)

Deze vijf landen dienen als referentielanden om Nederland mee te vergelijken. Als het een enkele keer interessant is om daar nog andere landen aan toe te voegen gebeurt dat uiteraard.

1.5 Inhoud publicatie

In het voorgaande zijn vier thema's besproken die in dit rapport aan de orde zullen komen. Voorafgaand aan de bespreking van deze thema's volgt eerst een hoofdstuk waarin aan de hand van enkele kernindicatoren een algemeen beeld wordt geschetst van de stemming in Europa. In dat hoofdstuk (2) wordt voor alle landen informatie over het meest recente meetjaar (2012) van het European Social Survey gepresenteerd. Welke indicatoren beschouwd worden als kernindicatoren is uiteraard voor discussie vatbaar. Het aantal kernindicatoren moet in elk geval beperkt zijn en het moeten indicatoren zijn die relevant zijn voor de maatschappelijke en politieke discussie. In hoofdstuk 2 bespreken we welke kernindicatoren we opnemen.

Vervolgens gaan we in op de tevredenheid met het leven. Zoals gezegd staat dit onderwerp in veel landen in Europa in de belangstelling. Bovendien kijken veel landen naar de mogelijkheden om subjectieve indicatoren een plek te geven in het beleid. Ook landen-overstijgende organisaties als de oeso en Eurostat ondernemen activiteiten op dit terrein. In dat hoofdstuk (3) wordt meer de diepte ingegaan en staat de vergelijking door de tijd centraal. Om het overzichtelijk te houden komt in hoofdstuk 3 slechts een beperkt aantal landen aan de orde (zie § 1.4). Om de trends goed te kunnen interpreteren wordt de gehele periode sinds 2002 (het eerste meetjaar van het ess) bekeken. De beschrijving richt zich uiteraard op de meest interessante ontwikkelingen (dat kan zijn sinds het begin, maar ook sinds het vorige meetjaar).

Daarna komen de andere drie thema's in verschillende hoofdstukken aan bod. De nadruk ligt in deze hoofdstukken niet zozeer op een beschrijving van de landverschillen, maar meer op het begrijpen hoe deze landverschillen tot stand zijn gekomen. In hoofdstuk 4 analyseren we het politieke vertrouwen van burgers in Europa vanuit het perspectief van de huidige economische crisis. Meer specifiek wordt nagegaan in welke mate waarderingen van de eigen financiële situatie en van de economische situatie in het land bepalend zijn voor verschillen en veranderingen in vertrouwen. In hoofdstuk 5 vergelijken we de rolpatronen van mannen en vrouwen ten aanzien van betaald werk en zorg voor kinderen in verschillende Europese landen. Ook hier wordt nagegaan of specifieke eigenschappen van een land, zoals meer werkende vrouwen of meer vrouwen in het nationale parlement samen gaan met meer moderne rolopvattingen. Het laatste hoofdstuk (6) richt zich op de relatie tussen het ervaren van dreiging van migranten en eurosceptis. Hierbij is specifiek aandacht voor de politieke context in bepaalde landen waar rechts-radicalen partijen meer prominent aanwezig zijn.

Noten

- 1 De zes landen die in 1952 de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal oprichtten, waren Nederland, West-Duitsland, België, Frankrijk, Italië en Luxemburg.
- 2 De 28 landen van de Europese Unie: België, Bulgarije, Cyprus, Denemarken, Duitsland, Estland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Hongarije, Ierland, Italië, Kroatië, Letland, Litouwen, Luxemburg, Malta, Nederland, Oostenrijk, Polen, Portugal, Roemenië, Slovenië, Slowakije, Spanje, Tsjechië, Verenigd Koninkrijk en Zweden.
- 3 Van de EU-landen doen Ierland, Verenigd Koninkrijk, Roemenië, Bulgarije, Kroatië en Cyprus niet mee aan Schengen.
- 4 ec.europa.eu/public_opinion, www.worldvaluessurvey.org, www.europeanvaluesstudy.eu, www.issp.org
- 5 www.europeansocialsurvey.org
- 6 Overigens wordt bij het ess, evenals bij veel ander algemeen en grootschalig onderzoek, sommige groepen, zoals bewoners van verpleeghuizen niet gevraagd of ze mee willen doen.
- 7 In elk deelnemend land is een coördinator aangesteld die zorg draagt voor de uitvoering van het veldwerk en de kwaliteit er van. In Nederland wordt deze taak momenteel vervuld door prof. dr. Gerbert Kraaykamp en dr. Roza Meuleman (Radboud Universiteit).
- 8 Voor achtergrondgegevens over landen is er tegenwoordig een prachtige bron beschikbaar via Eurostat, in de vorm van een publicatie en een interactieve atlas (Eurostat 2014): ec.europa.eu/eurostat/

publications/regional-yearbook. Voor gebruikers van het ESS is deze landspecifieke informatie eenvoudig zelf te achterhalen met de ESS Multilevel Database (www.europeansocialsurvey.org/methodology/measuring_national_context.html), waarin geaggregeerde gegevens uit diverse bronnen (Eurostat, Wereldbank, ILO) zijn samengenomen. Deze gegevens kunnen op land- en regioniveau rechtstreeks aan de surveydata worden gekoppeld.

Literatuur

- Castles, Francis G., Stephan Liebfried, Jane Lewis, Herbert Obinger en Christopher Pierson (red.) (2010). *The Oxford handbook of the welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge/Princeton, NJ: Polity/Princeton University Press.
- ESS (2011). *Sponsorship Group on Measuring Progress, Well-being and Sustainable Development. Final Report adopted by the European Statistical System Committee*. Geraadpleegd juli 2015 via ec.europa.eu/eurostat/documents/42577/43503/SpG-Final-report-Progress-wellbeing-and-sustainable-deve
- ESS Round 1: European Social Survey Round 1 Data (2002). Data file edition 6.4. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data
- ESS Round 2: European Social Survey Round 2 Data (2004). Data file edition 3.4. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
- ESS Round 3: European Social Survey Round 3 Data (2006). Data file edition 3.5. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
- ESS Round 4: European Social Survey Round 4 Data (2008). Data file edition 4.3. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
- ESS Round 5: European Social Survey Round 5 Data (2010). Data file edition 3.2. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
- ESS Round 6: European Social Survey Round 6 Data (2012). Data file edition 2.1. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
- Eurostat (2014). *Eurostat regional yearbook 2014*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat (2015). *Smarter, greener, more inclusive? Indicators to support the Europe 2020 strategy*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- Glaser, T., E. Kafka, N. Lamei, L. Lyberg en M. Till (2015). *European Comparability and National Best Practices of EU-SILC: A Review of Data Collection and Coherence of the Longitudinal Component* (Statistics Austria, Working Paper 5/2015). Geraadpleegd 6 mei 2015 via www.statistik.at/web_de/static/net-silc2_glaser_et_al_081094.pdf
- Jonker, J-J (red.) (2012). *Countries compared on public performance. A study of public sector performance in 28 countries*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lewicka, M. (2011). Place attachment. How far have we come in the last 40 years? In: *Journal of Environmental Psychology*, jg. 31, nr. 3, p. 207-230.
- OECD (2013a). *OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-being*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD (2013b). *New approaches to economic challenges (naec). Interim report*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Stiglitz, J.E., A. Sen en J.-P. Fitoussi (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Geraadpleegd mei 2012 via www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm
- Stoop, Ineke (2007). If it bleeds, it leads: the impact of media-reported events. In: Roger Jowell, Caroline Roberts, Rory Fitzgerald en Gillian Eva (red.), *Measuring attitudes cross-nationally – lessons from the European Social Survey* (p. 95-111). Londen: Sage.

Stoop, Ineke en Eric Harrison (2012). Repeated Cross-sectional Surveys Using F2F. In: Lior Gideon (red.), *Handbook of Survey Methodology for the Social Sciences* (p. 249-276). Heidelberg: Springer.

2 De stemming in Europa

Jeroen Boelhouwer (SCP)

- Bij alle onderwerpen in dit hoofdstuk staan de Noordse landen, aangevuld met Zwitserland, bovenaan (zij geven de hoogste rapportcijfers) en Oost-Europese landen onderaan (zij geven de laagste rapportcijfers). Nederland is met Duitsland en IJsland vlak onder de top te vinden. Op geen van de indicatoren behoort Nederland tot de top 3.
- Nederlanders geven de mate waarin Nederland democratisch is een voldoende (6,9). Daarmee staan we op de zevende plek van de 28 Europese landen die in 2012 aan het European Social Survey (ESS) meededen. Denemarken en Zwitserland geven de hoogste rapportcijfers (rond de 8).
- Nederlanders hebben weliswaar niet erg veel vertrouwen in politici, politieke partijen en het parlement (gemiddeld over deze drie net boven de 5), maar met dat cijfer zit Nederland in vergelijking met de andere ESS-landen in de subtop. Denen geven een 5,5 en scoren daarmee het hoogst.
- In alle landen is het vertrouwen in het rechtsstelsel hoger dan het vertrouwen in de politiek.
- Nederland behoort met de Noordse landen en Zwitserland tot de landen waarin mensen het meeste vertrouwen in andere mensen hebben. Dit sociale vertrouwen hangt positief samen met politiek en institutioneel vertrouwen.
- De meeste Nederlanders vinden dat er een beperkt aantal migranten moet worden toegelaten. Het percentage Nederlanders dat vindt dat er veel migranten of juist helemaal geen migranten moet worden toegelaten is klein. Nederland lijkt hierin op Denemarken, Finland en Zwitserland.
- In het ESS is mensen de vraag voorgelegd of zij zichzelf zouden omschrijven als lid van een groep die wordt gediscrimineerd. De drie belangrijkste redenen voor de op deze manier gemeten discriminatie zijn in Nederland: religie, kleur of ras en nationaliteit.
- Nederlanders zijn behoorlijk gelukkig. Volgens de meest recente ESS-cijfers geven we het leven gemiddeld een 7,9 als rapportcijfer. De Denen gaan ons voor wat geluk betreft terwijl de andere Noordse landen, aangevuld met Zwitserland, met Nederland vergelijkbaar zijn.

2.1 De stemming in Europa

In dit hoofdstuk geven we een globale indruk van de Nederlandse positie binnen Europa als het gaat over waarden en opvattingen. Dat doen we voor alle Europese landen die aan de meest recente ESS-ronde hebben deelgenomen. Het ESS bevat te veel informatie om alles op te nemen (zie bijlage B1, te vinden via www.scp.nl bij dit rapport). Daarom geven we een globale indruk van de Nederlandse positie aan de hand van enkele kerncijfers uit

het ess. De kerncijfers zijn zodanig gekozen dat ze een globaal beeld geven van de stemming in Europa. Ze moeten betrekking hebben op kwesties die van belang zijn voor de maatschappelijke en politieke discussie. De kerncijfers zijn in te delen in vier blokken: de mening van mensen over de democratie, het vertrouwen dat mensen hebben in elkaar en in instituties, opvattingen over migranten en de tevredenheid met het leven.

In de eerste plaats dus het oordeel over de democratie: hoe democratisch vinden burgers hun land en hoe tevreden zijn ze met de werking van de democratie? Bij tijd en wijle laait het debat over de representatieve democratie op, onder meer door lage opkomstcijfers bij verkiezingen, het steeds verder versplinterde politieke landschap of de opkomst van bewegingen als G1000 ('platform voor democratische innovatie'). De cijfers in dit blok zeggen iets over het democratische gehalte van het politieke systeem, niet over het democratische systeem op zichzelf – uit onderzoek is gebleken dat dat door de meeste mensen wel wordt gesteund (zie Curtice et al. 2012 voor een uitgebreide discussie over de achtergrond van de enquêtevragen die in het ess zijn opgenomen).

Het tweede blok behandelt het vertrouwen dat mensen hebben – daarbij kijken we niet alleen naar het vertrouwen in instituties (zoals het parlement of justitie), maar ook naar het vertrouwen in andere mensen. De vertrouwensvragen evalueren het politieke systeem en een aantal belangrijke instituties. Samen met de vragen over de democratie zijn ze ook op te vatten als indicatoren voor sociaal-politieke scheidslijnen die er zijn tussen culturen en binnen Europa. Over het algemeen gaat het om indicatoren die als voorspeller worden gezien voor andere indicatoren (zoals stemgedrag of partijkeuze). Maar ze kunnen ook heel goed worden gezien als *gevolg* van sociale en politieke veranderingen. De ontwikkeling in het vertrouwen tussen instituties verschilt, van zeer wisselende cijfers voor politici en 'de' politiek tot redelijk stabiele cijfers voor het vertrouwen in de rechtsstaat.

Het derde blok gaat over opvattingen over migranten. Uit onderzoek blijkt dat de relatie tussen bevolkingsgroepen voor burgers een belangrijk onderwerp is. Het meest recente Sociaal en Cultureel Rapport liet zien dat de wrijving tussen migranten en autochtonen bovenaan staat, als wordt gevraagd naar de mate van wrijving tussen bevolkingsgroepen (Vrooman et al. 2014). Ook de kwartaalberichten van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) tonen aan dat immigratie en integratie belangrijke onderwerpen zijn. Bij de meningen over migranten gaat het onder meer om spanningen in de maatschappij die te maken hebben met het vrije verkeer van personen binnen de Europese Unie. Hierdoor komen begrippen als 'burgerschap' en 'nationale identiteit' ter discussie. De vraag hoe burgers omgaan met mensen uit andere landen, met *inclusiveness and exclusiveness* staat hier centraal (zie verder Billiet zonder jaartal). Daarom kijken we ook naar gevoelens van discriminatie.

Het laatste blok dat we behandelen heeft betrekking op de tevredenheid met het leven. Dit is inmiddels een breed geaccepteerde meting van de subjectieve kwaliteit van leven, waarbij steeds nadrukkelijker de vraag gesteld wordt welke rol het beleid daarbij kan spelen. In hoofdstuk 1 is aangegeven dat er in het Verenigd Koninkrijk en Duitsland politieke initiatieven zijn om die relatie vorm te geven. Ook internationale initiatieven van de oecd en Eurostat pleiten voor het opnemen van subjectief welzijn als landen worden vergeleken: 'Sub-

jective well-being data can provide an important complement to other indicators already used for monitoring and benchmarking countries performance, for guiding people's choices, and for designing and delivering policies' (OECD 2013: 3).

Met deze vier blokken beschrijven we dus onderwerpen die zowel van belang zijn voor het maatschappelijke en politieke debat als een goed beeld geven van de stemming in Europa. Binnen de vier blokken zijn in totaal negen items uit het ESS geselecteerd die we in dit hoofdstuk zullen behandelen:

- 1 meningen over de democratie
 - a mening over de mate waarin het land waarin iemand woont democratisch is;
 - b tevredenheid met hoe de democratie werkt;
- 2 vertrouwen, in instituties en in anderen
 - a politiek vertrouwen (combinatie van vertrouwen in parlement, politici en politieke partijen);
 - b vertrouwen in politie en justitie;
 - c vertrouwen in andere mensen;
- 3 meningen over migranten
 - a mening over de mate waarin mensen van een andere huidskleur of etnische groep dan de meeste Nederlanders toegelaten moeten worden;
 - b mening over de mate waarin het land er beter of slechter op geworden is nadat mensen uit andere landen er zijn komen wonen;
 - c mate waarin iemand vindt deel uit te maken van een groep die gediscrimineerd wordt (inclusief de reden van discriminatie – ras, geloof, sekse enz.);
- 4 tevredenheid met het leven
 - a mate waarin iemand tevreden is met het leven in het algemeen.

Voor deze negen onderwerpen wordt de meest recente stand van zaken weergegeven voor **alle** deelnemende landen. De beschrijving van de verschillen in kernindicatoren tussen landen zal summier zijn en vooral inzoomen op de positie die Nederland inneemt te midden van de andere landen. Voor elke kernindicator wordt een figuur opgenomen, met daaronder een korte beschrijving van de bevindingen. Om de beschrijvingen enige context te geven wordt af en toe een relatie gelegd tussen de waarden en opinies uit het ESS en meer objectieve landkenmerken, afkomstig uit de ESS Multilevel Database.

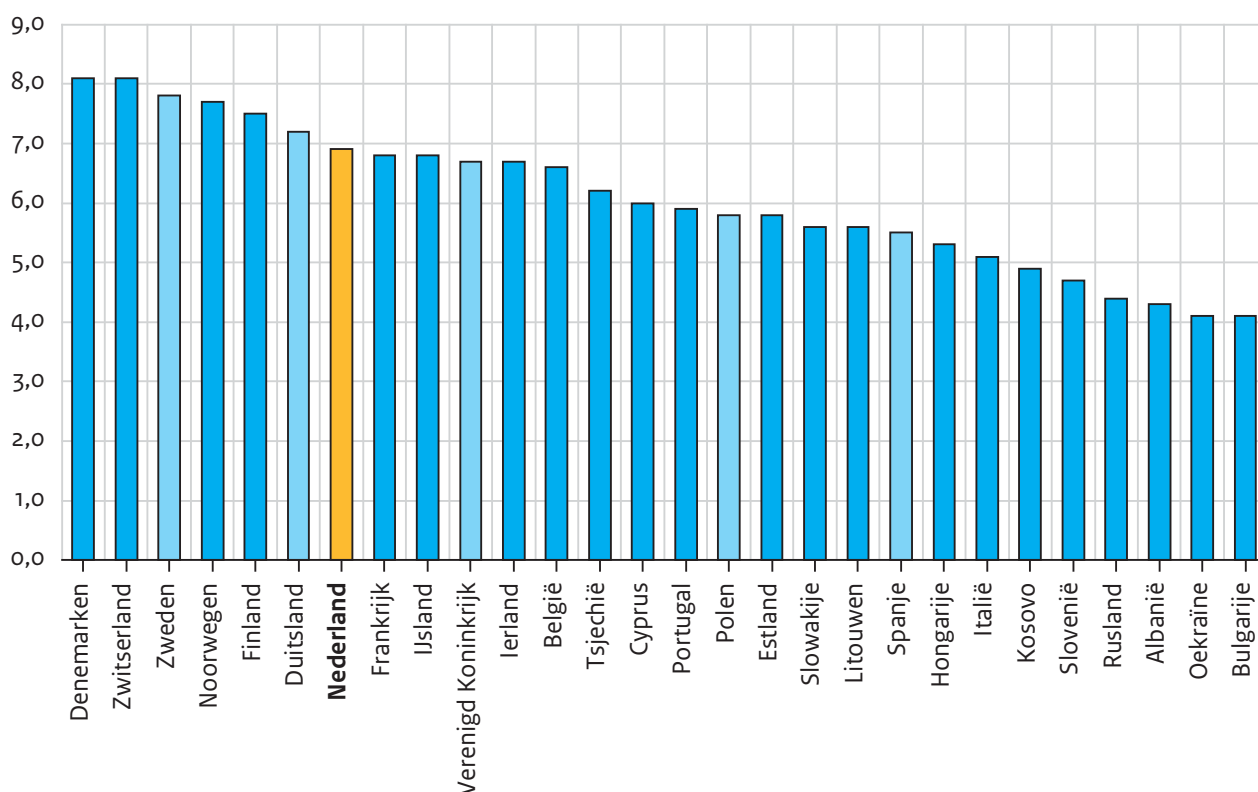
2.2 Mening over de democratie

In de eerste plaats kijken we naar de mening over de democratie in een land. Dit onderwerp is belangrijk in de discussies over de Europese eenwording: een land dat te weinig democratisch is, naar de mening van de huidige landen binnen de EU, zal dat eerst moeten verbeteren voordat tot toetreding kan worden overgegaan.¹ Dat een democratisch systeem nastrevenswaardig is wordt breed gesteund: de meeste mensen vinden het beter dat besluiten genomen worden in een democratisch systeem dan dat een sterke leider, experts

of het leger het land besturen. Dat is niet alleen in Nederland zo (92% is het ermee eens dat een democratisch systeem de voorkeur verdient), maar ook in andere Europese landen (gemiddeld is 89% het met de stelling eens – Den Ridder en Dekker 2015). In het ESS is een vraag opgenomen naar de mate waarin het land daadwerkelijk democratisch is, waarbij een 0 staat voor ‘helemaal niet democratisch’ en een 10 voor ‘volledig democratisch’. De opvattingen lopen uiteen van ongeveer een 4 in Bulgarije en Oekraïne tot ongeveer een 8 in Denemarken en Zwitserland (figuur 2.1).² Nederland bevindt zich met een 6,9 net iets onder de landen met de hoogste gemiddelde waardering.

Figuur 2.1

Mening over de mate waarin het land democratisch is,^a 2012 (in rapportcijfers)

a De vraag luidde: Hoe democratisch denkt u dat [land] in het algemeen is? Kies een antwoord op deze kaart, waarbij 0 helemaal niet democratisch betekent en 10 volledig democratisch.

Bron: ESS'12

Tevredenheid met de werking van de democratie

In veel van de Oost-Europese landen zijn de rapportcijfers laag, in Tsjechië daarentegen redelijk hoog. Ook in Spanje, Hongarije en Italië geven burgers relatief lage cijfers. De manier waarop de democratie functioneert staat echter ook in de West-Europese en Scandinavische landen ter discussie. De opkomst van politieke partijen op de flanken (waarop in hoofdstuk 6 dieper zal worden ingegaan), de angst voor terrorisme en soms ook discussies over de vrijheid van meningsuiting kunnen duiden op ontevredenheid met het democratische gehalte van het politieke systeem.

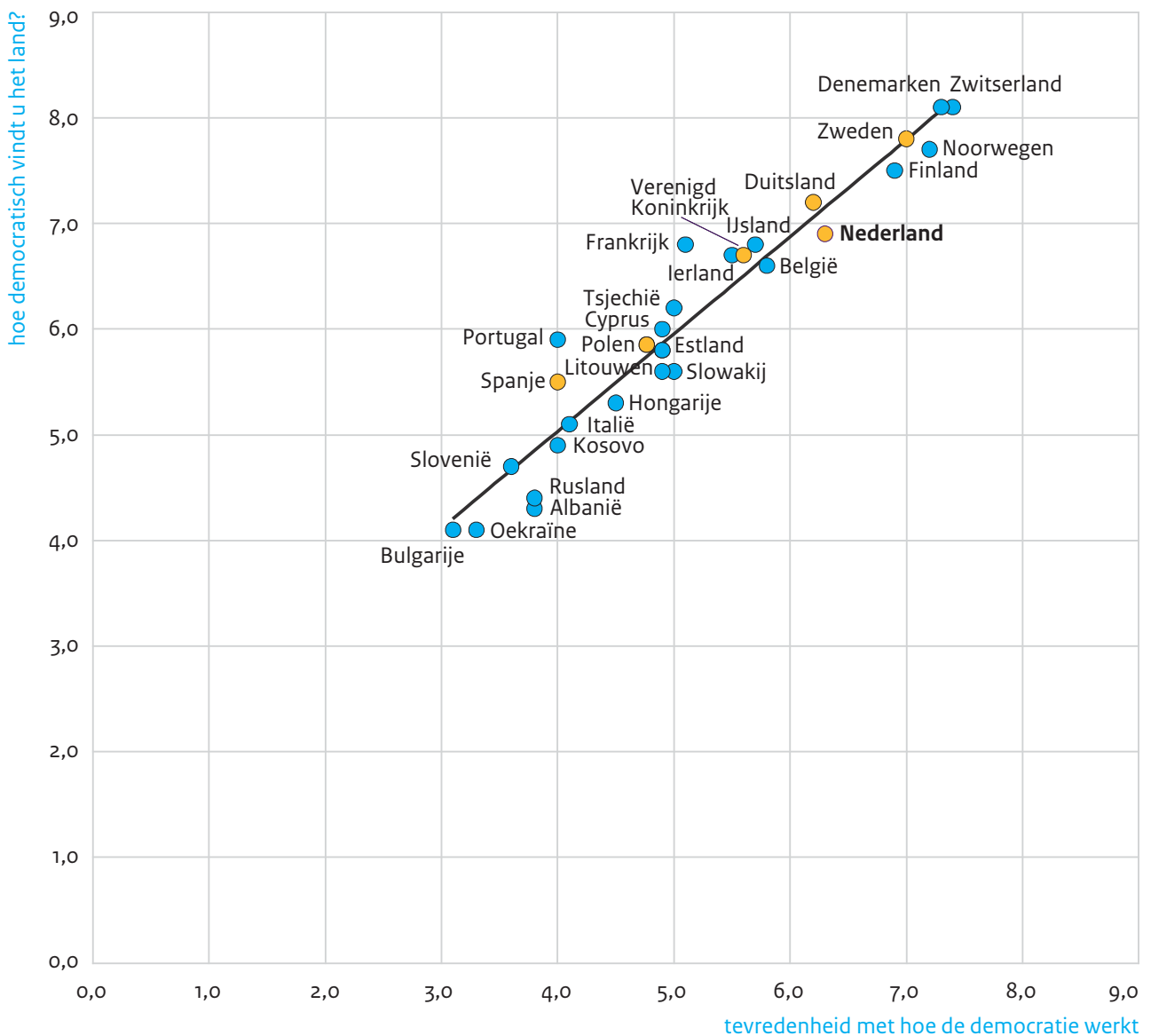
Het begrip democratie heeft echter niet voor iedereen dezelfde betekenis; voor sommigen heeft democratie betrekking op vrijheid (bv. van meningsuiting of van denken), terwijl het voor anderen betrekking heeft op gelijkheid (zie Den Ridder en Dekker (2015) voor een uitgebreide discussie hierover en over de opvattingen over democratie en politiek in Nederland). Desondanks blijkt er een grote samenhang te zijn tussen de mening over het gepercipieerde democratische gehalte van een land en de tevredenheid over hoe de democratie werkt (zie figuur 2.2).³ Over het algemeen denken Oost-Europeanen, op enige afstand gevolgd door de Zuid-Europeanen, niet alleen dat hun land minder democratisch is, ze zijn ook minder tevreden over hun democratie.

Wel valt op dat de mate waarin een land als democratisch wordt gezien gemiddeld ongeveer een punt hoger scoort dan de tevredenheid met de democratie. In Portugal en Frankrijk is het verschil tussen beide metingen het grootst: op basis van hoe democratisch Portugezen en Fransen hun land vinden zou je een grotere tevredenheid verwachten met hoe de democratie werkt (in de grafiek is de afstand van Portugal tot de lijn het grootst). Nederland en Duitsland lijken erg op elkaar als het gaat om de mening over het functioneren van de democratie: de tevredenheid is in beide landen relatief groot. Scandinaviërs, Finnen en Zwitsers zijn echter nog iets meer tevreden.

Als de tevredenheid met het democratische gehalte en de werking van de democratie hoog is, wat zegt dat dan over de opkomst bij verkiezingen? Zal de opkomst dan hoog zijn (tevreden burgers komen hun steun betuigen) of juist laag (tevreden burgers blijven weg omdat er voor hen geen reden is om via hun stem iets te veranderen)? Of is er wellicht geen verband, bijvoorbeeld omdat beide redeneringen zich tegelijk kunnen voordoen? Er blijkt een positieve relatie te zijn tussen tevredenheid met hoe de democratie werkt en de opkomst bij verkiezingen: een grotere tevredenheid gaat samen met een hoger opkomstpercentage (figuur 2.3). De samenhang is echter minder sterk dan we hiervoor zagen (de correlatie op landniveau is nu 0.45). Opvallend is dat vooral Zwitserland uit de toon valt. Zwitsers zijn weliswaar erg tevreden over hoe de democratie werkt (zelfs het meest tevreden van alle landen), de opkomst bij (nationale) verkiezingen is in Zwitserland echter relatief laag (het een na laagst van alle landen). Dat Zwitserland een afwijkende positie inneemt is des te opvallender omdat in dat land geregeld referenda worden gehouden, waardoor kiezers vaker naar de stembus gaan (ongeveer drie tot vier keer per jaar over uiteenlopende onderwerpen). Wellicht dat er dan een zekere 'opkomstmoedigheid' ontstaat; bij referenda ligt de opkomst overigens niet hoger dan bij verkiezingen (FORS 2012).

Figuur 2.2

Relatie tussen de mate waarin het land als democratisch wordt beoordeeld^a en tevredenheid met hoe de democratie werkt^b, 2012 (in rapportcijfers)

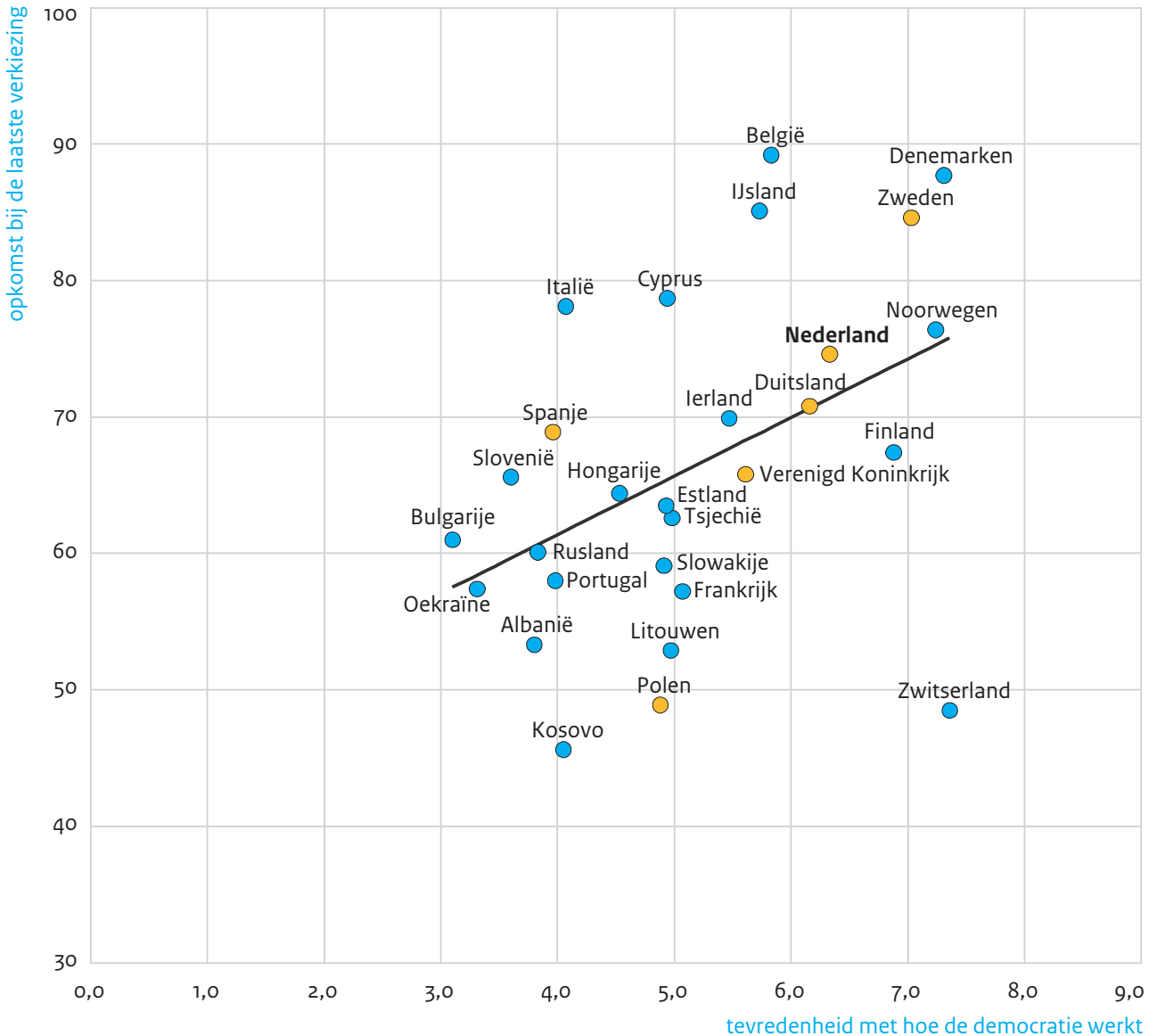

- a De vraag luidde: Hoe democratisch denkt u dat [land] in het algemeen is? Kies een antwoord op deze kaart, waarbij 0 helemaal niet democratisch betekent en 10 volledig democratisch.
- b De vraag luidde: Hoe tevreden bent u in het algemeen met de manier waarop de democratie werkt in [land]? (Met antwoordmogelijkheden van 0 = zeer ontevreden tot 10 = zeer tevreden).

Bron: ESS'12

Figuur 2.3

Relatie tussen tevredenheid met hoe de democratie werkt^a en de opkomst bij de meest recente nationale verkiezing, 2012 (in rapportcijfers en procenten)

a De vraag luidde: Hoe tevreden bent u in het algemeen met de manier waarop de democratie werkt in [land]? (Met antwoordmogelijkheden van 0=zeer ontevreden tot 10= zeer tevreden). Opkomstplicht in België (zonder dat daar actief op beboet wordt). Cyprus heeft ook stemplicht (met boeteregelingen).

Bron: ESS'12; ESS Multilevel Database, aangevuld met IDEA (2015)

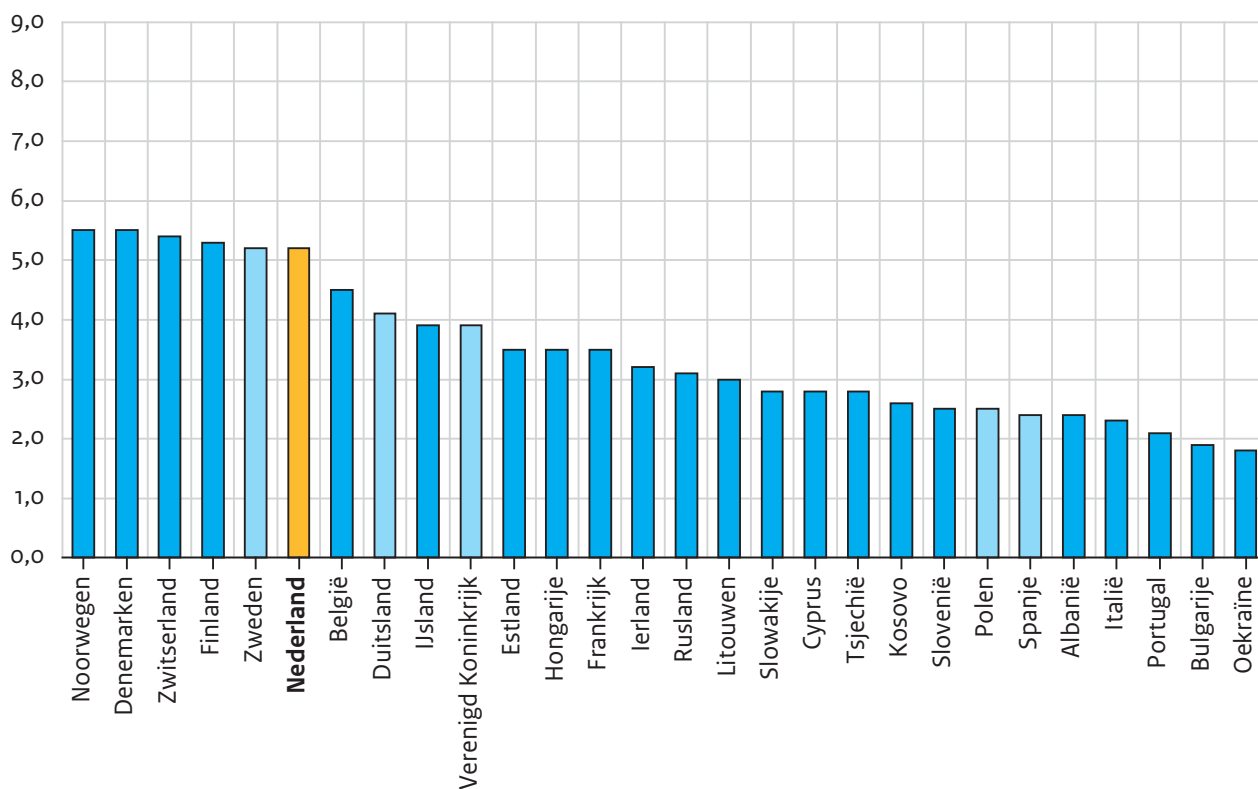
2.3 Vertrouwen, in instituties en in andere mensen

Hoewel Nederlanders het dus prettig vinden om in een democratie te wonen en bovendien relatief tevreden zijn met de werking ervan, wordt nogal eens gesteld dat het vertrouwen in 'de' politiek gering is. Ook zou het vertrouwen afnemen. Eerder onderzoek heeft echter laten zien dat het vertrouwen in de politiek misschien niet heel hoog is, maar dat het tegelijk, in vergelijking met andere landen, ook niet laag is. Nederland is weliswaar geen

‘high trust society’ meer, maar moet toch ook niet tot de ‘low trust’ landen gerekend worden (Dekker en Den Ridder 2014). Over het algemeen is het vertrouwen in politieke instituties en politici minder groot dan in bijvoorbeeld rechters of de politie, maar groter dan in bijvoorbeeld kerken of de pers (Arends en Schmeets 2015).

Figuur 2.4

Politiek vertrouwen,^a 2012 (in rapportcijfers)

a Politiek vertrouwen is het gemiddelde van vertrouwen in politici, politieke partijen en het (nationale) parlement.

De vraag luidde: Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk heeft in elk van de instellingen die ik oplees? 0 betekent dat u helemaal geen vertrouwen heeft in een instelling en 10 dat u volledig vertrouwen heeft. ... het Nederlands parlement? ... politici? ... politieke partijen?

Bron: ESS'12

De meest recente cijfers van het ESS laten zien dat Nederlanders weinig vertrouwen hebben in politici, politieke partijen en het nationale parlement: als we de rapportcijfers voor het vertrouwen in deze drie middelen komt er een cijfer net iets boven de 5 uit. Tegelijk is dat cijfer in vergelijking met de andere landen niet laag: we bevinden ons net onder de top. Noorwegen en Denemarken hebben het meeste politieke vertrouwen: het gemiddelde rapportcijfer daar is 5,5 (figuur 2.4). Met name in de Oost-Europese landen is het politieke vertrouwen laag. Maar ook Portugezen, Spanjaarden en Italianen hebben weinig vertrouwen in de politiek.

De cijfers in figuur 2.4 geven een gemiddelde weer van het vertrouwen in politici, politieke partijen en het nationale parlement. Ze laten geen verschillen zien die er wellicht tussen deze drie bestaan: misschien worden politici bijvoorbeeld meer vertrouwd dan politieke partijen. In alle landen blijkt echter het vertrouwen in het parlement groter te zijn dan het vertrouwen in politici of politieke partijen (niet weergegeven in de figuur). Bovendien is er nagenoeg geen verschil tussen het vertrouwen in politici en politieke partijen. In hoofdstuk 4 gaan we dieper in op het politieke vertrouwen en trachten we inzicht te geven in de verschillen en ontwikkelingen.

Vertrouwen in de politiek is mede afhankelijk van gebeurtenissen in de politiek, zoals het aantreden van een nieuw kabinet of het nemen van maatregelen tijdens de crisis, zoals het redden van banken in 2009; ook economische ontwikkelingen spelen een rol (Den Ridder en Schyns 2013). Deze contextgevoeligheid zorgt ervoor dat het politieke vertrouwen nogal volatiel is: soms een piek en soms een dal (zie ook hoofdstuk 4).

Vertrouwen in het rechtsstelsel

De schommelingen in politiek vertrouwen zijn groter dan bij het vertrouwen in een andere pijler van de democratie: het rechtsstelsel. Het vertrouwen in het rechtsstelsel is niet alleen groter, maar ook stabiel. Het gecombineerde vertrouwen in het rechtsstelsel en de politie laat grote verschillen tussen de ess-landen zien. In Oekraïne is het vertrouwen in het rechtsstelsel en de politie even laag als het vertrouwen in de politiek, terwijl het in de Noordse landen⁴ beduidend hoger ligt (vergelijk figuur 2.4 en figuur 2.5).

Ook in Nederland is het vertrouwen in het rechtsstelsel hoger dan het vertrouwen in de politiek, maar dat verschil is minder groot dan in de Noordse landen.

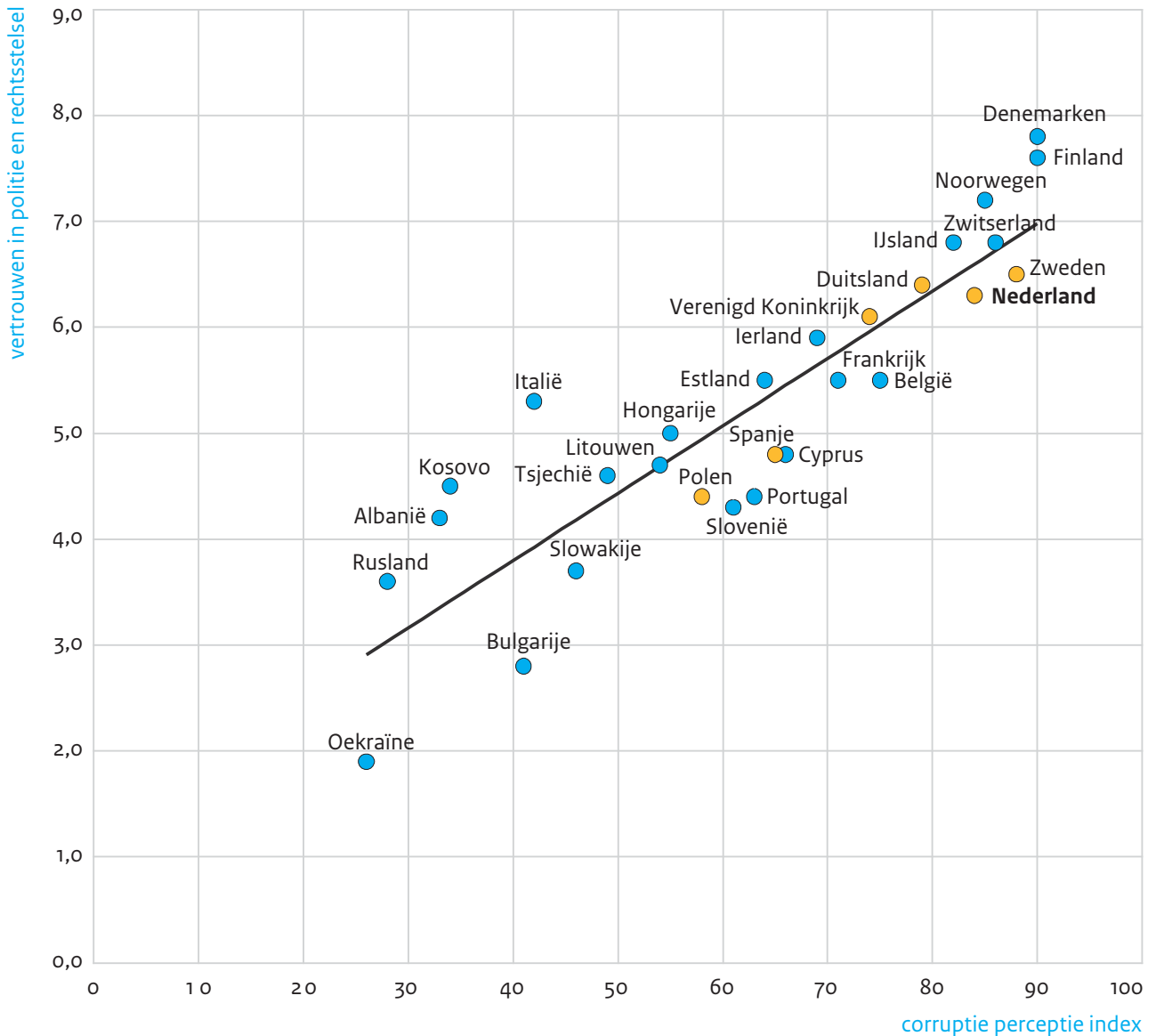
Het vertrouwen in het rechtsstelsel blijkt sterk samen te hangen met de mate van corruptie in een land: hoe 'cleaner' het land (ofwel hoe minder corrupt), hoe groter het vertrouwen in het rechtsstelsel en de politie (figuur 2.5, de samenhang op landniveau is 0.89).⁵

Sociaal vertrouwen

Naast politiek en institutioneel vertrouwen, dat we hiervoor behandelden, wordt vaak ook gekeken naar sociaal vertrouwen: het vertrouwen dat mensen hebben in anderen. Over het algemeen worden positieve samenhangen gevonden tussen deze vormen van vertrouwen (Dekker en Den Ridder 2015). Ook in het ess is dat terug te zien: er is een grote mate van samenhang tussen het vertrouwen dat mensen hebben in de politiek en het vertrouwen dat ze in andere mensen hebben⁶ (figuur 2.6; op landniveau is de samenhang 0.84).⁷

Figuur 2.5

Relatie tussen gecombineerd vertrouwen in het rechtsstelsel en de politie^a en een 'corruptie perceptie index'^b, 2012 (in rapportcijfers en indexcijfers)

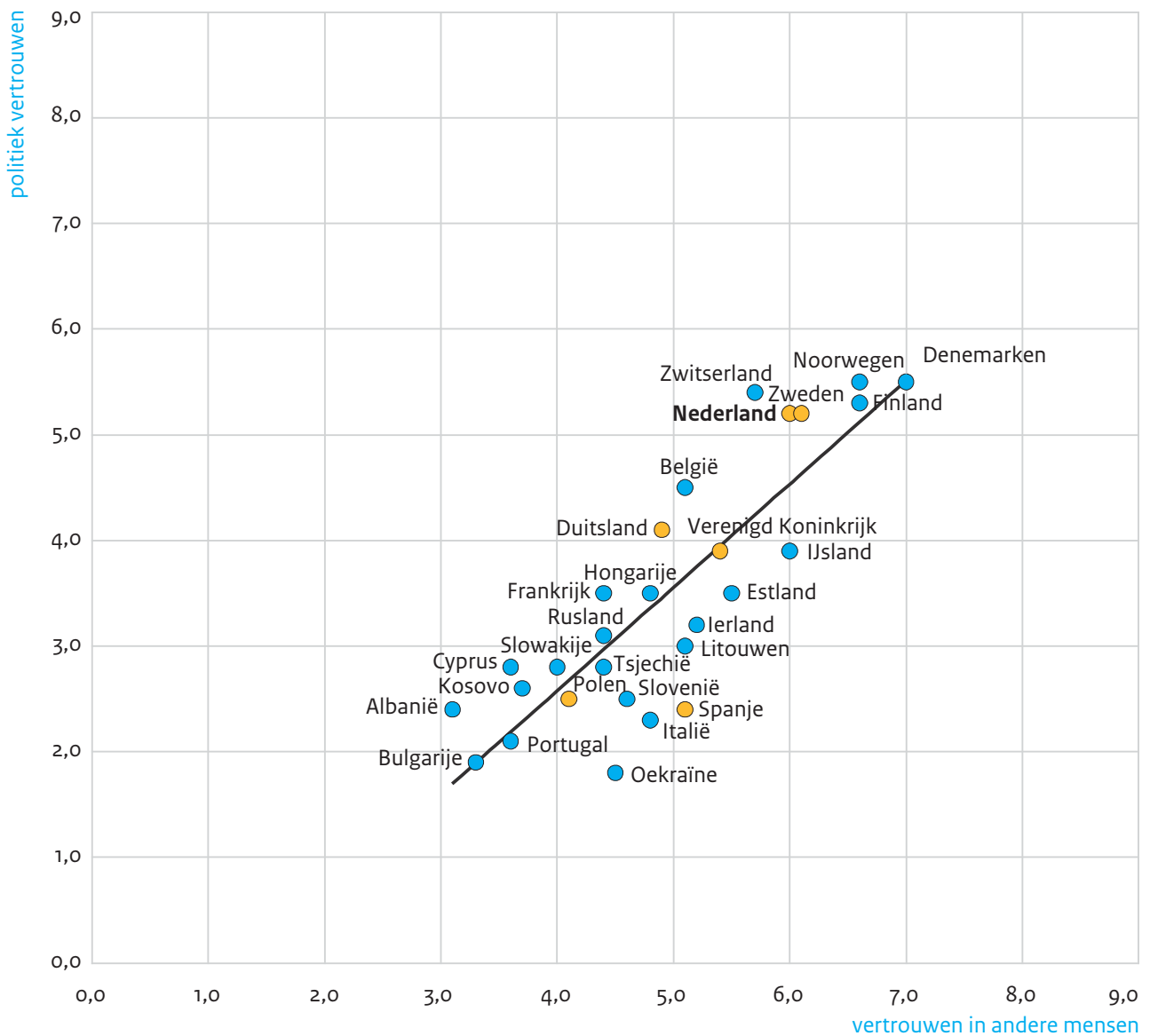

- a Het gepresenteerde cijfer is het gemiddelde van het vertrouwen in het rechtsstelsel en de politie. De vraag luidde: Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk heeft in elk van de instellingen die ik oplees? 0 betekent dat u helemaal geen vertrouwen heeft in een instelling en 10 dat u volledig vertrouwen heeft. ... het rechtsstelsel? ... de politie?
- b De corruptie perceptie index geeft landen een score op basis van de gepercipieerde mate van corruptie van de publieke sector, waarbij 0 staat voor heel erg corrupt en 100 voor 'heel schoon'.

Bron: ESS'12; ESS Multilevel Database

Figuur 2.6

Relatie tussen politiek vertrouwen^a en vertrouwen in andere mensen^b, 2012 (in rapportcijfers)

a Politiek vertrouwen is het gemiddelde van vertrouwen in politici, politieke partijen en het (nationale) parlement.

De vraag luidde: Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk heeft in elk van de instellingen die ik oplees? 0 betekent dat u helemaal geen vertrouwen heeft in een instelling en 10 dat u volledig vertrouwen heeft. ... het Nederlands parlement? ... politici? ... politieke partijen?

b De vraag luidde: Denkt u, in het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen? Wilt u een antwoord geven van 0 tot 10 aan de hand van deze kaart, waarbij 0 betekent dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn en 10 dat de meeste mensen te vertrouwen zijn.

Bron: ESS'12

Er is een duidelijk onderscheid tussen een relatief kleine groep landen waar een groot vertrouwen in andere mensen samengaat met een hoge mate van politiek vertrouwen.

Nederland maakt samen met de Scandinavische landen, Finland en Zwitserland deel uit van deze groep.

Oekraïne valt op omdat het vertrouwen in andere mensen daar weliswaar niet heel hoog is in absolute termen, maar relatief gezien wel; zeker in vergelijking met het lage vertrouwen in de politiek.

2.4 Meningen over migranten

Een aantal onderwerpen staat al geruime tijd boven aan de lijstjes als mensen wordt gevraagd naar punten van zorg. Als Nederlanders wordt gevraagd naar politieke prioriteiten of naar maatschappelijke problemen staan de gezondheidszorg en zorgen over immigratie en integratie in de top 3 (Den Ridder en Dekker te verschijnen). Gevraagd naar de mate van wrijving tussen bevolkingsgroepen in Nederland, worden die tussen autochtonen en migranten het vaakst genoemd (Vrooman et al. 2014). Ook in politieke debatten zijn migranten en integratie veel bediscussieerde onderwerpen. Tegelijk lijkt de mening van Nederlanders over migranten milder te worden. Hoewel een groot deel van de Nederlanders negatief is over het aandeel migranten in Nederland is het aandeel negatief gestemden sinds 2002 afgenomen van rond de 50% tot 32% en in die periode nam de steun voor het verlenen van vergunningen aan vluchtelingen toe (Den Ridder en Schyns 2013).

In het ESS is gevraagd naar de mening over het toelaten van mensen 'van een andere huidskleur of etnische groep dan de meeste mensen in een land' (hier dus Nederlanders). In IJsland en Zweden is het grootste aandeel mensen van mening dat 'velen moeten worden toegelaten', op de voet gevolgd door Albanië, Bulgarije, Polen en enkele andere landen die eerder in dit hoofdstuk een lage positie innamen (figuur 2.7). In enkele van deze landen zijn de meningen echter verdeeld: ook een relatief groot aandeel van de bevolking vindt dat er geen mensen van een andere huidskleur of etnische groep toegelaten moeten worden.

Nederland neemt een middenpositie in. Het aandeel mensen dat van mening is dat er veel toegelaten moeten worden is relatief klein, maar dat geldt ook voor het aandeel dat vindt dat niemand moet worden toegelaten. Ongeveer 80% van de Nederlanders is van mening dat er enkelen of een aantal moeten worden toegelaten. Nederland lijkt hierin op Denemarken, Finland en Zwitserland.

Is het leven na de komst van immigranten beter of slechter geworden?

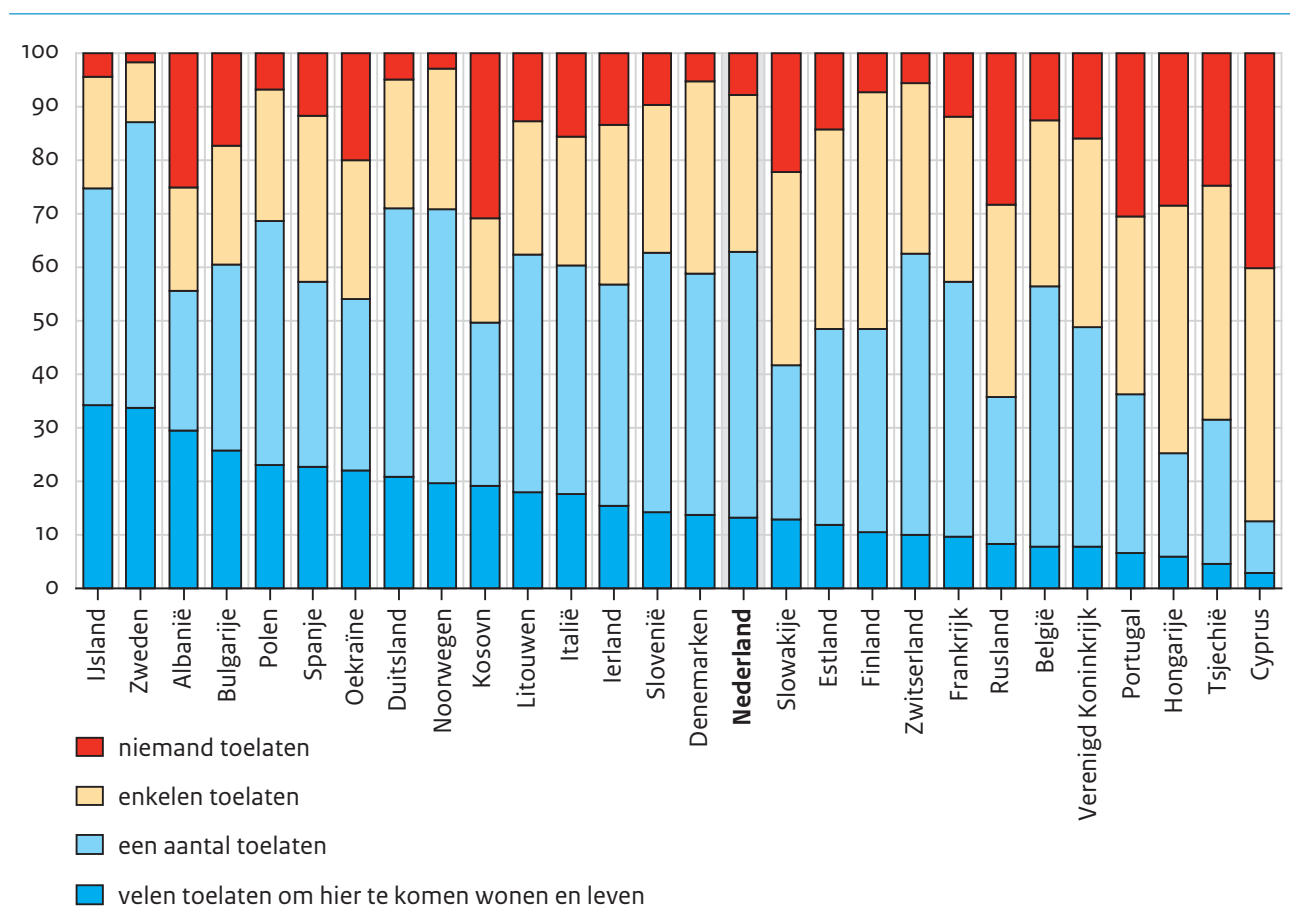
Iemand die vindt dat er veel migranten moeten worden toegelaten is niet automatisch enthousiast over migranten in de nabije omgeving (etnische distantie). In het algemeen blijkt het in Nederland zo te zijn dat de moeite die iemand met migranten heeft, toeneemt naarmate het contact dichterbij komt. Maar ook hier is in Nederland de houding milder geworden. Tussen 2002 en 2013 is het aandeel mensen dat er moeite mee heeft mensen van een andere etnische achtergrond als burens te krijgen, afgenomen van bijna 60% tot 33%; de weerstand tegen iemand van een andere etnische achtergrond als schoonzoon is

eveneens gedaald, maar is nog steeds beduidend groter (68% in 2004 en 58% in 2013; cijfers uit Den Ridder en Schyns 2013). In het ESS is een vraag opgenomen die het algemenere oordeel peilt over de komst van mensen uit andere landen: is het leven daardoor beter of slechter geworden?

In het algemeen vinden mensen die van mening zijn dat migranten het leven beter maken ook dat er veel migranten moeten worden toegelaten (correlatie op individueel niveau 0,53). Op landniveau is de samenhang beduidend kleiner: de relatie tussen de vraag of migranten het leven beter maken en het aandeel mensen dat vindt dat er veel migranten moeten worden toegelaten is 0,23.

Figuur 2.7

Mate waarin immigranten moeten worden toegelaten,^a 2012 (in procenten)

a De vraag luidde: In welke mate vindt u dat Nederland mensen van een *andere* huidskleur of etnische groep dan de meeste Nederlanders zou moeten toelaten om hier te komen wonen en te leven? Het Nederlands beleid moet....

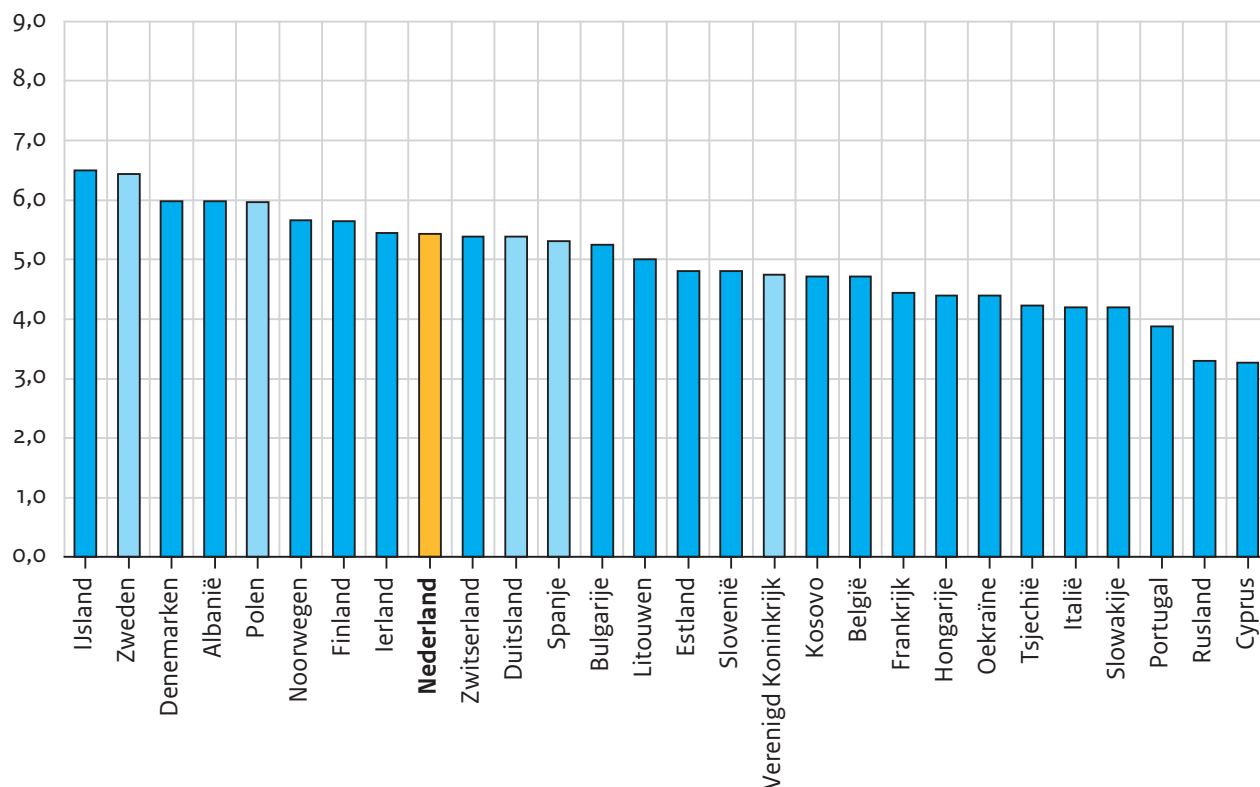
Bron: ESS'12

De flankposities worden ingenomen door IJsland (waar relatief veel mensen vinden dat het leven beter is geworden) en Cyprus (waar relatief veel mensen vinden dat het leven juist slechter is geworden; figuur 2.8). In figuur 2.7 viel op dat Albanië en Polen relatief open zijn als het gaat om het toelaten van immigranten. Uit figuur 2.8 blijkt dat relatief veel Albane-

zen en Polen bovendien vinden dat het leven door de komst van immigranten beter is geworden.

Figuur 2.8

Is het land beter of slechter af met immigranten?^a, 2012 (in rapportcijfers)

a De vraag luidde: Is [land], door mensen uit andere landen die hier zijn komen wonen, een slechtere of betere plek geworden om te wonen? 0 is een slechtere plek om te wonen; 10 is een betere plek om te wonen.

Bron: ESS'12

Er is slechts een beperkte relatie met het daadwerkelijke aandeel migranten in een land. In de Multilevel Database van het ESS zijn cijfers opgenomen over het aandeel migranten in de meeste landen; cijfers die afkomstig zijn van Eurostat. Onder migranten wordt hier overigens het aandeel mensen dat geen staatsburger is van het land waar ze wonen verstaan.⁸ De samenhang is beperkt, maar negatief: in landen waar het aandeel buitenlanders hoger is, oordeelt de bevolking iets vaker negatief over de vraag of het leven door de komst van immigranten beter is geworden (correlatie 0,14). De verschillen zijn echter groot. Zo oordelen Portugezen en Cyprioten het meest negatief over het leven in hun land na de komst van immigranten, maar het aandeel buitenlanders in Portugal is met 4% een stuk lager dan in Cyprus (20%).

Ervaren discriminatie

Of het ontvangende land positief of negatief tegenover de komst van immigranten staat is van belang voor de mate waarin zij aan discriminatie worden blootgesteld. Kleur of ras kan

immers een bron van discriminatie zijn. Er zijn daarnaast nog andere vormen van discriminatie, bijvoorbeeld op grond van seksuele geaardheid, geloof of sekse. Uit onderzoek blijkt dat in Nederland een op de vier mensen in het afgelopen jaar een voorval heeft meegemaakt dat ze als discriminerend ervaren (Andriesen et al. 2014). De belangrijkste redenen van discriminatie waren leeftijd (10%) en etnische herkomst (8%).

In het ESS is niet gevraagd naar zelf ervaren discriminatie. In plaats daarvan is mensen de vraag voorgelegd of zij zichzelf zouden omschrijven als *lid van een groep die wordt gediscrimineerd*. Het gaat dus niet per se om zelf ervaren discriminatie, maar met de vraag krijgen we waarschijnlijk wel een indruk van de mate van discriminatie in een land. De drie belangrijkste redenen voor de op deze manier gemeten discriminatie zijn in Nederland: religie, kleur of ras en nationaliteit.

De verschillen tussen de ESS-landen zijn groot. Voor een deel is dat verklaarbaar door de context. In landen waar slechts weinig migranten wonen (zoals Polen) zal discriminatie op basis van ras of kleur niet of nauwelijks voorkomen. Ook zal bewustwording een rol spelen: in landen waar bijvoorbeeld meer aandacht is voor gelijke rechten voor homoseksuelen zal dat gemakkelijker een reden zijn voor discriminatie dan in landen waar het een taboeonderwerp is. Door deze contextverschillen is het presenteren van een totaalpercentage weinig zinvol, daarom kiezen we voor het presenteren van verschillen tussen de ESS-landen op basis van de top 3 in Nederland.⁹

Deze top 3 (religie, kleur of ras en nationaliteit) wordt in een aantal andere landen nog iets vaker genoemd als reden voor discriminatie dan in Nederland (figuur 2.9). Vooral België springt eruit, vooral doordat daar religie vaak wordt genoemd.

Aan de andere kant staan IJsland en Slovenië, waar de Nederlandse top 3 nauwelijks voorkomt. In IJsland wordt discriminatie op basis van sekse relatief vaak genoemd en in Slovenië discriminatie op basis van de etnische groep waartoe iemand behoort (niet weergegeven in de figuur).

Als we over alle landen bekijken welke redenen het meest worden genoemd, dan zijn dat leeftijd en nationaliteit (elk door 17% van de mensen die zeggen bij een groep te horen die wordt gediscrimineerd), maar de verschillen tussen landen zijn groot. Leeftijd wordt in Tsjechië genoemd door meer dan de helft van de mensen die zeggen deel te zijn van een groep die wordt gediscrimineerd, maar in Slovenië door niemand. In Nederland noemt 9% leeftijd als reden.

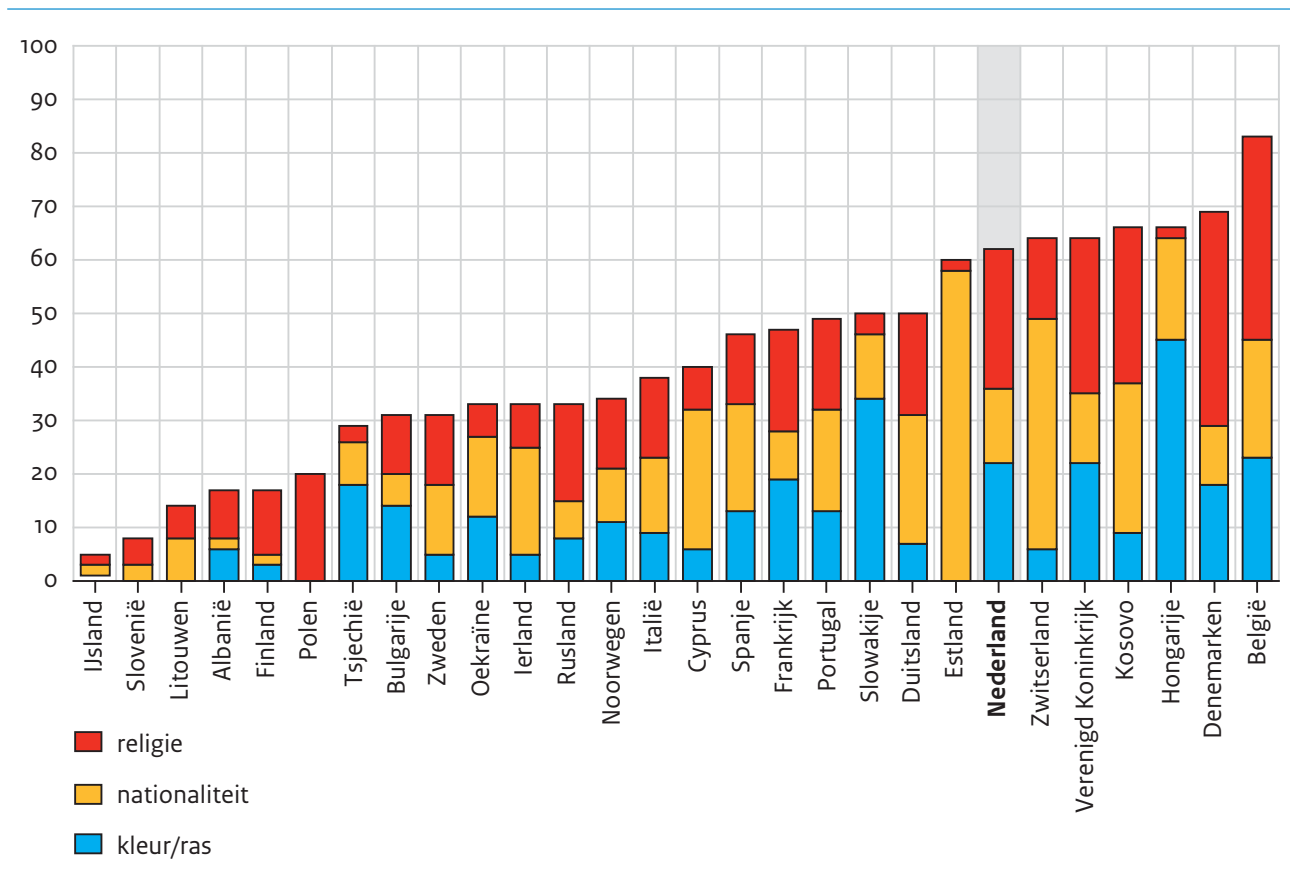
Discriminatie op basis van seksuele geaardheid wordt in Nederland relatief vaak genoemd; het percentage is zelfs het hoogst van alle landen. Hier kan het eerdergenoemde bewustzijn een rol spelen: er is in Nederland veel aandacht voor gelijke rechten voor homoseksuelen.

Wat verder opvalt is het hoge Zweedse aandeel dat geslacht noemt als reden voor discriminatie: het aandeel van 26% is veel hoger dan in andere landen (IJsland komt op de tweede plaats met 15%; in Nederland gaat het om 7%). Ook dit hoge Zweedse percentage zal voor een deel te maken hebben met bewustwording: in Zweden is veel aandacht voor sekselijkheid. In hoofdstuk 5 gaan we dieper in op opvattingen over de taakverdeling tussen

mannen en vrouwen en krijgen we wellicht wat inzicht in een mogelijk achterliggend proces.

Figuur 2.9

Maakt deel uit van een groep die wordt gediscrimineerd op basis van religie, nationaliteit, kleur of ras,^a 2012 (in procenten)

a De vraag luidde: Zou u zichzelf omschrijven als lid van een groep die in [land] wordt gediscrimineerd?

Bron: ESS'12

2.5 Tevredenheid met het leven

In het voorgaande zijn we ingegaan op een aantal verschillende onderwerpen. Deze onderwerpen zijn echter niet voor niets in het ESS opgenomen. Naast de focus op attitudes en de aandacht voor de kwaliteit van het onderzoek is een derde doel van het ESS om te komen tot een reeks van sociale indicatoren om trends in de kwaliteit van leven binnen en tussen Europese landen te monitoren; het gaat niet om *the contrasting characteristics of European societies (demographic and behavioural profiles) [...] Europe needs to know more about its own character (how its different peoples think and feel about their worlds and themselves)*. (EC 2007: 13). Als een min of meer overkoepelende vraag kijken we daarom aan het slot van dit hoofdstuk naar geluk. Meer specifiek kijken we naar de tevredenheid met het leven: iets waarvan gebleken is dat mensen dat goed kunnen waarderen, waarbij ze veel aspecten van hun leven over een langere periode in ogenschouw nemen (zie Helliwell et al. 2015). Geluk is een populair onderwerp en er worden veel ranglijsten gepubliceerd. Doordat geluk op verschillende

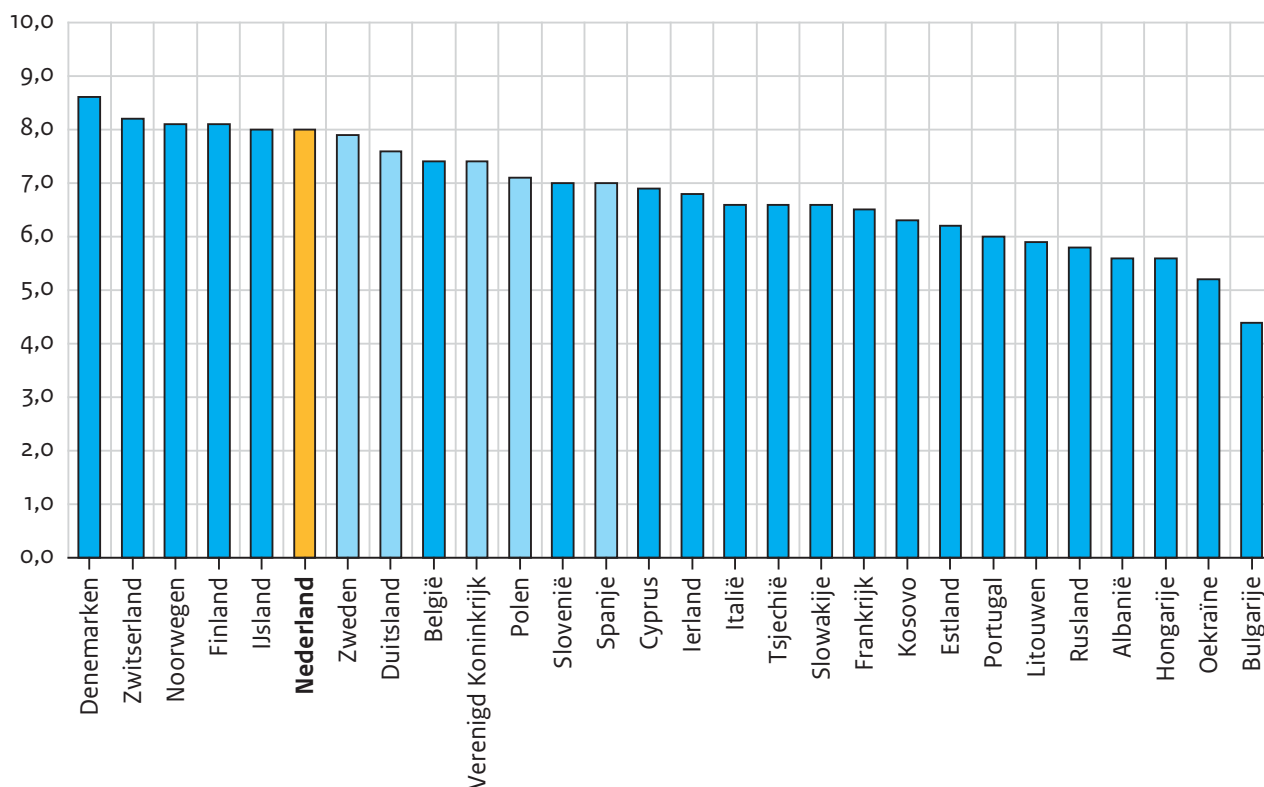
manieren gemeten kan worden verschillen de resultaten van de lijstjes nogal eens: het maakt bijvoorbeeld uit of je één vraag gebruikt of een combinatie van vragen (bv. over zowel positieve als negatieve emoties). Over het algemeen is Nederland echter in de hogere regionen terug te vinden: Nederlanders behoren tot de meest gelukkige mensen op de wereld (hoewel Denemarken meestal aan kop staat). In een overzicht van de EU-lidstaten neemt Nederland een vijfde plek in (Boelhouwer 2013) en in het *World Happiness Report 2015* is Nederland terug te vinden op de zevende plaats (Helliwell et al. 2015). Ook volgens de ESS-cijfers zijn Nederlanders behoorlijk gelukkig: volgens de meest recente cijfers geven we het leven gemiddeld een 7,9 als rapportcijfer (figuur 2.10). De Denen gaan ons voor wat geluk betreft terwijl de andere Noordse landen, aangevuld met Zwitserland, met Nederland vergelijkbaar zijn. De Oost-Europese landen zijn het minst gelukkig.

In hoeverre is de levenstevredenheid gerelateerd aan de andere indicatoren die in dit hoofdstuk de revue zijn gepasseerd? Over het algemeen is er sprake van een redelijk grote samenhang; met de democratie-indicatoren is de samenhang het grootst (correlatie-coëfficiënt van iets minder dan 0,90), met de vertrouwensindicatoren iets minder (rond de 0,80) en met de mening over migranten is de samenhang nog weer kleiner, maar nog steeds behoorlijk groot (0,55 en 0,60).¹⁰

Er is in de wetenschap veel discussie over de relatie tussen geluk en inkomen. Op individueel niveau geldt dat mensen met een hoger inkomen over het algemeen gelukkiger zijn dan mensen met een laag inkomen. Op het niveau van landen is dat ook zo (figuur 2.11). De discussie richt zich op de vraag of de toename van het inkomen van een land mensen steeds gelukkiger blijft maken, of dat daar een grens aan is. Uit onderzoek van de econoom Easterlin bleek dat op langere termijn een groeiend inkomen niet per definitie leidt tot groter geluk (Easterlin 1974, 2005). Andere onderzoekers, waaronder de Nederlandse socioloog Veenhoven, kwamen tot een andere conclusie, namelijk dat een stijging van het nationaal inkomen wel degelijk leidt tot een groter geluk (Hagerty en Veenhoven 2003). Veel hangt af van de periode en de selectie van landen waarnaar gekeken wordt.

Figuur 2.10

Levenstevredenheid,^a 2012 (in rapportcijfers)

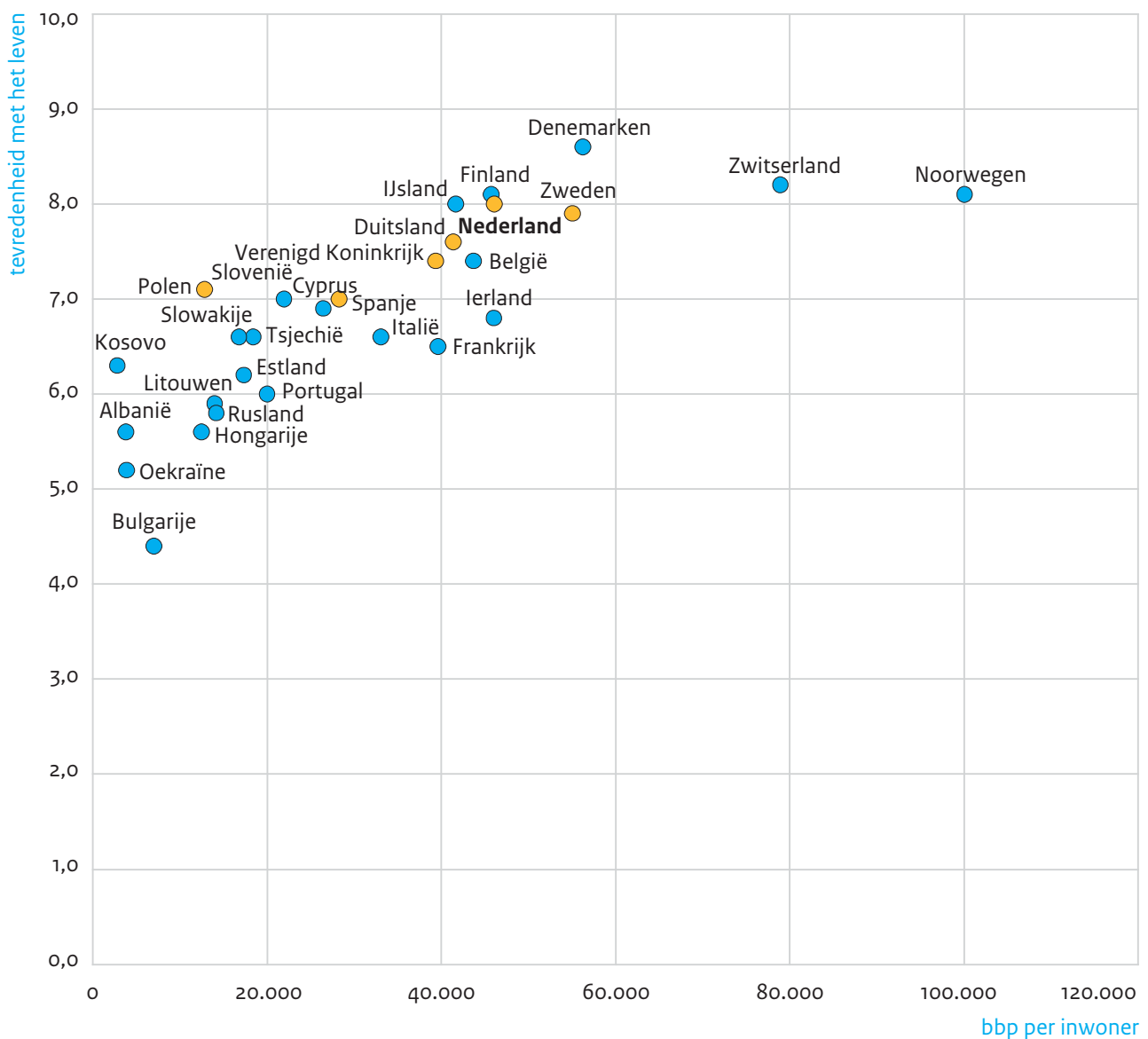
a De vraag luidde: Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden bent u vandaag de dag met uw leven in het algemeen? Gebruik deze kaart om te antwoorden, waarbij 0 zeer ontevreden betekent en 10 zeer tevreden.

Bron: ESS'12

In hoofdstuk 3 zullen we kijken wat er in de loop van de tijd veranderd is met het geluksgevoel in en *tussen* de ESS-landen en zullen we naar verschillen *binnen* landen kijken. In dit hoofdstuk beperken we ons tot de stand van zaken in de meest recente ESS-peiling. Daaruit blijkt dat in landen waar het inkomen hoger is, mensen gemiddeld gelukkiger zijn (figuur 2.11). Noorwegen en Zwitserland vallen iets uit de toon, maar dat heeft vooral te maken met het afwijkende nationaal inkomen in die landen. Zwitserland heeft een erg sterke bankensector en Noorwegen profiteert van de grote hoeveelheden gas en olie.

Figuur 2.11

Relatie tussen levenstevredenheid^a (in rapportcijfers) en bbp per inwoner^b (in dollars), 2012

a De vraag luidde: Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden bent u vandaag de dag met uw leven in het algemeen? Gebruik deze kaart om te antwoorden, waarbij 0 zeer ontevreden betekent en 10 zeer tevreden.

b bbp per inwoner, us Dollars 2012, uit de ESS Multilevel Database.

Bron: ESS'12

2.6 Alles overziend

In dit hoofdstuk is een beeld geschetst van hoe Europeanen aankijken tegen de democratie en migranten, het vertrouwen dat ze hebben in enkele instituties en in andere mensen en hoe tevreden ze zijn met het leven dat ze leiden. Dat beeld is geschetst op basis van negen verschillende indicatoren waarover in 27 landen informatie is verzameld. De nadruk lag daarbij vooral op de positie die Nederland inneemt.

Kunnen we tot een algemeen beeld komen op basis van deze informatie? Hoewel de besproken onderwerpen allemaal in zekere zin betrekking hebben op de kwaliteit van leven, zijn ze ook erg verschillend. Toch is er over het algemeen een vrij grote samenhang tussen de verschillende indicatoren. Landen waar mensen meer politiek vertrouwen hebben, zijn over het algemeen ook landen waar mensen elkaar meer vertrouwen, er positiever wordt gedacht over migranten en de tevredenheid met het leven groter is.

Over het algemeen zagen we in de figuren dan ook telkens dezelfde landen terugkomen aan de top van de lijst en ook dezelfde landen aan de staart ervan. De Noordse landen, aangevuld met Zwitserland, bevinden zich meestal in de top en Oost-Europese landen sluiten de lijst af. Nederland is met Duitsland en IJsland vlak onder de top te vinden. Op geen van de indicatoren behoort Nederland tot de top 3.

In de volgende hoofdstukken van het rapport gaan we op enkele verschillen dieper in, waarbij we ook kijken naar ontwikkelingen door de tijd. We beperken ons daarbij vooral tot Nederland en de vijf referentielanden Duitsland, Polen, Spanje, Verenigd Koninkrijk en Zweden. In hoofdstuk 3 kijken we allereerst naar verschillen in tevredenheid met het leven.

Noten

- 1 Naast andere eisen waaraan een land moet voldoen om tot de EU toe te treden ('de criteria van Kopenhagen') gaat het hier om het hebben van 'stabiele instellingen die de democratie, de rechtsstaat, de eerbiediging van de mensenrechten en respect voor minderheden waarborgen' (www.europa-nu.nl/id/vh7eg8yibqzt/criteria_van_kopenhagen).
- 2 De verschillen zijn klein, maar door de relatief grote aantallen respondenten al snel significant. Het verschil tussen Denemarken en Zwitserland is dat niet. Nederland wijkt wel significant af van Duitsland en Frankrijk.
- 3 De correlatie tussen de tevredenheid over het democratische gehalte en de tevredenheid over hoe de democratie werkt is 0.96 op landniveau. Op individueel niveau is dat 0.71. Mensen die vinden dat het democratische gehalte van hun land hoog is, zijn dus ook vaak tevreden over hoe de democratie werkt.
- 4 We gebruiken de term Noordse landen voor Finland, IJsland, Denemarken, Zweden en Noorwegen. Scandinavië gebruiken we als het alleen om de laatste drie landen gaat.
- 5 De 'corruptie perceptie index' is opgenomen in de ESS Multilevel Database. De cijfers zijn afkomstig van Transparency International. Gekozen is voor percepties omdat illegale activiteiten meestal onzichtbaar plaatsvinden en er geen mogelijkheden zijn om gegevens te verkrijgen over de absolute niveaus (zie verder de website van Transparency International: www.transparency.org/cpi2012/in_detail). De gegevens worden verkregen door het houden van een survey onder deskundigen. In 2012 heeft een assessment plaatsgevonden van de index door het *Joint Research Centre* van de Europese Commissie, met een positief resultaat.
- 6 We presenteren hier cijfers over sociaal vertrouwen op basis van een vraag die veel gebruikt wordt in onderzoek, waarbij het ene uiterste wordt gevormd door de stelling dat 'de meeste mensen te vertrouwen zijn' en het andere uiterste door de stelling 'dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen'. Er is wel kritiek op deze vraagstelling omdat de beide uitersten niet elkaars tegenpolen zijn ('niet te vertrouwen' is immers het tegenovergestelde van 'te vertrouwen'); nu staat eerder iets als 'kwetsbaarheid' tegenover vertrouwen. Daarom gebruikt het ESS ook twee andere vragen die gegeneraliseerd vertrouwen meten. Eén daarvan is: 'Denkt u dat de meeste mensen zouden proberen misbruik van u te maken als zij daartoe de kans krijgen, of zouden zij proberen eerlijk te zijn?' De samenhang tussen beide metingen van gegeneraliseerd vertrouwen is groot (0.91). Voor de rang-

orde van landen zijn er enkele verschillen: IJsland stijgt van de zesde naar de eerste plaats (vertrouwen respectievelijk misbruik), terwijl Nederland daalt van de vijfde naar de negende plaats.

- 7 Op individueel niveau is de samenhang 0.39. Dat de samenhang op landniveau hoger is dan op individueel niveau komt onder meer doordat er op individueel niveau meer spreiding is (zie verder Clark en Avery 1976).
- 8 Om het verschil te duiden: deze statistiek geeft voor Nederland 4% buitenlanders. Volgens de CBS bevolkingsstatistiek is echter 20% van de Nederlandse bevolking van buitenlandse herkomst (dat wil zeggen dat zijzelf in het buitenland zijn geboren of dat ten minste een van hun ouders in het buitenland is geboren).
- 9 Daarbij laten we de categorie 'anders' buiten beschouwing. Het is onduidelijk op welke gronden discriminatie plaatsvindt en dat kan van land tot land verschillen. In een aantal landen is dit de meest genoemde categorie.
- 10 Bij de vraag hoeveel mensen met een andere huidskleur moeten worden toegelaten hangt het af naar welk antwoord je kijkt: de antwoorden 'veel' en 'een aantal' hangen niet samen met levens tevredenheid, de antwoorden 'enkelen' en 'geen' wel (coëfficiënten respectievelijk 0.55 en 0.62).

Literatuur

- Andriesen, I., H. Fernee en K. Wittebrood (2014). *Ervaren discriminatie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Arends, J. en H. Schmeets (2015). Sociaal en institutioneel vertrouwen in Nederland. In: *Bevolkingstrend 2015/1*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Billiet, J. (zonder jaartal). *Questions about National, Subnational and Ethnic Identity*. Geraadpleegd mei 2015 via www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/core_ess_questionnaire/ESS_core_questionnaire_national_ethnic_identity.pdf.
- Boelhouwer, J. (2013). Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (red.), *De sociale staat van Nederland 2013* (p. 279-307). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Clark, W.A.V. en K.L. Avery (1976). The effects of Data Aggregation in Statistical Analysis. In: *Geographical Analysis*, jg. 8, nr. 4, p. 428-438.
- Curtice, John, Caroline Bryson, Shalom Schwartz, Jacques Thomassen, Kees van Kersbergen en Frans van Waarden (2012). *People's underlying value orientations*. Geraadpleegd mei 2015 via www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/core_ess_questionnaire/ESS_core_questionnaire_political_issues.pdf
- Dekker, P. en J. den Ridder (2014). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2014*[1]. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2015). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2015*[1]. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Easterlin, R.A. (1974). Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence. In: Paul A. David en Melvin W. Reder (red.), *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz* (p. 89-124). New York: Academic Press.
- Easterlin, R.A. (2005). Feeding the Illusion of Growth and Happiness: A Reply to Hagerty and Veenhoven. In: *Social Indicators Research*, jg. 74, nr. 3, p. 429-443.
- ec (2007). EU research on social sciences and humanities. European Social Survey –Round 2 – Measuring Attitude Change in Europe. Mace. Final Report. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- FORS (2012) (Swiss Centre of Expertise in the Social Sciences). *Social Report 2012*. Geraadpleegd mei 2015 via socialreport.ch/?page_id=1458

- Hagerty, M.R. en R. Veenhoven (2003). Wealth and Happiness Revisited – Growing National Income Does Go with Greater Happiness. In: *Social Indicators Research*, jg. 64, nr. 1, p. 1-27.
- Helliwell, John F., Richard Layard en Jeffrey Sachs (red.) (2015). *World Happiness Report 2015*. New York: Sustainable Development Solutions Network.
- IDEA (2015) (International Institute for Democracy and Electoral Assistance). *Voter Turnout*. Geraadpleegd april 2015 via www.idea.int/vt/countryview.cfm
- OECD (2013). *Guidelines on Measuring Subjective Well-being*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Ridder, J. den, en P. Dekker (2015). *Meer democratie, minder politiek?*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, en P. Schyns (2013). Publieke Opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (red.), *De sociale staat van Nederland 2013* (p. 55-83). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

3 Trends in tevredenheid met het leven

Jeroen Boelhouwer (SCP)

- De ontwikkelingen in levenstevredenheid in de afgelopen tien jaar vertonen een wisselend beeld – van een algehele afname als gevolg van de economische crisis lijkt geen sprake.
- In alle landen zijn werklozen en mensen met een laag inkomen minder gelukkig dan werkenden en mensen met een hoog inkomen.
- De samenhang tussen leeftijd en geluk is U-vormig: zowel jongeren als ouderen zijn gelukkiger dan mensen van middelbare leeftijd.
- Macrokenmerken kunnen maar weinig van de verschillen in geluk tussen landen verklaren. Wel blijkt de effectiviteit van de overheid van grote invloed.
- Daarnaast verklaren enkele individuele kenmerken de verschillen in geluk: vooral gezondheid, arbeidsmarktsituatie en inkomen zijn belangrijk voor het geluk. Rekening houdend met alle andere kenmerken is er geen relatie tussen opleiding en geluk.

3.1 Toenemende aandacht voor geluk

Uit het vorige hoofdstuk bleek dat Nederlanders tevreden met het leven zijn als we ze vergelijken met inwoners van de andere landen die aan het European Social Survey (ESS) deelnemen. Ook uit ander internationaal vergelijkend onderzoek blijkt dat Nederlanders behoren tot de meest gelukkige mensen; steevast bestaat de top uit de Scandinavische landen, aangevuld met Zwitserland (Eurostat 2015; Helliwell et al. 2015; UNDP 2014). In dit hoofdstuk kijken we wat uitgebreider naar de ontwikkelingen in geluk: heeft de economische crisis invloed gehad op het geluk en is dat in Nederland anders dan in andere landen? Ook kijken we naar verschillen tussen bevolkingsgroepen: zijn mensen met meer geld gelukkiger dan mensen met minder geld en zijn hoogopgeleiden in alle landen evenveel gelukkiger dan laagopgeleiden? We bespreken hier de trends sinds 2002, het eerste jaar waarin het ESS werd gehouden.

In dit hoofdstuk kijken we niet meer naar alle landen, maar beperken ons tot Duitsland, Zweden, Verenigd Koninkrijk, Polen en Spanje (zie hoofdstuk 1 voor een uitleg bij deze selectie). We spreken hier over ‘geluk’, maar eigenlijk gaat het om ‘tevredenheid met het leven’. Hoewel geluk en levenstevredenheid niet precies hetzelfde meten, lijken ze wel erg op elkaar en worden ze vaak door elkaar gebruikt.¹

In de afgelopen jaren was er toenemende aandacht voor het onderwerp ‘geluk’ in beleidskringen en in politieke en maatschappelijke discussies. In het Verenigd Koninkrijk en Duitsland zijn door de politiek ontwikkelingen in gang gezet om meer aandacht te hebben voor geluk. In het Verenigd Koninkrijk lanceerde Cameron een ‘brede maatschappelijke discussie’ die uiteindelijk leidde tot het opnemen van een aantal vragen in grootschalig survey-

onderzoek door het nationaal statistisch bureau (House of Parliament 2012). In Duitsland organiseerde het parlement een parlementaire commissie die een eindrapport presenteerde over ‘Wachstum, Wohlstand, Lebensqualität’ (Deutscher Bundestag 2013). Deze ontwikkelingen volgen op een rapport dat in 2009 verscheen op initiatief van de toenmalige Franse president Sarkozy; het rapport, van de hand van Stiglitz et al. (2009) bevatte een state of the art van onderzoek naar kwaliteit van leven en duurzaamheid. Ook internationale organisaties houden zich volop met het thema bezig: voorbeelden zijn de oecd (*Your Better Life Initiative, Guidelines on measuring Wellbeing*), Eurostat (*Measuring progress, well being and sustainable development; quality of life indicators*) en de vn (unaniem aangenomen resolutie die landen oproept aandacht te besteden aan kwaliteit van leven). In Nederland is aandacht voor geluk lange tijd relatief beperkt gebleven, het belangrijkste wapenfeit is het boek *Geluk!* dat toenmalig GroenLinks-fractievoorzitter in 2008 (Halsema 2008) publiceerde. In 2011 kwam het onderwerp nog kort ter sprake tijdens de regeringsverklaring, waarbij premier Rutte zei dat ‘de overheid geen geluksmachine is’. Eind 2014 werd deze uitspraak nog eens bevestigd door het wetenschappelijk bureau van de vvd met een rapport waarin uiteen wordt gezet waarom de overheid zich niet met geluk zou moeten bezighouden (Van Hees et al. 2014).

Overigens wil de relatief geringe aandacht voor geluk in Nederland niet zeggen dat er geen aandacht is voor een andere kijk op het bbp als maatstaf voor hoe het met de samenleving gaat. De aandacht richt zich in Nederland echter meer op ‘brede welvaart’: aandacht voor sociale en ecologische aspecten naast aandacht voor economische (CBS et al. 2014; CPB 2009).

Omdat we hier inzoomen op feitelijke verschillen tussen landen laten we het bij de constatering dat Nederland op zijn zachtst gezegd niet vooroploopt in de politieke aandacht voor geluk. Argumenten waarom geluk wel of niet een rol zou moeten spelen in het overheidsbeleid zijn onder andere te vinden in Van Campen et al. (2012); CPB (2007); Helliwell et al. (2015); Noll (2013) en Veenhoven (2012).

Een gebrek aan gegevens kan overigens niet de oorzaak van de geringe politieke aandacht zijn. Elke twee jaar rapporteert het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) in *De sociale staat van Nederland* over de stand van zaken op dat moment (Bijl et al. 2013), en kijkt telkens tien jaar terug. En ook het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) meet hoe gelukkig Nederlanders zijn.

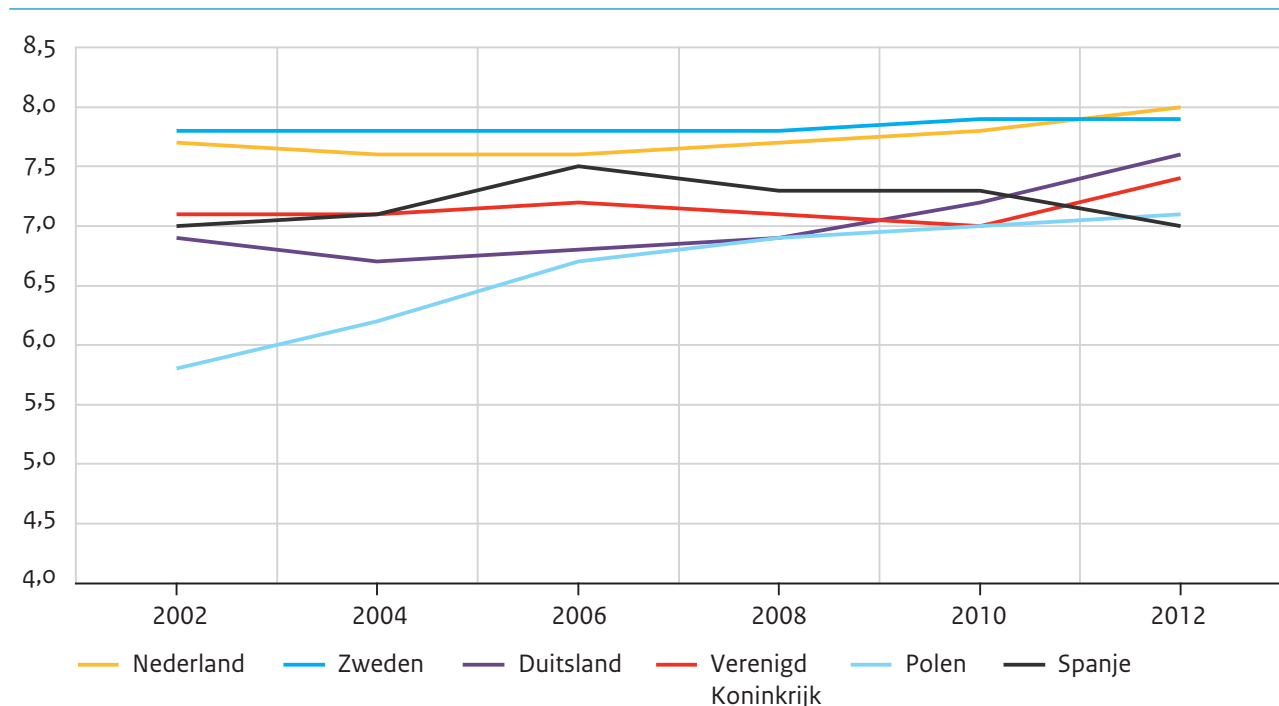
3.2 Ontwikkelingen in geluk sinds 2002

In 2012 waren Nederlanders gemiddeld gelukkiger dan in 2002 (figuur 3.1). Dat is ook het geval in Duitsland, Polen en Verenigd Koninkrijk en ook in Zweden, hoewel het verschil daar erg klein is. In Spanje bleef het geluk nagenoeg onveranderd. Dat is opvallend omdat het geluk in Spanje eerst steeg om vervolgens te dalen – vooral na 2010 was dat het geval. In de andere landen was geen sprake van een daling, ondanks de economische crisis. Sterker: in Nederland, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk werden mensen gemiddeld gelukkiger. Dat het geluk in Spanje is gedaald, maar in Duitsland, Zweden en Polen is toe-

genomen blijkt ook uit het *World Happiness Report 2015*, waar cijfers van rond 2006 vergeleken zijn met cijfers van rond 2013 (Helliwell et al. 2015). Voor Nederland en het Verenigd Koninkrijk rapporteert het WHR een lichte daling in die periode. In de inleiding is er al op gewezen dat verschillende surveys tot verschillende uitkomsten kunnen leiden, als gevolg van verschillende momenten waarop mensen worden ondervraagd: de context kan verschillend zijn. Dat zou ook hier kunnen spelen: *De sociale staat van Nederland 2013* laat voor Nederland een lichte *toename* van het geluk zien als 2013 vergeleken wordt met 2006 en een lichte *afname* als 2013 wordt vergeleken met 2008 (Boelhouwer 2013). Dit kan bijvoorbeeld te maken hebben met het actief optreden van de regering in de economische crisis in 2008, toen toenmalig minister Bos enkele Nederlandse banken redde (in hoofdstuk 4 zullen we zien dat daardoor ook het politieke vertrouwen toenam). De toegenomen levenstevredenheid in Polen kan heel goed te maken hebben met de toetreding van dat land tot de Europese Unie in 2004. De stijgende levenstevredenheid in Duitsland heeft wellicht te maken met de bijzondere ontwikkeling van de werkloosheid: die is sinds 2004 in Duitsland onafgebroken gedaald, en in de andere landen na 2008 gestegen (zie tabel 3.2 en vgl. Petrunyk en Pfeifer 2015).

Figuur 3.1

Levenstevredenheid^a in zes landen, 2002-2012 (in rapportcijfers)

a De vraag luidde: Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden bent u vandaag de dag met uw leven in het algemeen? Gebruik deze kaart om te antwoorden, waarbij 0 zeer ontevreden betekent en 10 zeer tevreden.

Bron: ESS'02-'12

De gemiddelden in figuur 3.1 geven een beeld van verschillen in levenstevredenheid tussen de zes landen. Maar ook binnen deze landen zijn er verschillen. Het gaat dan om verschillen tussen (groepen) mensen in één land. Sommigen vinden dat je beter naar de spreiding van

geluk kunt kijken, dan naar het gemiddelde niveau omdat de spreiding inzicht geeft in de verdeling van geluk. Binnen de zes landen die we hier bekijken zijn de verschillen in geluk in Nederland relatief klein en in Polen relatief groot (afgemeten aan de standaarddeviatie, zie tabel 3.1). Er is echter een zeer grote samenhang tussen de grootte van de spreiding in levenstevredenheid en de gemiddelde grootte ervan (correlatiecoëfficiënten van > 0.90): hoe hoger het gemiddelde geluk, hoe kleiner de spreiding is.

Tabel 3.1

Spreiding in levenstevredenheid in zes landen, 2002, 2006, 2010 en 2012 (in standaarddeviaties)

	2002	2006	2010	2012
Nederland	1,6	1,5	1,4	1,5
Spanje	1,9	1,8	1,8	2,3
Zweden	1,7	1,8	1,7	1,7
Duitsland	2,3	2,2	2,1	2,0
Verenigd Koninkrijk	2,1	1,9	2,1	2,0
Polen	2,6	2,4	2,2	2,3

Bron: ESS '02, '06, '10 en '12

De vraag is vervolgens hoe de verdeling van het geluk in de verschillende landen uitwerkt en welke verschillen er zijn tussen groepen. Is er verschil tussen werkenden en niet werkenden, tussen mannen en vrouwen? En zijn die verschillen in alle landen gelijk? In het vervolg van dit hoofdstuk zullen we enkele verschillen bekijken en uiteindelijk beoordelen waardoor het geluk in de verschillende landen wordt bepaald. In eerste instantie kijken we naar de verdeling van geluk aan de hand van een aantal hulpbronnen waarover mensen kunnen beschikken om hun leven vorm te geven, of beter gezegd: te verbeteren. Daarbij kijken we bovendien naar verdelingsaspecten die in hoge mate door overheden beïnvloed kunnen worden. De drie belangrijkste hulpbronnen zijn arbeidsmarktpositie, inkomen en opleiding. Daarnaast kijken we naar de verschillen tussen leeftijdsgroepen: zijn ouderen meer tevreden met hun leven dan jongeren – een relevante vraag in vergrijzende samenlevingen. Tot slot kijken we onder andere nog naar de verschillen tussen mannen en vrouwen, een onderwerp dat ook in hoofdstuk 5 aan bod komt als we verschillen in taakopvattingen bestuderen.

3.3 Positie op de arbeidsmarkt

Bij de bespreking van de trendgegevens in de vorige paragraaf kwam de rol van werkloosheid al even aan de orde. Uit eerder onderzoek is bekend dat er een positief verband is tussen het hebben van werk en geluk: het geluk van werklozen ligt over het algemeen lager dan dat van werkenden (Boelhouwer 2013; Clark en Georgellis 2012; Clark et al. 2008). In Spanje is het geluk na 2006 sterk afgenomen en in Duitsland juist verrassend toegenomen. Dit kan verband houden met de werkloosheidscijfers: de werkloosheid steeg in Spanje na 2006 fors en lag beduidend hoger dan in andere landen, terwijl de werkloosheid in Duitsland juist afnam (tabel 3.2).

Tabel 3.2

Werkloosheid in zes landen, 2002-2012 (in procenten)

	2002	2004	2006	2008	2010	2012
Spanje	11,2	11,1	8,5	11,3	20,1	25,0
Nederland	2,6	4,6	3,9	2,8	4,5	5,3
Zweden	5,0	6,7	7,1	6,2	8,4	8,0
Duitsland	8,5	10,7	10,2	7,5	7,1	5,3
Verenigd Koninkrijk	5,0	4,6	5,4	5,6	7,8	7,9
Polen	19,9	19,1	13,9	7,1	9,6	10,1

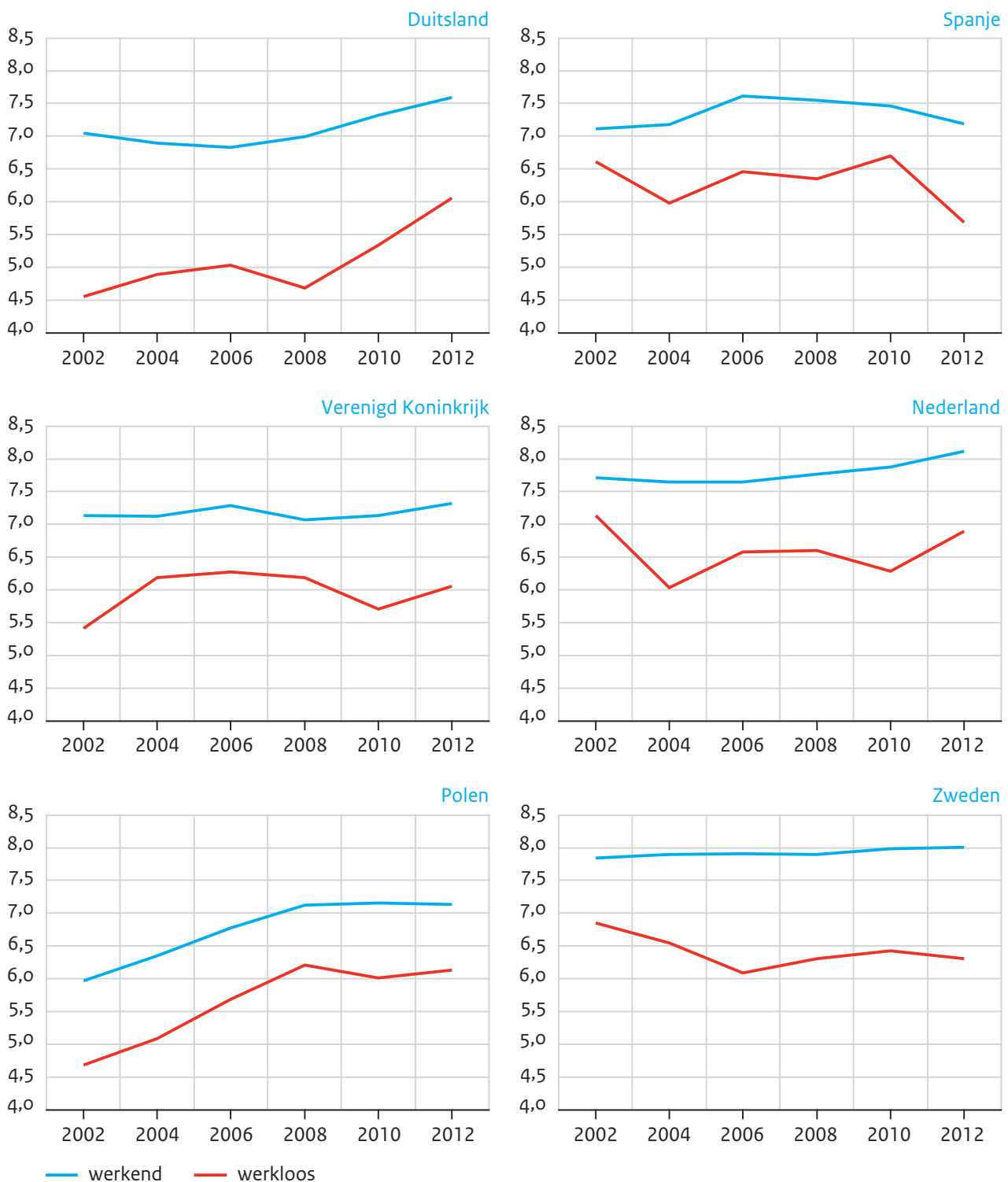
Bron: ESS Multilevel Database

Ook uit de ESS-cijfers blijkt dat werklozen over het algemeen ongelukkiger zijn dan werkenden (figuur 3.2). Uit de ontwikkelingen in Spanje is af te lezen dat de daling in levenstevredenheid tussen 2010 en 2012 samengaat met de afgenomen tevredenheid bij werklozen. Hoewel ook de tevredenheid onder werkenden afnam (sinds 2006 al), was de daling onder werklozen tussen 2010 en 2012 veel sterker. Opvallend in Duitsland is dat de levenstevredenheid van werklozen sterker steeg dan die van werkenden. Wellicht kan dit worden verklaard uit het idee dat de resterende groep werklozen hoop putte uit de dalende werkloosheid.

Oplopende werkloosheid gaat overigens niet overal samen met een lagere tevredenheid met het leven. In Nederland bijvoorbeeld steeg de werkloosheid tussen 2010 en 2012, maar nam het geluk van werklozen sterker toe dan dat van werkenden. In het algemeen is het verloop van de levens tevredenheid in figuur 3.2 nogal grillig. Achter de gepresenteerde groepsgemiddelden kunnen ook nog weer grote verschillen schuilgaan. Groepen kunnen groter of kleiner worden (door toe- of afgenomen werkloosheid in combinatie met de ontwikkeling van de bevolking) en ook de samenstelling van de groepen kan veranderen.

Figuur 3.2

Verskil in levenstevredenheid naar arbeidsmarktpositie in zes landen, 2002-2012 (in rapportcijfers)^a

a Tot de werklozen zijn hier alleen de mensen gerekend die zichzelf als werkloos omschrijven (en niet als studierend, gepensioneerd of huisvrouw/man).

Bron: ESS'02-'12

De verschillen in geluk tussen werkenden en werklozen zijn niet in alle landen gelijk: dit verschil was in 2002 in Spanje het kleinst (0,5 punt), gevolgd door Nederland (0,6 punt). In

Duitsland was het verreweg het grootst (2,5 punt). In 2012 was het verschil het kleinst in Polen (1,0 punt) en het grootst in Zweden (1,7 punt). Waar de verschillen kleiner worden, in Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Polen, komt dat vooral doordat de levens-
tevredenheid van werklozen sterker toenam dan dat van werkenden. In Nederland, Spanje en Zweden daarentegen was het geluk van werklozen in 2012 lager dan in 2002, en nam het verschil met werkenden toe. In geen enkel land was het geluk van werkenden in 2012 lager dan in 2002.

Wat opvalt is dat er eigenlijk nauwelijks een effect van de crisis is te zien. De ontwikkelingen zijn eerder grillig te noemen. Behalve in Spanje is er geen sprake van een teruggang in tevredenheid. Uit onderzoek op basis van panelgegevens is bekend dat vooral langdurige werkloosheid van invloed is op het geluk van mensen (Clark en Georgellis 2012; Clark et al. 2008). Na veel andere ingrijpende gebeurtenissen, zoals echtscheiding of het verlies van een dierbare, daalt de levens-
tevredenheid om dan na enkele jaren weer te zijn teruggekeerd op het oude niveau. Bij werkloosheid is dat echter niet het geval: het verlies aan geluk wordt weliswaar iets minder, maar is grotendeels blijvend.

Met het ESS kunnen we hier geen uitspraken over doen omdat niet steeds dezelfde mensen zijn ondervraagd. Met het beschikbare materiaal in het ESS kunnen we nog wel iets dieper kijken naar de groep mensen die werkloos is, door het aantal jaren werkloosheid in de analyse te betrekken. Dan blijkt dat over het algemeen mensen die langer dan een jaar werkloos zijn minder gelukkig zijn dan mensen die maximaal een jaar werkloos zijn.

3.4 Inkomen

De Franse econoom Piketty zwenigde een discussie aan over groeiende Inkomens- en (vooral) vermogensverschillen, die kunnen leiden tot een tweedeling in de samenleving (hoewel het in Nederland zo ver nog niet is, zie Vrooman et al. 2014). Ook discussies over de bonussen die bankiers incasseren en de soms hoge salarissen in de (semi-)publieke sector houden de gemoederen bezig. We kijken hier primair naar de relatie tussen inkomen en geluk, een relatie die ook veelbesproken is: maakt geld nu wel of niet gelukkig? In hoofdstuk 2 zagen we dat er binnen de landen die aan het ESS deelnemen een relatie is tussen het gemiddelde geluk in een land en het bruto binnenlands product. Een samenhang op geaggregeerd niveau zegt echter nog weinig over de samenhang op individueel niveau. Over het algemeen wordt gevonden dat mensen met een hoger inkomen gelukkiger zijn dan mensen met een lager inkomen. De discussie gaat dan nog vooral over de vraag of een extra verhoging bij de hogere inkomens een toegevoegd effect heeft. Onderzoek laat zien dat de relatie tussen inkomen en geluk sterker is aan de onderkant van de inkomensverdeling dan aan de bovenkant ervan (Diener en Seligman 2004). Een andere vraag is of dat effect blijvend is, of dat daarbij gewenning optreedt. Met het ESS kunnen we daar geen uitspraken over doen. We kunnen wel verschillende inkomensgroepen met elkaar vergelijken en kijken of er verschillen tussen landen zijn. Helaas zijn de inkomensgegevens van de eerste jaargangen van het ESS niet goed vergelijkbaar met latere jaargangen.² Daarom kij-

ken we hier alleen naar de ontwikkeling sinds 2008, waardoor we in elk geval eventuele gevolgen van de crisis in beeld krijgen.

Tabel 3.3

Levenstevredenheid naar inkomen in zes landen, 2008-2012 (in rapportcijfers)^a

	2008	2010	2012
Nederland			
laagste 20%	7,2	7,1	6,9
hoogste 20%**	7,9	8,1	8,4
<i>verschil</i>	0,7	1,0	1,5
Spanje			
laagste 20%*	6,8	6,8	6,3
hoogste 20%	7,6	7,6	7,8
<i>verschil</i>	0,8	0,8	1,5
Zweden			
laagste 20%	7,0	7,1	7,0
hoogste 20%	8,2	8,1	8,2
<i>verschil</i>	1,2	1,0	1,2
Duitsland			
laagste 20%	6,1	6,2	6,4
hoogste 20%	7,9	8,1	8,1
<i>verschil</i>	1,8	1,9	1,7
Verenigd Koninkrijk			
laagste 20%	6,5	6,4	6,8
hoogste 20%	7,7	7,6	7,8
<i>verschil</i>	1,2	1,2	1,0
Polen			
laagste 20%*	5,5	6,0	6,1
hoogste 20%*	7,5	7,6	7,8
<i>verschil</i>	2,0	1,6	1,7

a De verschillen tussen hoge en lage inkomens zijn voor elk jaar en voor elk land significant ($p < 0,01$).

* Significant verschil tussen 2008 en 2012 ($p < 0,05$).

** Significant verschil tussen 2008 en 2012 ($p < 0,01$).

Bron: ESS'08-'12

Het beeld is echter niet eenduidig: in Spanje was er een afname in geluk bij de laagste inkomens tussen 2008 en 2012 en in Polen juist een toename; in de andere landen is het geluk van de laagste inkomens gelijk gebleven (tabel 3.3). In Spanje is het geluk van de hoogste inkomens nagenoeg niet veranderd, wat bij elkaar leidt tot een toegenomen verschil in

geluk tussen de hoge en lage inkomens. In Polen zijn ook de hoogste inkomens gelukkiger geworden, zodat het verschil hier nagenoeg gelijk bleef.

In Nederland lijkt sprake van een afname van het geluk bij de laagste inkomensgroep, maar die is niet significant; het geluk van de hoogste inkomens is in Nederland echter toegenomen, zodat het verschil in geluk tussen de hoogste en laagste inkomens toch groter is geworden. Uit ander onderzoek voor Nederland weten we echter dat het verschil tussen de hoogste 20% en de laagste 20% inkomens in 2004 groter was dan in 2012 (Boelhouwer 2013).

3.5 Opleiding

Er is veel aandacht voor opleidingsverschillen in de samenleving. In 2014 verscheen een rapport van het SCP en de WRR dat de tegenstelling tussen lager- en hogeropgeleiden samenvatte met de term 'ongemakkelijk' (Bovens et al. 2014). De tegenstelling is onder meer zichtbaar in de grote meningsverschillen die er zijn tussen hoog- en laagopgeleiden over sociaal-culturele thema's als migranten, de EU en politiek in het algemeen (zie ook hoofdstuk 6 in deze bundel). Daarnaast komen hoger- en lageropgeleiden elkaar weinig tegen: ze maken deel uit van verschillende sociale netwerken en verschillen ook in culturele smaak.

Desondanks zijn de verschillen in geluk naar opleiding in Nederland relatief klein; kleiner bijvoorbeeld dan de verschillen naar inkomen of arbeidsmarktpositie (Boelhouwer 2013). Uit de ESS-cijfers komt hetzelfde beeld naar voren: niet alleen in Nederland, maar ook in de vijf referentielanden zijn de verschillen in geluk tussen hoogopgeleiden en laagopgeleiden beperkt (tabel 3.4). In elk van de zes landen die we bekijken is het verschil naar opleiding kleiner dan het verschil naar inkomen. In Zweden is er zelfs in de meeste jaren geen verschil en zijn hoog- en laagopgeleiden even gelukkig. De opvallende uitzondering is het jaar 2008, waar niet de hoogopgeleiden, maar de laagopgeleiden iets gelukkiger zijn. In Duitsland zijn de verschillen het grootst, maar ook daar een stuk kleiner dan bij inkomen het geval is. In Polen valt op dat de verschillen gedurende het vorige decennium toenamen, maar inmiddels weer nagenoeg verdwenen zijn. In Nederland is het beeld wisselend, maar net als in de andere landen kunnen we ook hier niet echt de invloed van de economische crisis terugzien.

Tabel 3.4

Levenstevredenheid naar onderwijsniveau^a in zes landen, 2002-2012 (in rapportcijfers)

	2002	2004	2006	2008	2010	2012
Nederland						
laagste onderwijsniveau	7,6	7,6	7,3	7,8	7,8	7,7
hoogste onderwijsniveau	7,9	7,9	7,8	7,9	7,9	8,2
<i>verschil</i>	0,3*	0,3	0,5**	0,1	0,1	0,5**
Spanje						
laagste onderwijsniveau	6,7	6,9	7,2	6,9	7,1	6,9
hoogste onderwijsniveau	7,2	7,3	7,5	7,8	7,5	7,3
<i>verschil</i>	0,5**	0,4**	0,3**	0,9**	0,4**	0,4*
Zweden						
laagste onderwijsniveau	8,1	7,9	7,9	8,1	7,9	8,0
hoogste onderwijsniveau	7,9	7,9	7,9	7,8	8,0	8,1
<i>verschil</i>	-0,2	0	0	-0,3*	0,1	0,1
Duitsland						
laagste onderwijsniveau	6,8	6,6	6,6	6,7	7,0	7,0
hoogste onderwijsniveau	7,3	7,2	7,3	7,4	7,6	7,7
<i>verschil</i>	0,5**	0,6**	0,7**	0,7**	0,6**	0,7**
Verenigd Koninkrijk						
laagste onderwijsniveau	7,1	7,1	7,0	6,9	6,8	7,3
hoogste onderwijsniveau	7,2	7,2	7,4	7,2	7,4	7,6
<i>verschil</i>	0,1	0,1	0,4**	0,3**	0,6**	0,3*
Polen						
laagste onderwijsniveau	5,8	5,6	5,7	5,4	6,7	7,4
hoogste onderwijsniveau	6,3	6,3	7,4	7,3	7,6	7,6
<i>verschil</i>	0,5	0,7**	1,7**	1,9**	0,9**	0,2

a De indeling in onderwijsniveaus is afkomstig van de International Standard Classification of Education (ISCED). Het laagste onderwijsniveau is ISCED 0+1 (maximaal basisonderwijs); het hoogste onderwijsniveau is ISCED 5+6 (hbo, universiteit).

* Significant verschil ($p < 0,05$).

** Significant verschil ($p < 0,01$).

Bron: ESS'02-'12

3.6 Leeftijd

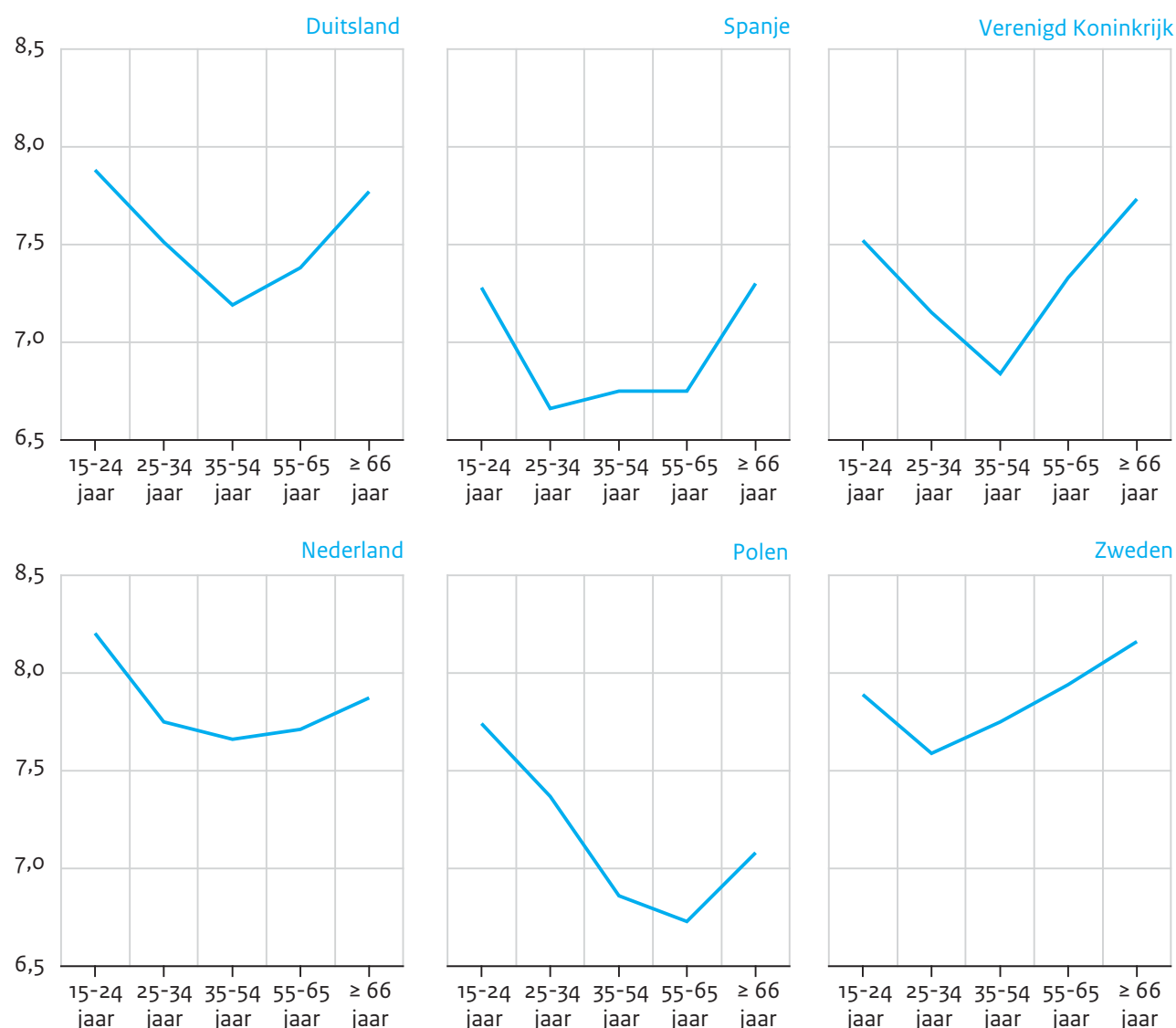
Tot nu toe zagen we dat in alle landen mensen zonder baan of met een laag inkomen minder tevreden zijn met hun leven dan werkenden en mensen met een hoog inkomen. Tussen hoog- en laagopgeleiden waren de verschillen kleiner en ook minder evident. Een verklaring hiervoor zou kunnen liggen in verschillen naar leeftijd: jongeren en ouderen zijn over het algemeen minder hoog opgeleid (jongeren omdat een deel van hen nog met een opleiding bezig is en ouderen omdat het opleidingsniveau door de tijd heen is gestegen). Over het algemeen wordt er een U-curve gevonden in de relatie tussen leeftijd en geluk: jongeren en ouderen zijn gelukkiger, en mensen van middelbare leeftijd zijn het minst gelukkig (Stone et al. 2010). Onderzoek toont aan dat het hier geen cohorteffect betreft en dat het ook niet voorbehouden is aan bepaalde landen (Blanchflower en Oswald 2008).

Ook uit de ESS-cijfers komt naar voren dat er een U-vormig verband is tussen leeftijd en geluk in Nederland en de vijf referentielanden (figuur 3.3). Wel zijn er verschillen in de exacte vorm van de curves, die bijvoorbeeld weergeven dat in Nederland de 35-54-jarigen het minst gelukkig zijn, terwijl dat in Polen de 55-65-jarigen zijn.

Opvallend is dat in Zweden en het Verenigd Koninkrijk de 65-plussers het meest tevreden zijn. In Polen is de U-curve ook aanwezig, maar minder dan in de andere landen. Nadere analyses (hier niet opgenomen) laten zien dat in Nederland en Zweden binnen de groep 65-plussers onderscheid gemaakt moet worden tussen mensen die jonger en ouder zijn dan pakweg 75. Ongeveer rond die leeftijd begint een volgende levensperiode waarin het geluk weer afneemt; in de andere vier landen is deze scheiding er niet.

Figuur 3.3

Geluk naar leeftijd in Nederland en de vijf referentielanden afzonderlijk, 2012 (in rapportcijfers)

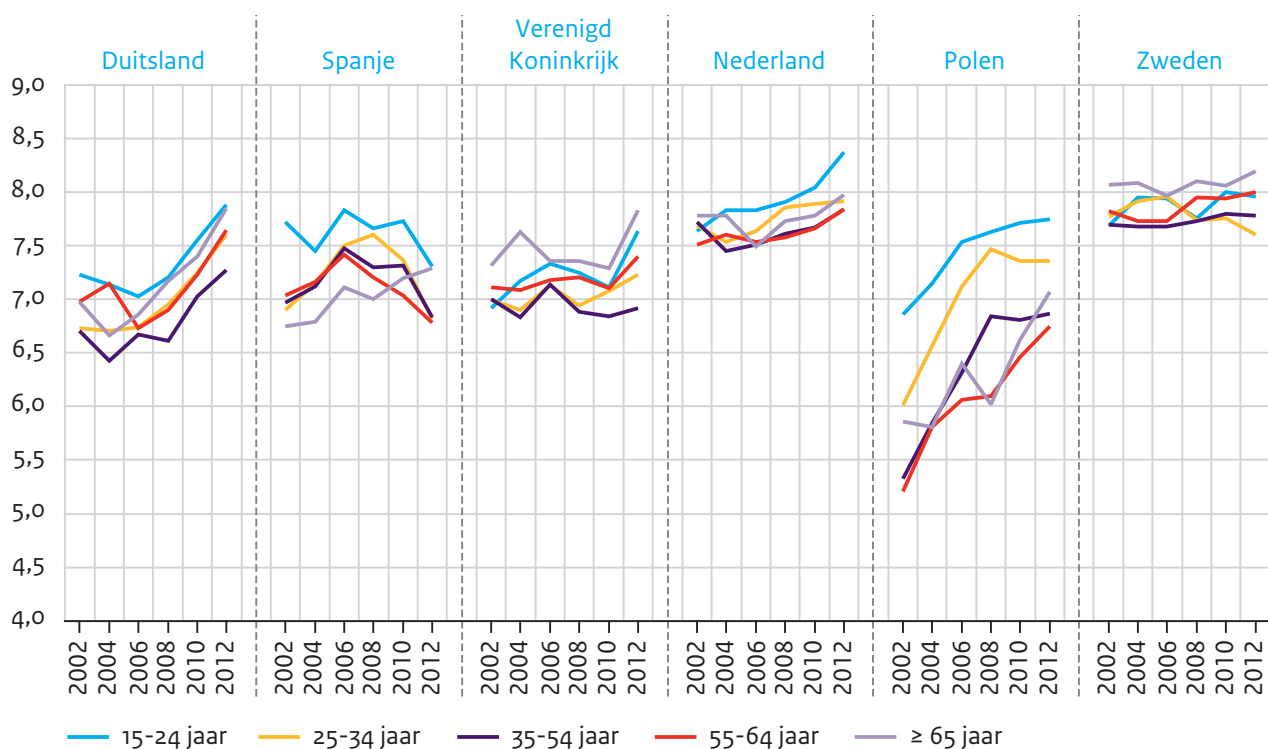
Bron: ESS'12

In figuur 3.4 zijn de ontwikkelingen door de tijd weergegeven voor de verschillende leeftijdsgroepen in de zes landen. Daaruit blijkt dat de tevredenheid met het leven onder de oudste groep in Spanje zelfs is toegenomen, terwijl die voor de andere leeftijdsgroepen gelijk is gebleven of is afgenomen. De grootste afname in geluk is te zien bij de Spaanse jongeren (dit is de enige significante afname) – de groep waar de werkloosheid erg hoog is. Na 2007 liep de jeugdwerkloosheid in Spanje op van rond de 20% tot boven de 50% in 2012.

De gemiddelde stijging van de levenstevredenheid die we voor Polen zagen geldt voor alle leeftijdsgroepen, evenals de gelijk gebleven tevredenheid in Zweden. In Nederland valt vooral de stijgende tevredenheid van de jongeren op: vooral zij zijn dus verantwoordelijk voor de stijging van de gemiddelde tevredenheid in Nederland.

Figuur 3.4

Verskil in levenstevredenheid naar leeftijd in zes landen, 2002-2012 (in rapportcijfers)^a

a Significant verschil tussen 2002 en 2012. Duitsland en Polen: alle leeftijdsgroepen ($p < 0,01$). Spanje: 15-24 jaar ($p < 0,05$) en 65-plus ($p < 0,01$). Verenigd Koninkrijk: 15-24 jaar en 65-plus ($p < 0,01$). Nederland: 15-24 jaar en 55-64 jaar ($p < 0,01$). Zweden: geen significante verschillen tussen 2002 en 2012.

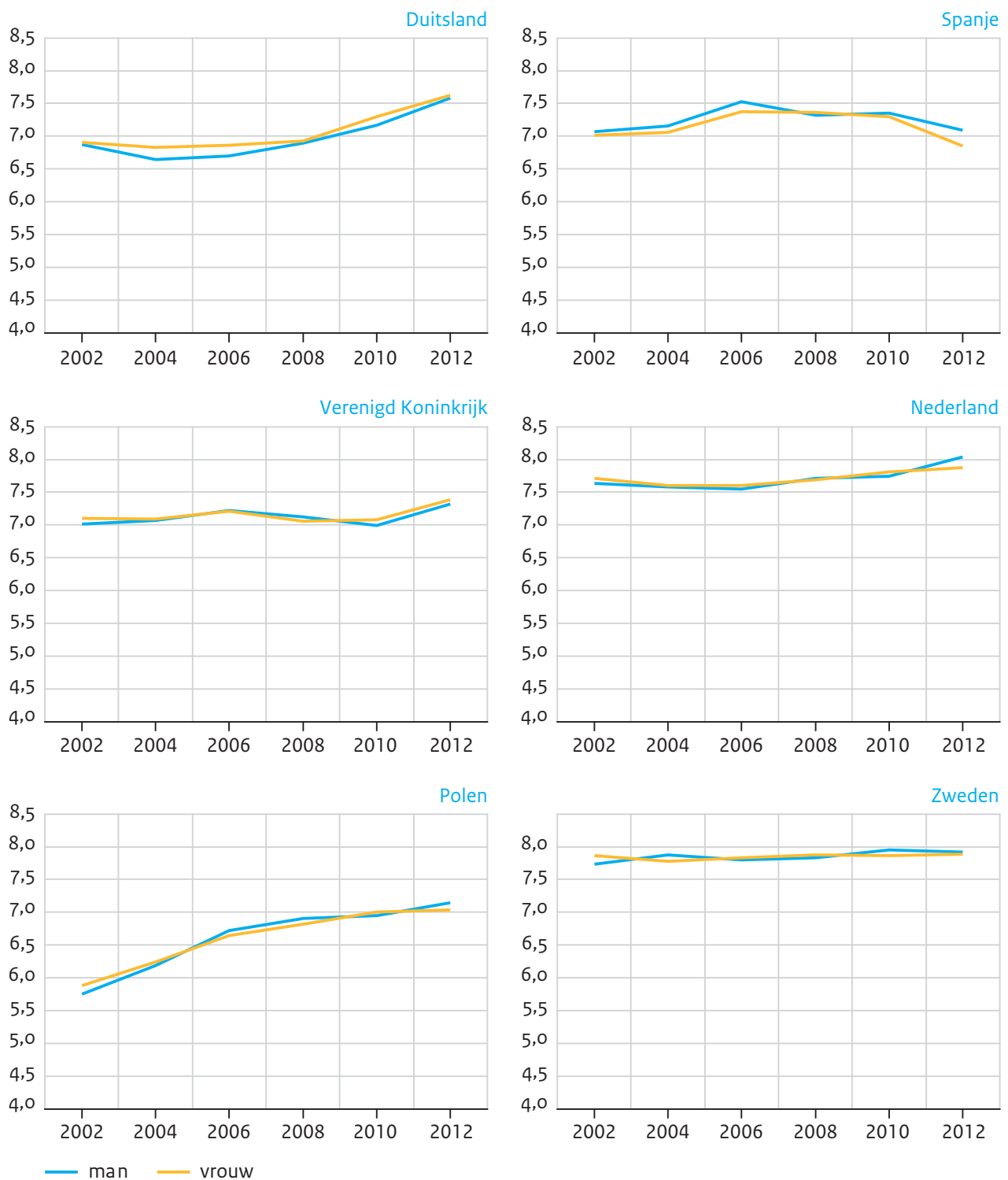
Bron: ESS'02-'12

3.7 Sekse

Hoewel vrouwen een inhaalslag hebben gemaakt op de arbeidsmarkt, ligt hun arbeidsdeelname nog onder het niveau van dat van mannen – bovendien werken vrouwen vaker in deeltijd. Wat opleidingsniveau betreft is de achterstand die vrouwen op mannen hadden inmiddels wel grotendeels verdwenen. In Nederland zijn jonge vrouwen vandaag de dag hoger opgeleid dan jonge mannen (Vogels en Turkenburg 2013). Ook wat betreft hun algehele leefsituatie hebben vrouwen een inhaalslag gemaakt: hun leefsituatie is inmiddels even goed als die van mannen (Boelhouwer 2013). Enkele jaren geleden wees een studie in Amerika uit dat deze ontwikkeling gepaard ging met een andere: waren tot dan toe vrouwen gelukkiger dan mannen, in 2009 was dit verschil verdwenen (Stevensson en Wolfers 2009). Uit een onderzoek met een lange tijdreeks voor Nederland bleek hetzelfde: mannen en vrouwen waren even gelukkig (Wildeboer-Schut 2009). Daarvoor vallen verschillende verklaringen aan te dragen. Zo kunnen mannen het leven voor zichzelf plezieriger hebben gemaakt, bijvoorbeeld door minder te gaan werken of meer televisie te kijken (Krueger 2007).

Figuur 3.5

Verskil in levenstevredenheid naar sekse in zes landen, 2002-2012 (in rapportcijfers)

Bron: ESS'02-'12

Een andere mogelijkheid is dat het referentiekader van vrouwen veranderd is: zij zijn juist meer gaan werken, spiegelen zich daarbij aan mannen en komen tot de conclusie dat ze bij hen achterblijven. Weer een andere mogelijkheid zit besloten in de levenscyclus: in eerste instantie zijn vrouwen gelukkiger dan mannen (doordat ze op jongere leeftijd trouwen en kinderen hebben, waardoor hun aspiraties ten aanzien van familieleven en levensstandaard zijn vervuld), maar vanaf het 50e levensjaar zijn vrouwen vaker dan mannen alleen (verweduwd of gescheiden), met als gevolg een terugslag in de vervulling van de aspiraties. In hoofdstuk 5 kijken we of mannen en vrouwen verschillen in de rolopvattingen die ze hebben.

De gegevens uit het ESS laten zien dat er inderdaad nauwelijks verschillen in geluk zijn tussen mannen en vrouwen – en dat geldt eigenlijk voor alle zes de landen (figuur 3.5). Dit gegeven was bovendien stabiel in de afgelopen tien jaar. Weliswaar waren in Nederland en Spanje mannen in 2012 iets gelukkiger dan vrouwen, maar de verschillen zijn erg klein.

3.8 Achtergronden bij verschillen in geluk

De aspecten waarnaar we tot nu toe keken om verschillen in geluk te laten zien hebben voor een deel met elkaar te maken: mensen met een hogere opleiding hebben vaker een baan waarmee ze bovendien meer geld verdienen dan mensen met een lagere opleiding. In deze paragraaf gaan we in op de relatie tussen de kenmerken, in een poging meer grip te krijgen op de verschillen in geluk: doet inkomen er meer toe dan opleiding? Zijn er nog andere factoren van belang? Daarbij kunnen we bijvoorbeeld denken aan de gezondheid van mensen of hun sociale netwerk.

Aan deze individuele kenmerken voegen we ook enkele macrokenmerken toe, die verschillen in geluk tussen landen kunnen verklaren. We kijken daarbij naar een aantal aspecten waarvan bekend is dat ze van belang zijn om verschillen in geluk tussen landen te verklaren (zie Van Campen et al. 2012; Ott 2012; Veenhoven 2012). In tabel 3.5 staan alle factoren die we onderscheiden op landniveau op een rijtje.³ We onderscheiden drie groepen landkenmerken: economische indicatoren, zoals welvaart en inkomensongelijkheid; een aantal vrijheden, waaronder vrijheid van meningsuiting en de vrijheid om de religie aan te hangen die je wenst; en een groep kenmerken die betrekking hebben op het functioneren van de overheid, zoals de afwezigheid van corruptie en de kwaliteit van de publieke dienstverlening.

De indicatoren die betrekking hebben op het functioneren van de overheid hangen erg sterk met elkaar samen (zie ook Ott 2012), we kiezen ervoor om alleen effectiviteit mee te nemen in de analyses.⁴

Tabel 3.5

Verklaring van verschillen in levenstevredenheid aan de hand van landkenmerken^a, in 24 landen, 2012 (multilevelanalyse, in gestandaardiseerde coëfficiënten)

	model 1 econo- misch	model 2 vrijheden	model 3 overheid	model 1+2+3	model incl. individuele kenmerken
economisch					
welvaart per hoofd van de bevolking	n.s.			n.s.	n.s.
aandeel langdurig werklozen	-0,13*			n.s.	n.s.
Gini-coëfficiënt (inkomensongelijkheid)	n.s.			n.s.	n.s.
genderongelijkheid (GII)	n.s.			n.s.	n.s.
uitgaven aan gezondheid (% van bbp)	n.s.			n.s.	n.s.
vrijheden					
religieuze vrijheden		n.s.		n.s.	n.s.
vrijheid van vereniging		0,24**		0,10*	0,10*
vrijheid van menings- uiting		-0,13**		n.s.	n.s.
individuele vrijheden (fysieke integriteit)		0,22**		n.s.	n.s.
overheid					
effectiviteit van de overheid			0,36**	0,23**	0,18**
verklaarde variantie op individueel niveau (Snijders/ Bosker R ² in %)	13	10	13	15	31
verklaarde variantie op landniveau (%)	78	59	75	89	89

a De landkenmerken zijn afkomstig uit de Multilevel Database van het ESS. Deze database is een verzameling indicatoren van andere instanties, zoals de Wereldbank en Eurostat.

* Significant ($p < 0,05$).

** Significant ($p < 0,01$).

n.s. = Niet significant.

Bron: ESS'12

De economische indicatoren blijken niet relevant te zijn om verschillen in geluk tussen landen te verklaren. Als we de overige landkenmerken buiten beschouwing laten, is er een kleine invloed van het aandeel langdurig werklozen. Als we echter alle landkenmerken opnemen, is geen van de economische indicatoren van belang voor het geluk. Van de ver-

schillende soorten vrijheid die we opnemen blijft er alleen voor de vrijheid van vereniging een klein effect over.⁵ De belangrijkste verklaring voor verschillen in geluk tussen de ess-landen is de effectiviteit van de overheid. Mensen zijn gelukkiger als ze wonen in een land waar de kwaliteit van de publieke dienstverlening en van het ambtenarenapparaat goed is.

Alles bij elkaar zijn er binnen de ess-landen maar weinig macrokenmerken die een verklaring kunnen bieden voor verschillen in geluk tussen mensen, we kijken daarom nu naar individuele kenmerken.

Achtereenvolgens geven we aandacht aan de kenmerken die we eerder in dit hoofdstuk hebben behandeld: arbeidsmarktpositie, inkomen, opleiding, leeftijd en sekse, aangevuld met eventuele aanwezigheid van een partner. Vervolgens voegen we nog enkele andere kenmerken toe waarvan uit de literatuur bekend is dat die relevant zijn voor het geluk van mensen, zoals gezondheid, het hebben van een sociaal netwerk, een gevoel van veiligheid en religiositeit.

In eerste instantie kijken we naar de achtergrondkenmerken die eerder in het hoofdstuk langskwamen. Daar bleek al dat er geen verschil is in geluk tussen mannen en vrouwen, en dat de verschillen naar inkomen en leeftijd groter zijn dan naar opleiding. Deze bevindingen zien we nu terug (eerste kolom in tabel 3.6). Sterker: opleiding blijkt geen enkele significante invloed te hebben op geluk. Dat is opvallend omdat we eerder zagen dat hoogopgeleiden gelukkiger zijn dan laagopgeleiden. Dit verschil blijkt dus vooral te maken te hebben met andere factoren (zoals inkomen en leeftijd): opleiding heeft geen onafhankelijk effect op geluk. Ander onderzoek naar de relatie tussen opleiding en geluk levert geen eenduidig beeld op: soms wordt gevonden dat opleiding van belang is, soms dat het niet van belang is en soms zelfs dat het een negatief effect heeft (Cunado en Perez de Gracia 2012). Wel van belang zijn het inkomen dat mensen hebben en hun dagelijkse bezigheid, waarbij vooral werkloosheid een negatief effect op het geluk heeft. Bij leeftijd zien we het eerder gevonden U-vormige verband terug.

Vervolgens voegen we nog een aantal andere kenmerken toe, waarvan we kunnen veronderstellen dat die voor geluk van belang zijn, maar die we nog niet eerder behandelden in dit hoofdstuk (tweede kolom van tabel 3.6). Gezondheid is daarvan een belangrijke; hier kijken we naar de subjectieve gezondheid als een proxy voor de objectieve gezondheidstoestand. Verder betrekken we ook het sociale netwerk in de analyse, aan de hand van de sociale contacten die mensen hebben met vrienden of kennissen. Deel kunnen nemen aan de politiek is ook van belang: Zwitsers onderzoek laat zien dat mensen die vaker deel kunnen nemen aan referenda gelukkiger zijn (Frey en Stutzer 2000). Tot slot kijken we naar een gevoel van veiligheid in de eigen woonomgeving en de mate van religiositeit (hier geoperationaliseerd aan de hand van het bezoeken van een gebedshuis).

Tabel 3.6

Verklaring van verschillen in levenstevredenheid aan de hand van individuele kenmerken,^a in 24 landen, 2012 (multilevelanalyse, in gestandaardiseerde coëfficiënten)

	model 1	model 2	model 3 (1+2)	model incl. landkenmerken
<i>achtergrondkenmerken</i>				
opleiding (maximaal basisschool (ISCED 0+1) is referentiegroep)				
mbo-1, onderbouw havo/vwo (ISCED 2)	n.s.		-0,09*	-0,09*
mbo 2-4; bovenbouw havo/vwo (ISCED 3)	n.s.		n.s.	n.s.
vervolgopleiding (in NL bv. mbo+; mbo-4 specialistenopleiding; tertiair leerlingwezen – ISCED 4)	n.s.		n.s.	n.s.
hbo, universiteit (ISCED 5+6)	n.s.		n.s.	n.s.
inkomen	0,18**		0,14**	0,14**
dagelijkse bezigheid ('werkend' is referentiegroep)				
werkloos	-0,41**		-0,38**	-0,38**
schoolgaand	0,20**		0,15**	0,18**
gepensioneerd	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
leeftijd (15-24 jaar is referentiegroep)				
25-34 jaar	-0,16**		-0,12**	-0,12**
35-54 jaar	-0,30**		-0,17**	-0,17**
55-65 jaar	-0,22**		n.s.	n.s.
≥ 66 jaar	n.s.		0,11**	0,11**
seks (1 = man, 2 = vrouw)	n.s.		0,06**	0,06**
woont samen met een partner (1 = nee, 2 = ja)				
	0,16**		0,16**	0,16**
<i>andere kenmerken</i>				
gestemd bij de laatste verkiezing (1 = nee, 2 = ja)		0,16**	0,08**	0,08**
sociale contacten met vrienden, bekenden of collega's (1 = nooit, 7 = elke dag)		0,10**	0,09**	0,09**
gevoel van veiligheid 's avonds op straat (1 = erg onveilig, 4 = erg veilig)		0,07**	0,07**	0,07**

Tabel 3.6

(Vervolg)

	model 1	model 2	model 3 (1+2)	model incl. landkenmerken
subjectieve gezondheid (1 = zeer slecht, 5 = zeer goed)		0,25**	0,23**	0,23**
bezoek aan gebedshuis ('elke dag' is referentiegroep)				
meer dan eens per week		-0,18**	-0,20**	-0,20**
eens per week		-0,14**	-0,18**	-0,18**
minstens eens per maand		-0,21**	-0,26**	-0,26**
alleen op speciale (feest)dagen		-0,25**	-0,28**	-0,28**
minder vaak		-0,30**	-0,31**	-0,31**
nooit		-0,35**	-0,35**	-0,35**
verklaarde variantie op individueel niveau (Snijders/Bosker R ² in %)	10	15	21	31
verklaarde variantie op landniveau (%)	13	29	37	89

* Significant (p < 0,05)

** Significant (p < 0,01)

n.s. = Niet significant.

Bron: ESS'12

Al deze kenmerken blijken van belang om verschillen in geluk te verklaren, waarbij de gezondheid een relatief grote invloed heeft: hoe gezonder mensen zijn, hoe gelukkiger. Ook het bezoeken van een gebedshuis blijkt van relatief groot belang. Hoewel het verband niet helemaal rechtlijnig is, geldt wel dat mensen die geregeld een gebedshuis bezoeken over het algemeen gelukkiger zijn dan mensen die dat minder vaak doen. Tot slot nemen we de landkenmerken en de individuele kenmerken samen mee (laatste kolom van tabel 3.5 en 3.6). De resultaten worden niet wezenlijk anders: van de opgenomen kenmerken zijn de effectiviteit van de overheid, de gezondheid van mensen, hun religiositeit en het hebben van werk het meest bepalend voor hun geluk. Daarnaast is het geluk ook afhankelijk, maar minder dan van de hiervoor genoemde aspecten, van iemands inkomen, leeftijd, sociale contacten, gevoel van veiligheid en het hebben van een partner. Overigens zijn nog andere factoren van belang voor het geluk van mensen, die we niet hebben kunnen meenemen omdat de gegevens ervoor in dit onderzoek ontbreken. Het gaat dan bijvoorbeeld om persoonlijkheidskenmerken zoals het hebben van veerkracht, een algemeen positieve houding of het ervaren van grip op het eigen leven. Ook weten we dat een deel van het geluk bepaald is door persoonlijkheidsfactoren.

3.9 Slotbeschouwing

Uit veel onderzoek komt naar voren dat Nederland tot de meest gelukkige landen behoort. Ook binnen het ESS is dat het geval, hoewel we niet tot de top 5 behoren, zo bleek in hoofdstuk 1. In dit hoofdstuk hebben we het gemiddelde geluk in landen anders bekeken door de verdeling van het geluk over sociale groepen te analyseren. Daarbij vonden we verschillen in geluk op bijna alle kenmerken die in dit hoofdstuk langskwamen. Alleen tussen mannen en vrouwen zijn er nauwelijks verschillen.

Bovendien bleek dat de verschillen voor de geselecteerde landen in grote lijnen gelijk zijn. Ongeacht waar ze wonen zijn mensen die werkloos zijn of een laag inkomen hebben minder tevreden met het leven dan werkenden en mensen met een hoog inkomen.

De samenhang tussen leeftijd en geluk is iets ingewikkelder: hier zien we een U-curve, waarbij zowel jongeren als ouderen gelukkiger zijn dan mensen met een middelbare leeftijd. Dit doet zich in alle landen voor.

In het licht van de discussies over de verschillen naar opleiding is het opvallend dat die verschillen relatief gering blijken te zijn. Sterker: rekening houdend met andere kenmerken zijn de verschillen naar opleiding niet significant.

Verreweg de grootste invloed op verschillen in geluk tussen landen heeft de effectiviteit van de overheid. Bij deze effectiviteit gaat het om voor burgers belangrijke zaken als de kwaliteit van de publieke dienstverlening en de kwaliteit van het ambtenarenapparaat (waarbij expliciet aandacht is voor de mate van onafhankelijkheid van politieke druk). Daarnaast gaat het om de kwaliteit van beleidsformulering en -implementatie en vervolgens ook om de geloofwaardigheid van de overheid ten aanzien van dat beleid. De effectiviteit van de overheid is een van de *governance*-indicatoren van de Wereldbank. Nederland scoort goed op deze indicator: een zesde plek binnen de ESS-landen. De recent doorgevoerde decentralisaties in het sociale domein, waarbij de gemeenten verantwoordelijk worden voor welzijn en zorg, kunnen gevolgen hebben voor de effectiviteit van de overheid. Of dat zo is, en wat deze gevolgen zijn, is nog ongewis. Hier ligt wel een taak voor de overheid daar op te letten.

Ook andere factoren die van wezenlijke invloed blijken te zijn voor de levenstevredenheid van mensen liggen op het directe werkveld van de overheid: inkomen, gezondheid en arbeidsmarktpositie zijn bij uitstek terreinen die de overheid kan beïnvloeden. Of dat nu wel of niet gebeurt vanuit het idee dat een hogere levenstevredenheid een overheidsdoel is om na te streven, is minder belangrijk dan het effect dat het uiteindelijk op het geluk zal hebben.

Noten

- 1 Geluk wordt in het dagelijks spraakgebruik vaak gekoppeld aan kortdurende momenten die ervoor zorgen dat iemand zich (voor korte tijd) blij voelt, terwijl tevredenheid met het leven eerder betrekking heeft op een algemeen oordeel over het leven als geheel (zie Veenhoven 2009). Er is wel een grote positieve samenhang, die in het ESS'12 0,70 bedraagt. In Nederland was de samenhang 0,74 in 2012.
- 2 Naar het inkomen wordt gevraagd door mensen op een toonkaart te laten aangeven wat het netto-inkomen van het huishouden is. In de eerste jaargangen werden twaalf kaarten getoond met dezelfde bedragen voor alle deelnemende landen. In latere jaargangen is in de plaats daarvan gekozen voor een landspecifieke decielindeling.
- 3 24 landen zijn in de analyse opgenomen. Rusland en de Oekraïne ontbreken vanwege ontbrekende macrogegevens. Albanië en Kosovo zitten niet in het ESS-combinatiebestand, dat via de ESS website is te downloaden, waarvan hier gebruik is gemaakt.
- 4 Bij de effectiviteit gaat het om de kwaliteit van de publieke dienstverlening, de kwaliteit van het ambtenarenapparaat en de mate van onafhankelijkheid van politieke druk, de kwaliteit van beleidsformulering en -implementatie en de geloofwaardigheid van de overheid ten aanzien van dat beleid. We nemen niet mee: *voice and accountability* (de mate waarin mensen hun regering kunnen kiezen, samen met enkele vrijheden – die we in een model 2 al meenemen). Ook de afwezigheid van corruptie (met als indicator de in hoofdstuk 1 gebruikte corruptie perceptie index) nemen we niet mee.
- 5 In het model met alleen 'vrijheidsindicatoren' heeft vrijheid van meningsuiting een negatief effect, wat suggereert dat vrijheid van meningsuiting negatief samenhangt met levenstevredenheid. Onduidelijk is hoe dit komt. De indicator geeft de mate aan waarin vrijheid van meningsuiting en pers), inclusief het bezit van media, beïnvloed worden door de overheid (censuur) (de gegevens zijn afkomstig van de ESS Multilevel Database, en oorspronkelijk van het CIRI Human Rights Project).

Literatuur

- Bijl, R., J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (red.) (2013). *De sociale staat van Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Blanchflower, D.G. en A.J. Oswald (2008). Is well-being U-shaped over the life cycle? In: *Social Science & Medicine*, jg. 66, nr. 8, p. 1733-1749.
- Boelhouwer, J. (2013). Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (red.), *De sociale staat van Nederland 2013* (p. 279-307). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Campen, C. van, A. Bergsma, J. Boelhouwer, J. Boerefijn en L. Bolier (red.) (2012). *Sturen op geluk. Geluksbevordering door nationale overheden, gemeenten en publieke instellingen* (SCP-publicatie 2012-13). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS, SCP, PBL en CPB (2014). *Monitor Duurzaam Nederland 2014*. Voorburg/Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Clark, A.E. en Y. Georgellis (2012). Back to Baseline in Britain: Adaptation in the British Household Panel Survey. In: *Economica*, jg. 80, nr. 319, p. 496-512
- Clark, A.E., E. Diener, Y. Georgellis en R. E. Lucas (2008). *Lags and Leads in Life Satisfaction: A Test of the Baseline Hypothesis*. Parijs: Centre pour la recherche économique et ses applications.
- CPB (2007). *Macro Economische Verkenning 2008*. Den Haag: Sdu.
- CPB (2009). *Brede welvaart en nationaal inkomen*. CPB notitie. Den Haag: Centraal Planbureau.

- Cunado, J. en F. Perez de Gracia (2012). Does Education Affect Happiness? Evidence for Spain. In: *Social Indicators Research*, jg. 108, nr. 1, p. 185-196.
- Deutscher Bundestag (2013). *Abschlussbericht Projektgruppe 2 „Entwicklung eines ganzheitlichen Wohlstands- bzw. Fortschrittsindikators“*. Enquete-Kommission Wachstum, Wohlstand, Lebensqualität. Inclusief een “Änderungsantrag der Fraktion Bündnis 90/Die Grünen” en een “Bericht der Fraktion Die Linke”.
- Diener, E. en M.E. Seligman (2004). Beyond Money. Toward an Economy of Well-Being. In: *American Psychological Society*, jg. 5, nr. 1, p. 1-31.
- Eurostat (2015). Quality of life in Europe - facts and views - overall life satisfaction. Geraadpleegd mei 2015 via ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Quality_of_life_in_Europe_-_facts_and_views_-_overall_life_satisfaction#cite_ref-5
- Frey, B.S. en A. Stutzer (2000). Happiness, Economy and Institutions. In: *Economic Journal*, jg. 110, nr. 446, p. 918-938.
- Halsema, F. (2008). *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Hees, M.van, M. van de Velde, H. de Hoog, B. Kurvers, P. van Schie en M. van de Ven (2014). *Gelukspolitiek. Liberalisme en de waarde van vrijheid*. Den Haag: TeldersStichting.
- Helliwell, J., R. Layard en J. Sachs (2015). *World Happiness Report 2015*. New York: UN Sustainable Development Solutions Network.
- House of Parliament (2012). *Measuring National Wellbeing*. Londen: The Parliamentary Office of Science and Technology.
- Krueger, A.B. (2007). Are we having more fun yet? Categorizing and Evaluating Changes in time allocation. In: *Brooking Papers on Economic Activity*, jg. 38, nr. 2, p. 193-218.
- Noll, H-H. (2013). Subjective Social Indicators: Benefits and Limitations for Policy Making – An Introduction to this Special Issue. In: *Social Indicators Research*, jg. 114, nr. 1, p. 1-11.
- Ott, J. (2012). *An eye on happiness. Happiness as an additional goal for citizens and governments. A study to the impact of government on the happiness of citizens* (proefschrift). Den Haag: Betacomunicaties.
- Petrunyk, I. en Ch. Pfeifer (2015). *Life satisfaction in Germany after reunification: Additional insights on the pattern of convergence* (Working Paper Series in Economics No. 337). Lüneburg: University of Lüneburg.
- Stevenson, Betsey en Justin Wolfers (2009). The paradox of declining female happiness. In: *American Economic Journal: Economic Policy*, jg. 1, nr. 2, p. 190-225.
- Stiglitz J.E., A. Sen en J-P. Fitoussi (2009). Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Geraadpleegd september 2009 via www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm
- Stone, A.A., J.E. Schwartz, J.E. Broderick en A. Deaton (2010). A snapshot of the age distribution of psychological well-being in the United States. In: *PNAs*, jg. 107, nr. 22, p. 9985-9990.
- UNDP (2014). *Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*. New York: United Nations Development Program.
- Veenhoven R. (2009). How do we assess how happy we are? Tenets, implications and tenability of three theories. In: A.K. Dutt en B. Radcliff (red.), *Happiness, Economics and Politics: Towards a multi-disciplinary approach* (p. 45-69). Cheltenham: Edward Elger Publishers.
- Veenhoven, R. (2012). Sturen op geluk: is dat mogelijk en wenselijk? In: C. van Campen, A. Bergsma, J. Boelhouwer, J. Boerefijn en L. Bolier (red.), *Sturen op geluk. Geluksbevordering door nationale overheden, gemeenten en publieke instellingen* (SCP-publicatie 2012-13) (p. 34-48). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vogels, R. en M. Turkenburg (2013). Onderwijs. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (red.), *De sociale staat van Nederland 2013* (p. 83-105). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Wildeboer-Schut, J.M. (2009). Bijt de vrouwenemancipatie zich in de eigen staart? In: scp (red.), *Man en Vrouw - M/V* (scp-nieuwjaarsuitgave 2009) (p. 185-191). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

4 Politiek vertrouwen in crisistijd: ontwikkelingen en economische effecten

Paul Dekker (SCP) en Maurice Gesthuizen (Radboud Universiteit)

- Er is, anders dan wel wordt verondersteld, geen sprake van een voortdurende daling van politiek vertrouwen in heel Europa. In de eurocrisislanden zijn er wel fikse dalingen; in Nederland zijn er vooral fluctuaties.
- Politiek vertrouwen (hier gemeten als vertrouwen in het nationale parlement) is mede afhankelijk van economische omstandigheden en van hoe mensen aankijken tegen de economie en tegen hun eigen economische en financiële situatie.
- Ontevredenheid met de economie drukt overal het politieke vertrouwen meer dan de ervaren eigen financiële kwetsbaarheid. In vaktermen gezegd: de economie werkt meer sociotropisch dan egocentrisch door in vertrouwensoordelen.
- De sociotropische doorwerking wordt belangrijker in de crisisperiode 2008-2013, de egocentrische niet. We vinden ook aanwijzingen dat de sociotropische economische oordeelsvorming sterker is onder slechtere economische omstandigheden.

4.1 Vertrouwen in crisis

Al langer is er in de literatuur sprake van een daling van het politieke vertrouwen in de westerse wereld (Dalton 2004). Door de financiële en economische crisis zou die in een stroomversnelling zijn geraakt. De economische crisis zou zelfs resulteren in een politieke vertrouwenscrisis. Er wordt gewezen op de massale werkloosheid, stijgende armoede, protestbewegingen en electorale aardverschuivingen in eurocrisislanden, maar ook op de grote onvrede elders over maatregelen om de euro te redden en over de door 'Brussel' afgedwongen bezuinigingen. De nationale en Europese politiek zouden falen in een effectieve aanpak van de crisis en het bieden van perspectief aan de bevolking en daardoor snel aan legitimiteit verliezen (Krastev 2013; Van Reybrouck 2013).

Afgezien van gebeurtenissen die politiek vertrouwen ondergraven of bevorderen op de korte termijn (politieke schandalen en crises, verkiezingen, veelbelovende optredens en initiatieven van politici, enz.) zal dat vertrouwen niet in de laatste plaats afhankelijk zijn van de ervaren en verwachte welvaart. Die zullen van invloed zijn op zowel de ontwikkelingen in vertrouwen als op verschillen tussen bevolkingsgroepen. Een interessante vraag daarbij is of mensen de politiek vooral beoordelen op hun eigen situatie en vooruitzichten, of op de toestand en perspectieven van de nationale economie. Dat is een vraag die ook leidend is geweest in veel onderzoek naar stemgedrag in de afgelopen decennia: is er vooral *pocketbook voting* (stemmen op de persoon of partij die het best is (geweest) voor de eigen portemonnee) of vooral *sociotropic voting* (stemmen op de persoon of partij die goed is (geweest) voor het land) (Kiewiet en Lewis-Beck 2012; Kinder en Kiewiet 1981).

Deze vraag is leidend voor dit onderzoek, zij het niet voor het geven van een stem, maar voor het geven van vertrouwen. We willen nagaan welke manier van denken – verder aan te duiden als de *sociotropische* versus *egocentrische* – beslissender is in Europese landen en of zich daarin veranderingen voordoen. Het zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat men meer geneigd is op de eigen situatie af te gaan naarmate de economische situatie slechter is en meer burgers financiële zorgen hebben.

Om dat na te gaan vergelijken we Nederland met het Verenigd Koninkrijk, Zweden, Duitsland, Polen en Spanje (en in enkele analyses met 12 landen). Zoals in deze hele publicatie maken we vooral gebruik van gegevens uit zes rondes van het European Social Survey (ESS) van 2002/03 tot en met 2012/13. We duiden de golven verder aan met het eerste jaar waarin gegevens zijn verzameld, dus ESS 2012/13 = ESS'12. De ESS-gegevens vullen we aan met metingen van feitelijke economische ontwikkelingen. We gaan proberen de verschillen in ontwikkelingen tussen landen te verklaren. Dat doen we met landkenmerken (financiële en economische indicatoren) en individuele kenmerken (leeftijd, opleidingsniveau, religiositeit, werkloosheid, inkomen) en ook tevredenheid en verwachtingen ten aanzien van de eigen economische situatie en van de nationale economie. Voor we dat gaan doen is het echter goed om wat uitgebreider de ontwikkelingen in politiek vertrouwen te schetsen. Dat doen we in de volgende paragraaf met eenvoudige metingen van vertrouwen in twee andere bevolkingsenquêtes, het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB; alleen voor Nederland) en de Eurobarometer (EB).¹ Die hebben een hogere meetfrequentie dan het ESS en kunnen daarom ontwikkelingen gedetailleerder in kaart brengen. Komen we op dezelfde ontwikkelingen en landverschillen uit als in het ESS?

4.2 Dalend politiek vertrouwen?

We kijken eerst alleen naar Nederland, waarvoor we in figuur 4.1 naast twee indicatoren voor politiek vertrouwen ook de metingen van de tevredenheid met de eigen financiële situatie en de Nederlandse economie presenteren.

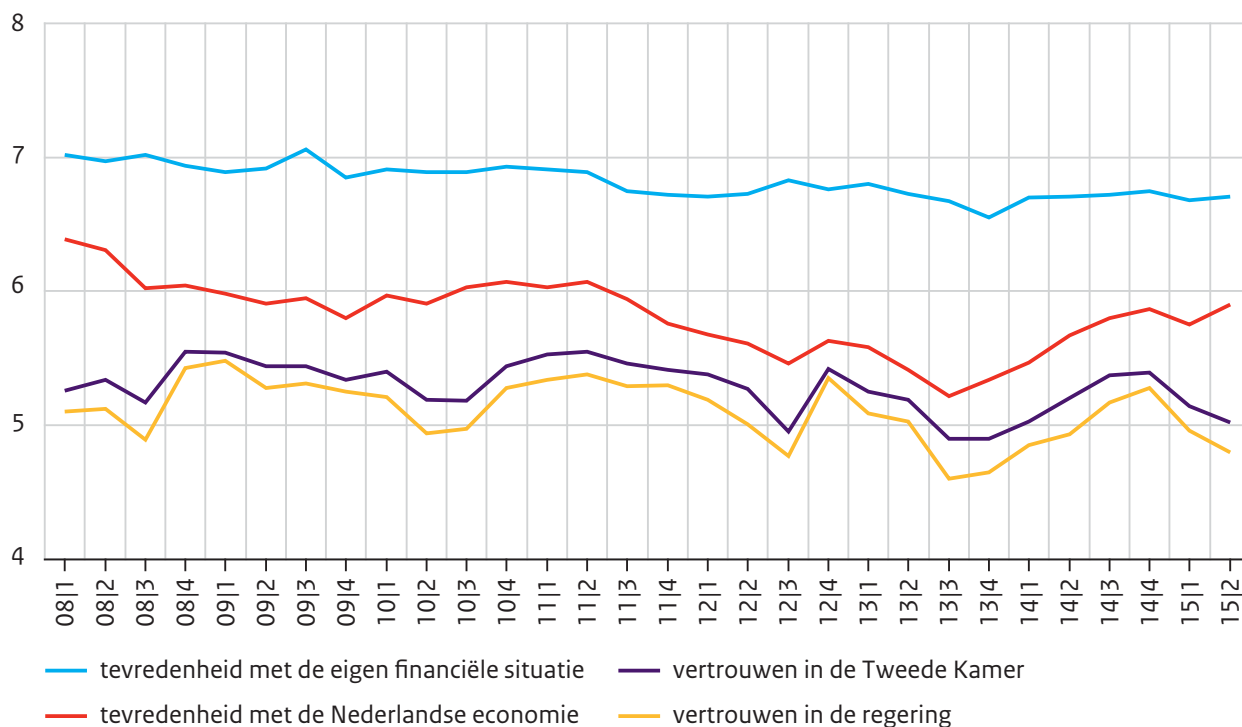
Het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering vertoont fluctuaties, die meestal goed te herleiden zijn tot wat er in de Haagse politiek te zien is: weinig vertrouwen als er 'gedoe' is en veel vertrouwen als de politiek een daadkrachtige indruk maakt (ingrijpen bij de banken eind 2008) of als krediet voor een nieuw kabinet (begin 2011, eind 2012). Er is over de periode 2008-2015 geen trendmatige daling te signaleren.² De fluctuaties in de kwartaalcijfers zijn wel een waarschuwing tegen het gebruik van metingen als representaties van een langere periode.³

De tevredenheid met de eigen financiële situatie vertoont over 30 kwartalen een licht dalende trend met weinig fluctuaties. De tevredenheid met de economie heeft over de hele periode ook een dalende trend, maar vertoont vooral meer verandering. Er zijn dieptepunten in 2012 en 2013 en daarna is er herstel. Zowel de tevredenheid met de eigen financiën als die met de economie vertoont over de 30 kwartalen een samenhang met het politieke vertrouwen, maar bij de eerste vorm van tevredenheid is de samenhang wel zwakker.⁴ De ontwikkelingen in economische tevredenheid en politiek vertrouwen vertonen soms een

opvallende parallelliteit (rond de dieptepunten in 2012 en 2013 en de stijging in 2014), maar soms ook een opvallende divergentie (begin 2015; Den Ridder et al. 2015: 7 e.v.).

Figuur 4.1

Rapportcijfers voor politiek vertrouwen en financiële en economische tevredenheid in Nederland, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008-2015 (in gemiddelden)^a

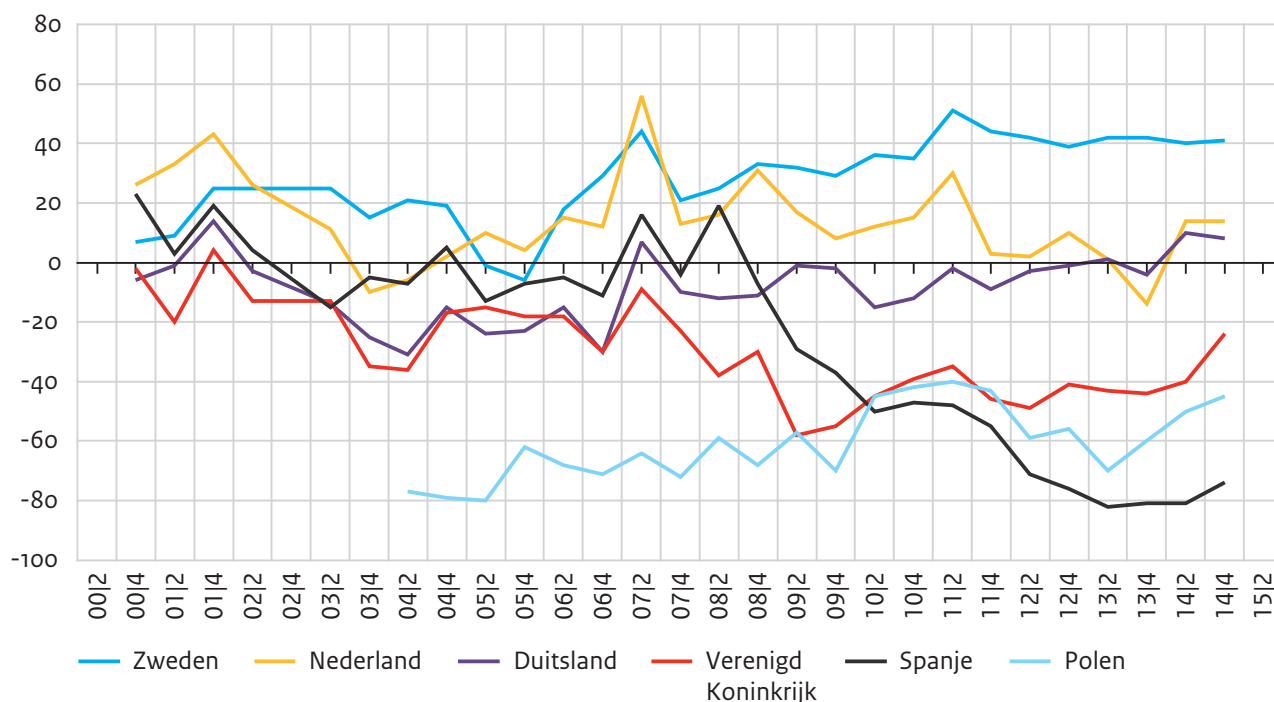
a Cijfers per kwartaal (1-4): gemiddelden op een schaal van 1 (= zeer ontevreden/geen enkel vertrouwen) tot 10 (= zeer tevreden/alle vertrouwen).

Bron: SCP (COB'08/1-'15/2)

Op de relaties tussen vertrouwen en tevredenheid gaan we in paragraaf 4.3 verder in. Laten we als overgang naar de Europese ESS-cijfers eerst nog bezien hoe het vertrouwen in nationale parlementen zich in Nederland en de vijf referentielanden van deze publicatie ontwikkelde volgens de haljaarcijfers van de Eurobarometer. Figuur 4.2 laat meteen zien dat er sinds 2000 geen algehele daling in vertrouwen is geweest en dat de ontwikkelingen sinds het uitbreken van de crisis in 2008 verschillen. In Spanje ging het vertrouwen toen sterk omlaag, maar in de niet-eurolanden Zweden en (na een daling in de voorafgaande jaren) het Verenigd Koninkrijk was eerder sprake van een stijging. Duitsland en Polen scoorden eind 2014 hoger dan eind 2008. Evenals in figuur 4.1 vertoont Nederland slechts fluctuaties.

Figuur 4.2

Nettovertrouwen in het nationale parlement in zes landen, 2000-2014, bevolking van 15 jaar en ouder (in verschillscores)^a

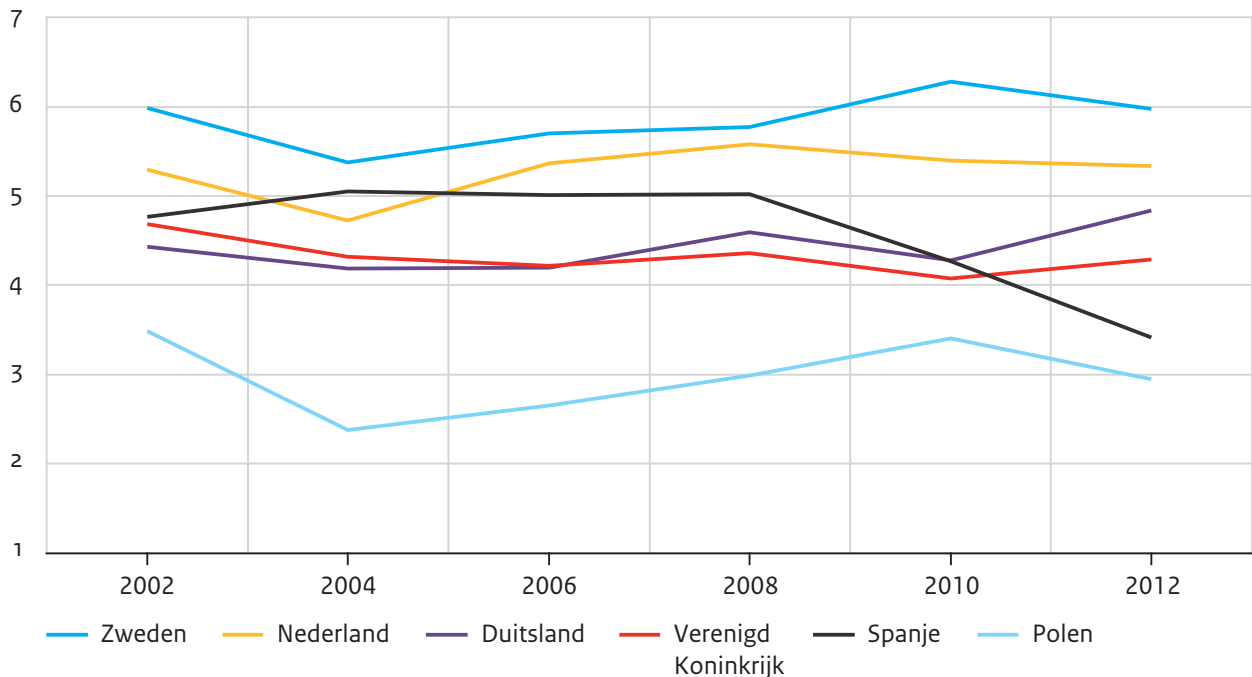
a Tweejaarlijkse cijfers (kwartaal 2-4): aantal procentpunten verschil tussen het aandeel dat geneigd is [de belangrijkste kamer van] het nationale parlement wel te vertrouwen en het aandeel dat geneigd is om dat niet te vertrouwen. Een positieve score geeft dus aan dat er meer mensen met dan zonder vertrouwen zijn.

Bron: EB54.1-82.3 (najaar 2000-najaar 2014)

Figuur 4.3 toont het vertrouwen in (de belangrijkste kamer van) het nationale parlement in dezelfde landen volgens het ESS. Er is minder dan bij het COB en de EB in het ESS sprake van meetpunten: de metingen vinden niet in een identieke maand plaats maar wisselend tussen de landen ergens in een periode van meer dan een jaar en per land vaak gedurende meer dan een maand (zie hoofdstuk 1). Verwacht kan worden dat zo wordt uitgemiddeld voor (politieke) gebeurtenissen die aanleiding kunnen zijn voor substantiële veranderingen in politiek vertrouwen op korte termijn, zoals we zagen in figuur 4.1. Dat is een voordeel als we in het vervolg van dit hoofdstuk verder kijken naar de invloed van persoonlijke omstandigheden en economische ontwikkelingen op het politieke vertrouwen.⁵ De ontwikkelingen komen aardig overeen met die van de Eurobarometer. Bovenin weer Zweden en ook Nederland,⁶ daaronder Duitsland en het Verenigd Koninkrijk (dichter bij elkaar dan in figuur 4.2). Onderin fluctueert Polen en komt Spanje terecht na 2008. Hier bevindt Spanje zich in 2012 nog iets boven Polen, in figuur 4.2 zat het er toen al onder. Dergelijke verschillen kunnen voortkomen uit verschillende ondervragingstijdstippen, verschillende vraagstellingen en manieren van ondervragen. Grosso modo zien we in de drie figuren 4.1-4.3 wel dezelfde ontwikkelingen en landverschillen.

Figuur 4.3

Vertrouwen in het nationale parlement in zes landen, 2002-2012, bevolking van 18 jaar en ouder (in gemiddelde scores)^a

a Gemiddelde scores op een schaal van 0 (helemaal geen vertrouwen) tot 10 (volledig vertrouwen).

Bron: ESS'02-'12

Geen van de drie figuren laat een alomvattende dalende trend in politiek vertrouwen zien. Op basis van analyses met meer landen, op basis van verschillende databronnen, kan de conclusie worden getrokken dat er in de afgelopen jaren wel enkele landen met langdurige sterke dalingen zijn geweest (vooral de eurocrisislanden, met name Griekenland), maar er waren ook landen met per saldo een stijging van vertrouwen en in de meeste landen is weinig veranderd (Armingeon en Guthmann 2014; Roth et al. 2013). Waarom verschillen ontwikkelingen tussen landen? Daar gaan we in dit hoofdstuk verder op in en dan vooral op de rol van financiële en economische veranderingen en ervaringen.

4.3 Verklaringen voor verschillen en veranderingen

Verschillen tussen landen en in de tijd kunnen voortkomen uit maatschappelijke, economische en politieke omstandigheden en gebeurtenissen en uit verschillen in de samenstelling van de bevolking en veranderingen daarin. Gemiddeld hebben hogeropgeleiden meer vertrouwen in de politiek dan lageropgeleiden (Van Elsas 2014; Thomassen et al. 2014: 120 e.v.) en verschillen in gemiddeld opleidingsniveau kunnen een verklaring zijn voor verschillen in vertrouwen tussen landen. De stijging van het gemiddelde opleidingsniveau kan een stijging van het vertrouwen verklaren (al is het niet waarschijnlijk dat die stijging over een periode van twaalf jaar een belangrijke factor is).

Economische factoren krijgen in de literatuur ook aandacht als verklaringen voor verschillen in politiek vertrouwen (Armingeon en Guthmann 2014; Polavieja 2013; Rifà 2013; Roth et al. 2013; Torcal 2014). Daarbij gaat het zowel om macrocijfers voor economische groei en werkloosheid ter verklaring van ontwikkelingen en van verschillen tussen landen, als om economische omstandigheden, waarderingen en perspectieven van burgers ter verklaring van individuele verschillen.

Wat dat laatste betreft is er al langer een discussie gaande in electoraal onderzoek over wat het relatieve belang is van waarderingen en verwachtingen van de persoonlijke economische situatie en van de situatie van het land. In de woorden van Kinder en Kiewiet (1981), twee aanstichters van het debat hierover in de Verenigde Staten: zijn mensen meer geneigd tot *pocketbook voting* of tot *sociotropic voting*? In het eerste geval stemmen ze ego-centrisch op de partij of kandidaat waarvan ze het meest verwachten voor hun eigen financiële en economische positie (of om de zittende president of regerende partij te belonen of te bestraffen voor wat ze hebben gedaan voor die positie). In het tweede geval stemmen ze sociotropisch of zelfs altruïstisch op basis van wat ze economisch zien gebeuren of wensen voor het hele land. Voor het uitspreken van politiek vertrouwen is dit onderscheid ook interessant. In hoeverre toont men minder vertrouwen als men het economisch slecht(er) vindt gaan met zichzelf en in hoeverre vanwege de perceptie dat het economisch slecht(er) gaat met het land? In het electorale onderzoek blijkt de toestand van de economie in het land doorgaans van groter belang voor de partijkeuze te zijn dan de eigen financiële en economische situatie (Kiewiet en Lewis-Beck 2012).⁷ Voor politiek vertrouwen lijkt dat ook te gelden. Zo concludeert Rifà (2013) na onderzoek van Spaanse data: 'I find rather few traces of [such] assumptions about that personal economic circumstances push individuals to trust less, at least in what refers to the objective measures of unemployment and loss of income. Contrarily, subjective feelings towards the economy, such are the evaluation of the current economic situation, and the expectation in one year, work as expected.' (zo ook Polavieja 2013; Torcal 2014: 12; Dekker en Den Ridder 2014: 34-36). Als mogelijke redenen voor de dominantie van sociotropische effecten voerden Kinder en Kiewiet (1981: 157-158) twee speculaties op. De eerste is dat mensen hun eigen situatie eerder aan eigen inspanningen of falen en geluk of pech zullen danken of wijten dan aan de politiek. Die wordt wel verantwoordelijk gehouden voor hoe het economisch met het land gaat (en met name als het daarmee slecht gaat: Hetherington en Rudolf 2008). Ten tweede overwegen Kinder en Kiewiet dat het soort informatie over de eigen en de landelijke situatie verschilt. Voor de eigen situatie hebben ze directe ervaringen, maar verbrokkeld en vaak zonder of met slechts rudimentaire en tegenstrijdige politieke conclusies. Over de landelijke situatie krijgen ze via de media meer abstracte informatie inclusief samenvattende evaluaties en politieke implicaties. Dit zijn relevante overwegingen, niet alleen voor electoraal gedrag maar ook voor het al of niet geven van vertrouwen aan de politiek als geheel. Onze verwachting is dan ook dat we met ESS-indicatoren voor de zes landen ook gaan aantreffen dat wat men vindt van de economie belangrijker is voor verschillen in politiek vertrouwen dan wat men vindt van de eigen financiële en economische situatie.

Daarnaast verwachten we dat sinds het uitbreken van de crisis economische waarderungen belangrijker zijn geworden voor het toekennen of onthouden van politiek vertrouwen. Door de crisis wordt economie belangrijk. De media staan vol met financieel en economisch nieuws (banken, eurocrisis, werkloosheid enz.) en mensen ervaren aan den lijve de financiële gevolgen van bezuinigingen, dreigend baanverlies of hypotheekproblemen). We hebben geen specifieke verwachting of de crisis vooral sociotropisch of egocentrisch doorwerkt in het politieke vertrouwen. Voor beide is wat te zeggen: door de economische *framing* van overheidsbeleid in het nieuws gaat de toestand van de economie beslissender worden. Men zou echter ook kunnen vermoeden dat door de crisis meer mensen gaan letten op hun eigenbelang en de politiek meer gaan beoordelen op wat voor henzelf de materiële consequenties zijn. Het zou ook kunnen zijn dat in landen waar het relatief goed is gegaan mensen meer sociotropisch bleven terwijl in landen met grote problemen meer mensen egocentrisch zijn gaan oordelen. Te verwachten is wel dat vooral in landen die objectief zwaarder door de crisis zijn getroffen (grotere economische achteruitgang en sterkere stijging van werkloosheid hebben ervaren) de financiële en economische waarderungen belangrijker zijn geworden.

4.4 Vertrouwen en ontevredenheid in Europa

Tabel 4.1 toont voor de zes landen enkele macro-economische cijfers voor de crisisjaren 2008-2012 en de twee metingen die we gebruiken om de waardering van de eigen economische positie en die van het land in kaart te brengen.

We zien met uitzondering van Zweden in de jaren 2008-2012 overal een daling van de welvaart gemeten als bnp, tot maar liefst 20% in Spanje. Daar is ook de werkloosheid sterk opgelopen (+121%) tot 25% van de beroepsbevolking. Dat is vijfmaal zoveel als in Nederland (5%), waar ook een forse stijging plaatsvond (+89%). Alleen in Duitsland daalde het percentage werklozen (-27%).

Voor de beoordeling van de eigen financiële en economische positie en de beoordeling van de nationale economie hebben we helaas geen strikt vergelijkbare metingen. We brengen de waardering van de eigen situatie in kaart met het gemak waarmee men rond kan komen en de opvatting over de nationale economie als een rapportcijfer voor de tevredenheid. We scoren in negatieve richting, namelijk van toenemende financiële kwetsbaarheid en toenemende economische ontevredenheid.

In Duitsland nam de gemiddelde financiële kwetsbaarheid tussen 2008 en 2012 af, in Zweden, Spanje en Polen nam ze toe. In de laatste twee landen was ze in 2012 hoger dan in Zweden en Nederland. De economische ontevredenheid nam toe in Nederland, Polen en vooral Spanje, in Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Zweden nam ze juist af. In 2012 was de ontevredenheid in Polen, Spanje en het Verenigd Koninkrijk groter dan in Duitsland, Nederland en Zweden. Er is kortom een verscheidenheid aan verschillen en ontwikkelingen, met een duidelijke tegenstelling tussen over de hele linie gunstige ontwikkelingen in Duitsland en aanzienlijke verslechtingen in Spanje.

Tabel 4.1

Economische situatie en waarderingen in zes landen, 2008-2012 (in procenten en gemiddelde scores op een vierpunts- resp. elfpuntsschaal))

	Zwe- den	Neder- land	Duits- land	Verenigd Koninkrijk	Spanje	Polen
verandering bnp 2008-2012 (%)	+5	-12	-5	-10	-20	-8
werkloosheid 2012 (%)	8,0	5,0	5,5	7,9	25,0	10,1
verandering 2008-2012 (%)	+29	+89	-27	+41	+121	+42
financiële kwetsbaarheid ^a 2012 (gemiddelde score)	1,58	1,62	1,90	1,83	1,94	2,28
verandering 2008-2012 ^c (%)	+0,09**	+0,03	-0,09**	0,00	+0,16**	+0,06**
economische ontevredenheid ^b 2012 (gemiddelde score)	4,87	5,77	5,13	7,22	8,84	6,82
verandering 2008-2012 ^c (%)	-1,14**	+0,29**	-1,69**	-0,63**	+1,45**	+0,27**

a Gemeten met antwoorden op de vraag: 'Welke van de omschrijvingen op deze kaart komt het dichtst in de buurt van uw beeld van het huidige inkomen van uw huishouden? De scores waren 1 ('comfortabel leven met het huidige inkomen'), 2 ('het lukt om rond te komen met het huidige inkomen'), 3 ('moeilijk rondkomen met het huidige inkomen') en 4 ('heel erg moeilijk rondkomen met het huidige inkomen').

b Gemeten met antwoorden op de vraag: 'Hoe tevreden bent u in het algemeen met de huidige toestand van de economie in [land]?' Antwoorden (na omkering van de volgorde) van 0 (= zeer tevreden) tot 10 (zeer ontevreden).

c De significantie van de verandering is getoetst door middel van een T-Toets.

* $p < 0,05$.

** $p < 0,01$.

Bron: ESS'08 en '12; de werkloosheidscijfers zijn afkomstig van Eurostat, het bnp (per capita) van de Wereldbank

Om de nationale verschillen en ontwikkelingen in politiek vertrouwen te ontrafelen en te verklaren presenteren we in tabel 4.2 vijf analyses of modellen in evenzoveel kolommen.⁸ In het eerste model zijn enkel verschillen tussen meetmomenten en landen gepresenteerd in de vertrouwenscijfers, in het tweede model worden deze verschillen gecorrigeerd voor sociaaldemografische kenmerken en politieke links-rechtszelfplaatsing. In het derde model voegen we vervolgens enkel de financiële waardering toe, in het vierde model enkel de economische waardering en in het vijfde model beide vormen van waardering samen. In model 1 zien we dat 12% van de variantie in vertrouwenscores van de ondervraagde 71.000 Europeanen in de zes landen wordt verklaard door het jaar van ondervraging en het land waarin ze wonen. De resultaten komen overeen met de lijnen in figuur 4.3: gemiddeld is het vertrouwen het hoogst in 2008 (en in 2002) en lager in de crisisjaren 2010 en 2012 (en in 2004, wat ook een crisisjaar was). Bovendien zijn er sterke verschillen tussen landen. Zweden en Nederland laten het meeste politieke vertrouwen zien. In Polen is het vertrouwen het geringst, maar ook in Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Spanje is het substantieel lager dan in Nederland (en Zweden).

De resultaten in de tweede kolom leveren enkele inzichten op. We kunnen, ten eerste, iets meer, 15%, verklaren van de verschillen tussen individuen in vertrouwen als we rekening houden met een aantal persoons- en achtergrondkenmerken (zie noot b in de tabel). Vooral de opleiding van de respondent, zijn of haar ouders en partner zijn van belang (niet gepresenteerd). Hoe hoger de opleiding, des te meer vertrouwen. Ten tweede blijven de verschillen tussen de meetmomenten en de landen vrijwel onveranderd. Veranderingen over de tijd en verschillen tussen de landen in de betreffende persoons- en achtergrondkenmerken zijn daarmee nauwelijks verantwoordelijk voor de verschillen tussen de onderzochte Europeanen in de mate van vertrouwen.

Toevoeging van financiële kwetsbaarheid als verklaringsfactor in de derde kolom draagt nauwelijks iets bij aan de verklaring van verschillen tussen individuen in hun vertrouwen (totaal 17% verklaarde variantie). Kwetsbaarheid leidt tot minder politiek vertrouwen. Daarmee rekening houden verandert niets aan de verschillen tussen de jaren, maar doet de verschillen tussen landen wel iets afnemen. Nederland heeft zijn relatief grote vertrouwen dus deels te danken aan een laag niveau van financiële kwetsbaarheid.

Toevoeging van economische ontevredenheid in kolom 4 in de plaats van financiële kwetsbaarheid levert meer verklaarde variantie in vertrouwen op (28% in plaats van 17%). Het negatieve effect per eenheid ontevredenheid is toevallig hetzelfde als per eenheid kwetsbaarheid (0,40), maar op een langere schaal. Rekening houdend met de economische ontevredenheid worden de verschillen tussen de landen nog kleiner en ook de verschillen tussen de jaren worden nu duidelijk minder. De waardering van de economische situatie is overduidelijk de meest bepalende factor voor het vertrouwen. Zoals de laatste kolom laat zien, voegt de kwetsbaarheid ook niets meer toe aan de verklaringskracht: die blijft steken op 28%. Vergelijking van de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten in figuur B4.3 in de bijlage bij dit hoofdstuk (te vinden via www.scp.nl bij dit rapport) laat beter zien dat de waardering van de nationale economie veel belangrijker is dan de waardering van de eigen financiële situatie.⁹ We gaan zo dadelijk verder in op eventuele veranderingen van de effecten van beide factoren in onze zes landen tijdens de crisis, maar hier is vast te houden dat verschillen in politiek vertrouwen tussen de landen kleiner zouden zijn als men overal even (on)tevreden zou zijn over de economie (en in veel mindere mate over de eigen financiën). Spanjaarden hebben aanzienlijk minder politiek vertrouwen dan Nederlanders (model 1 en 2) maar als ze even tevreden zouden zijn over de economie als wij, zouden ze op hetzelfde vertrouwensniveau zitten (model 4).

Tabel 4.2

Achtergronden van verschillen in politiek vertrouwen^a in Europa, 2002-2012, bevolking van 18 jaar en ouder (in ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^b

	model 1	model 2	model 3	model 4	model 5
constante	5,44**	4,97**	5,71**	7,33**	7,53**
jaren					
2002	0,03	0,12**	0,11**	0,08**	0,07**
2004	-0,41**	-0,31**	-0,31**	-0,42**	-0,42**
2006	-0,21**	-0,20**	-0,20**	-0,57**	-0,56**
2008 (ref.)					
2010	-0,16**	-0,15**	-0,15**	-0,33**	-0,32**
2012	-0,22**	-0,23**	-0,22**	-0,39**	-0,39**
landen					
Zweden	0,55**	0,60**	0,55**	0,51**	0,49**
Duitsland	-0,86**	-0,80**	-0,68**	-0,40**	-0,37**
Nederland (ref.)					
Verenigd Koninkrijk	-0,96**	-0,96**	-0,90**	-0,51**	-0,50**
Spanje	-0,70**	-0,56**	-0,47**	0,05	0,06*
Polen	-2,29**	-2,16**	-1,89**	-1,53**	-1,45**
financiële kwetsbaarheid			-0,40**		-0,14**
economische ontevredenheid				-0,40**	-0,39**
verklaarde variantie (%)	12	15	17	28	28

a Vertrouwen in (het belangrijkste orgaan van) het nationale parlement op een schaal van 0 (helemaal geen vertrouwen) tot 10 (volledig vertrouwen).

b Model 1 is niet gecontroleerd voor andere kenmerken; de modellen 2 tot en met 5 zijn gecontroleerd voor geslacht, etniciteit, urbanisatiegraad, opleiding respondent (inclusief dummy voor ontbrekende waarden), opleiding ouders (inclusief dummy voor ontbrekende waarden), opleiding partner (inclusief dummy voor ontbrekende waarden), aantal personen in het huishouden, leeftijd jongste kind in het huishouden, en politieke links-rechtszelfplaatsing. Respondenten met een of meer ontbrekende waarden zijn uitgesloten.

(n) = 71.360.

* p < 0,05.

** p < 0,01.

Bron: ESS'02-'12

4.5 Nationale verscheidenheid

In hoeverre verschilt het relatieve belang van financiële kwetsbaarheid en economische ontevredenheid tussen landen en zijn er aanwijzingen dat het belang groter wordt in de loop van de crisisjaren? In tabel 4.3 vergelijken we de zes landen tussen het begin van de crisis in 2008/'09 en het hoogtepunt in 2012/'13. Gecontroleerd voor andere kenmerken wijkt het politieke vertrouwen in 2012 nergens significant af van dat in 2008. Met uitzonde-

ring van Duitsland lijkt overal het effect van economische ontevredenheid op het vertrouwen groter dan het effect van financiële kwetsbaarheid.¹⁰

Gecontroleerd voor andere kenmerken is er tussen 2008 en 2012 nergens sprake van een toenemend belang van de financiële kwetsbaarheid en is er overal behalve in Spanje sprake van een significante toename van het belang van economische ontevredenheid. Met de veronderstelling dat de statistische modellering een feitelijke causaliteit representeert: in vijf van de zes landen wordt de economische ontevredenheid in 2012 dus sterker dan in 2008 omgezet in vermindering van politiek vertrouwen.¹¹

Tabel 4.3

Veranderingen in de effecten van financiële kwetsbaarheid en economische ontevredenheid op politiek vertrouwen in zes landen tussen 2008 en 2012 (in ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^a

	Zwe- den	Neder- land	Duits- land	Verenigd Koninkrijk	Spanje	Polen
constante	6,69**	6,97**	7,19**	7,49**	8,21**	5,46**
2012 (2008 = ref.)	0,24	0,29	-0,04	0,22	-0,24	0,31
financiële kwetsbaarheid	-0,06	-0,25**	-0,36**	-0,16**	-0,03	-0,20*
economische ontevredenheid	-0,26**	-0,32**	-0,30**	-0,45**	-0,46**	-0,33**
interactietermen:						
financiële kwetsbaarheid x 2012	0,19	-0,00	0,04	-0,02	-0,13	0,12
economische ontevredenheid x 2012	-0,15**	-0,07*	-0,08**	-0,07*	-0,04	-0,08*

a Alle modellen zijn gecontroleerd voor geslacht, etniciteit, urbanisatiegraad, opleiding respondent (inclusief dummy voor ontbrekende waarden), opleiding ouders (inclusief dummy voor ontbrekende waarden), opleiding partner (inclusief dummy voor ontbrekende waarden), aantal personen in het huishouden, leeftijd jongste kind in het huishouden en politieke links-rechtszelfplaatsing.

* $p < 0,05$.

** $p < 0,01$.

Bron: ESS'08-'12

Tot zover de relaties tussen politiek vertrouwen en de waarderingen van de nationale en persoonlijke economische situatie. Nu gaan we feitelijke economische omstandigheden in de analyse betrekken en dat doen we voor alle metingen van 2002 tot 2012. We koppelen de bnp- en werkloosheidsgegevens uit tabel 4.1 aan de enquêtegegevens. Aan het jaar van meting worden het werkloosheidspercentage en het bnp van het voorgaande jaar gekoppeld (aan het jaar 2012 dus bijvoorbeeld het werkloosheidscijfer van 2011), veranderingen hebben betrekking op de periode van het jaar voorafgaande aan het jaar van meting tot aan het jaar van meting zelf (voor 2012 dus de periode 2011-2012).¹² We verwachten, zoals hiervoor aangegeven, dat onder slechtere economische omstandigheden mensen hun persoonlijke financiële kwetsbaarheid en economische ontevredenheid sterker laten meespelen in hun oordelen over de politiek. We verwachten een sterker negatief effect van finan-

ciële kwetsbaarheid en economische ontevredenheid op politiek vertrouwen bij een laag en krimpend bnp en bij hoge en stijgende werkloosheid.

Tabel 4.4 biedt informatie om onze verwachtingen te toetsen. Er staan zes modellen. Het eerste model bevat, naast dummy's voor landen en jaren, de financiële kwetsbaarheid en economische ontevredenheid, individuele controlevariabelen en de vier feitelijke economische landkenmerken (bnp, werkloosheid en de verandering van beide). In de modellen 2 tot en met 5 zijn afzonderlijke interacties toegevoegd tussen deze landkenmerken en de financiële en economische waarderingen. In het laatste model zijn alle interacties samen opgenomen.

In het eerste model plaatsen we omstandigheden en persoonlijke waarderingen naast elkaar en kijken we nog niet of effecten van de waarderingen verschillen naar omstandigheden. Dit model verklaart 31% van de variantie in vertrouwenscores van de inwoners van de twaalf landen die hier zijn opgenomen.¹³ Hoe meer welvaart (geïndiceerd als bruto nationaal product per capita), hoe meer politiek vertrouwen.¹⁴ De verandering in bnp en de werkloosheid en verandering daarin zijn statistisch ook significant, maar minder substantieel.¹⁵ Er is meer vertrouwen bij een stijging van het bnp, maar tegen de verwachtingen in ook *meer* vertrouwen bij een hogere en een stijgende werkloosheid.¹⁶ Daar hebben we geen verklaring voor kunnen vinden. De waarderingen tonen voor de combinatie van twaalf landen in tabel 4.4 wat we al gezien hebben voor onze zes kernlanden: financiële kwetsbaarheid heeft een negatief effect op politiek vertrouwen en economische ontevredenheid heeft een sterker negatief effect.

Omdat de bevindingen van de modellen 2 tot en met 5 niet of nauwelijks verschillen van de conclusies die we kunnen trekken uit het volledige model 6, bespreken we alleen de resultaten van het laatste model.¹⁷ Na de sterk met model 1 overeenkomende effecten van omstandigheden en waarderingen, staan in de betreffende kolom de effecten van de interactie van beide. Omdat die niet gemakkelijk zijn na te vertellen, hebben we ze in de figuren B4.2 en B4.3 in de bijlage op www.scp.nl ook gevisualiseerd met voorbeelden. Hier verwoorden we kort de acht interactie-effecten in het licht van onze verwachting dat kwetsbaarheid en ontevredenheid meer negatieve effecten op politiek vertrouwen hebben naarmate de objectieve omstandigheden slechter zijn en slechter worden.

In het eerste interactietermblok in tabel 4.4 zien we vier effecten van financiële kwetsbaarheid in verschillende omstandigheden. Conform onze verwachting wordt het negatieve effect van kwetsbaarheid op vertrouwen gedempt als het bnp stijgt ($0,03^*$). In strijd met onze verwachtingen wordt het effect versterkt bij een hoger bnp ($-0,05^{**}$) en gedempt bij een hogere ($0,07^{**}$) en een stijgende werkloosheid ($0,03^*$).

Tabel 4.4

Achtergronden van verschillen in politiek vertrouwen in Europa, 2002-2012 (in ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^a

	model 1	model 2	model 3	model 4	model 5	model 6
constante	4,26**	4,24**	4,35**	4,31**	4,27**	4,35**
bnp (1 jaar time-lag; /20.000, in euro's)	0,53**	0,54**	0,44**	0,53**	0,53**	0,47**
Δ bnp (t.o.v. voorgaand jaar; /10, in %)	0,09**	0,09**	0,05**	0,09**	0,07**	0,06**
werkloosheid (1 jaar time-lag; /10, in %)	0,18**	0,17**	0,20**	0,26**	0,17**	0,23**
Δ werkloosheid (t.o.v. voorgaand jaar; /10, in %)	0,06**	0,06**	0,06**	0,06**	0,06**	0,06**
financiële kwetsbaarheid	-0,15**	-0,15**	-0,15**	-0,15**	-0,15**	-0,16**
economische ontevredenheid	-0,41**	-0,41**	-0,41**	-0,41**	-0,41**	-0,41**
interacties van waarderingen en omstandigheden						
financiële kwetsbaarheid x bnp		-0,07**				-0,05**
financiële kwetsbaarheid x Δ bnp			0,03**			0,03*
financiële kwetsbaarheid x werkloosheid				0,07**		0,07**
financiële kwetsbaarheid x Δ werkloosheid					0,02**	0,03**
economische ontevredenheid x bnp		0,03**				0,03**
economische ontevredenheid x Δ bnp			0,02**			0,02**
economische ontevredenheid x werkloosheid				-0,07**		-0,04**
economische ontevredenheid x Δ werkloosheid					-0,02**	0,01**
verklaarde variantie (%)	31	31	31	31	31	31

a Alle modellen zijn gecontroleerd voor geslacht, etniciteit, urbanisatiegraad, opleiding respondent (inclusief dummy voor ontbrekende waarden), opleiding ouders (inclusief dummy voor ontbrekende waarden), opleiding partner (inclusief dummy voor ontbrekende waarden), aantal personen in het huishouden, leeftijd jongste kind in het huishouden en politieke links-rechtszelfplaatsing. In de modellen zijn dummy's opgenomen voor de zes metingen en twaalf landen, maar die worden niet gerapporteerd.

(n) = 134.854.

* p < 0,05.

** p < 0,01; Δ = verandering.

Bron: ess'02-'12

In het tweede interactietermenblok zien we vier effecten van economische ontevredenheid in verschillende omstandigheden. Conform onze verwachting wordt het negatieve effect van ontevredenheid op vertrouwen gedempt als het bnp hoger is ($0,03^*$) en stijgt ($0,02^{**}$) en als de werkloosheid lager is ($-0,04^{**}$). In strijd met onze verwachtingen wordt het effect gedempt bij stijgende werkloosheid ($0,01^*$).¹⁸

Het zijn vaak nogal kleine effecten, maar de meeste staan wel dwars op onze verwachtingen. We verwachtten sterkere negatieve effecten van kwetsbaarheid en ontevredenheid naarmate in een land de omstandigheden ongunstiger zijn of meer verslechteren. In die richting wijzen vier van de acht interactie-effecten (de drie afzwakkende effecten bij het niveau en de ontwikkeling van het bnp en het ene versterkende effect bij het niveau van de werkloosheid).

Dit zijn alleszins gemengde resultaten. In vier van de acht gevallen hebben we statistisch significante effecten die onze verwachtingen steunen, maar in de andere vier gevallen zijn de effecten, statistisch evenzeer significant, juist tegengesteld aan onze verwachtingen. Gezien de geringe sterkte van de effecten en met het besef dat significantie een kwestie van toeval blijft, moeten we deze resultaten niet gaan uitvergroten. Interessant is echter wel dat de bevindingen ten aanzien van de economische ontevredenheid in drie van de vier gevallen conform de verwachtingen zijn en dat dit bij de kwetsbaarheid slechts eenmaal het geval is. Economische ontevredenheid is belangrijker dan financiële kwetsbaarheid om verschillen in politiek vertrouwen te verklaren (figuur B4.1 in de bijlage op www.scp.nl), ze wordt in vijf van de zes landen in tegenstelling tot kwetsbaarheid ook belangrijker in de tijd (tabel 4.2) en in schrilte tegenstelling tot kwetsbaarheid is het effect nu (tabel 4.4) in de regel ook nog sterker naarmate de economische omstandigheden ongunstiger zijn. Vooralsnog is het een raadsel waarom dat laatste niet het geval is bij stijgende werkloosheid, zoals het voor ons eerder in deze paragraaf een raadsel bleef dat politiek vertrouwen *groter* is naarmate de werkloosheid in een land hoger is en stijgt.

4.6 Conclusies en slotbeschouwing

Terug naar de grote lijnen kunnen we allereerst samenvattend nog eens vaststellen dat er geen sprake is van een overal en voortdurend dalend politiek vertrouwen. Een dergelijke trend wordt nog weleens geponeerd in publieke debatten maar komt niet naar voren uit de ess-gegevens en ook niet uit de andere data die we in dit hoofdstuk hebben gebruikt. Wel zien we sinds 2008 sterke dalingen in de eurocrisislanden.

We hebben ons ter verklaring van ontwikkelingen en van verschillen tussen landen en tussen hun burgers in dit hoofdstuk geconcentreerd op economische effecten: effecten van de feitelijke economische situatie in landen en vooral van hoe burgers aankijken tegen die situatie en tegen hun eigen financiële positie. In de lijn van eerder onderzoek naar stemgedrag en naar politieke steun vonden we dat tevredenheid met de nationale economie veel sterker samenhangt met politiek vertrouwen (hier gemeten als vertrouwen in het nationale parlement) dan de zelf ervaren financiële kwetsbaarheid. Burgers beoordelen politiek niet

primair op basis van een blik in hun portemonnee (egocentrisch), maar meer op basis van een blik op de tv of in de krant (sociotropisch).

Onze verwachting dat financiële en economische oordelen belangrijker worden voor het politieke vertrouwen naarmate het economisch slechter gaat, werd partieel ondersteund door de data. De verwachting gaat zeker *niet* op voor de financiële kwetsbaarheid: die wordt in geen van onze zes kernlanden gedurende de crisis (2008-2012) belangrijker en als we kijken naar verschillen in feitelijke omstandigheden in twaalf landen over de periode 2002-2012 dan blijkt kwetsbaarheid onder slechte omstandigheden veelal van nog minder belang dan onder gunstige omstandigheden. De verwachting krijgt echter *wel* steun in het geval van de economische ontevredenheid: in vijf van onze zes landen had die in 2012 meer invloed op het politieke vertrouwen dan in 2008. Onder slechte economische omstandigheden heeft ze meestal meer effect dan onder gunstige omstandigheden.

Met deze Europese bevindingen zijn we nog eens teruggegaan naar de frequentere meting van politiek vertrouwen in Nederland in het COB, waarmee we in figuur 4.1 de empirische beschrijvingen begonnen. In dat onderzoek blijkt (zie figuur B4.4 in de bijlage op www.scp.nl) voor de periode van begin 2008 tot mei 2015 sprake te zijn van een toenemend belang van economische (on)tevredenheid voor het vertrouwen in de Tweede Kamer, terwijl persoonlijke financiële (on)tevredenheid in de hele periode onveranderd onbelangrijk blijft.¹⁹

Wat de ESS-bevindingen betreft moet wel de kanttekening worden geplaatst dat we geen goed vergelijkbare meting hadden van de tevredenheid met de eigen positie en met de nationale economie. Naar het laatste werd sec gevraagd, maar het eerste moesten we benaderen met een vraag naar het kunnen rondkomen met het huishoudensinkomen. Deze meting van financiële kwetsbaarheid is specifiek maar ook indringender dan een algemene vraag naar tevredenheid. Ze maakt een link met oordelen over de politiek niet op voorhand moeilijker.

Een onverwacht en contra-intuïtief resultaat was het positieve effect van een hoger niveau en stijging van werkloosheid in een land op het politieke vertrouwen en ook dat onder deze ongunstige omstandigheden de effecten van de waardering van de economie en de eigen positie zwakker worden (tabel 4.4). We hebben met de beschikbare indicatoren al het mogelijke gedaan om te checken of dit echt zo is en te achterhalen hoe het zou kunnen komen (noot 17), maar het is zoals het is en het raadsel blijft.

Om dit raadsel op te lossen en ook verder beter te begrijpen hoe economische ontwikkelingen en financieel-economische verschillen tussen mensen doorwerken in politiek vertrouwen, is natuurlijk meer onderzoek nodig. Daarvoor zijn bredere metingen gewenst van economische omstandigheden en van hoe mensen die percipiëren en aan den lijve ondervinden. Op welke macro-economische indicatoren en omgevingssignalen gaan mensen af en hoe vergelijken ze hun eigen positie met die van anderen? Een vruchtbaar concept daarbij is dat van *macro-economics* (Ansolabehere et al. 2014), iets tussen macro- en micro-economie wat focust op hoe mensen in sociale milieus informatie en eigen ervaringen koppelen en interpreteren en waarschijnlijk ook opvattingen over het land en hun eigen portefeuille aan elkaar relateren. Van groot belang voor oordelen over het land is wat

de media berichten en hoe burgers die berichten gebruiken. In de media gaat het vooral om veranderingen en verwachtingen en die zijn voor de oordeelsvorming van kijkers en lezers dan belangrijker dan indicatoren voor de bestaande situatie (Soroka et al. 2015). Voor het politieke vertrouwen is ook van belang meer zicht te hebben op de relaties die burgers leggen tussen de economie en wat de politiek doet. In hoeverre vinden ze de overheid verantwoordelijk? Is 'de politiek' schuldig aan ongunstige ontwikkeling, of heeft ze het misschien nog goed gedaan vergeleken met hoe het anders was gegaan of elders gaat, of is verslechtering juist een stimulans om erop te vertrouwen dat de politiek iets doet? Voor verschillende groepen burgers zullen deze mechanismen van schuldtoewijzing, waardering en (wan)hoop meer of minder een rol spelen. En dan is er zoals eerder gezegd (noot 7) ook nog het omgekeerde mechanisme dat oordelen over de economie en de eigen positie afhangen van de houding tegenover de politiek (Hansford en Gomez 2015). Gelooft men dat er politiek het nodige wordt gedaan, dan kan men tevreden zijn met hoge werkloosheidscijfers en geringe financiële mogelijkheden, omdat die anders nog beroerder waren geweest.

Tot slot blijft te bedenken dat economie wel een belangrijke factor is voor vertrouwen in de politiek en vooralsnog ook nog belangrijker lijkt te worden (zie figuur B4.4 in de bijlage op www.scp.nl en noot 19), maar niet het belangrijkste. Politiek vertrouwen is primair een oordeel over wat er in de politiek gebeurt. De demonstratieve en electorale uitingen van politiek wantrouwen in Spanje in de afgelopen jaren zijn niet gericht op meer werk en economische groei, maar tegen politieke corruptie en gebrek aan politieke responsiviteit (Bosco 2015; Rifà 2013; Torcal 2014).

Noten

- 1 Idealiter zouden we inzicht willen in afzonderlijke aspecten van politiek vertrouwen (gaat het om bereikbaarheid, om geloof in integriteit en goede bedoelingen, om een positieve indruk van competenties?) en ook andere bronnen dan bevolkingsenquêtes in ogeschouw willen nemen, want er zijn vraagtekens te plaatsen bij de validiteit van vertrouwensvragen in enquêtes en hun landenvergelijkende zeggingskracht (O'Neill 2002). Voor de vergelijking in de tijd zijn er echter geen bruikbare alternatieven.
- 2 Het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering verloopt parallel met vrijwel altijd iets meer vertrouwen in het parlement. De correlatie tussen de twee vertrouwenspercentages over de 30 kwartalen bedraagt 0,98*** (significant $p < 0,001$, tweezijdige toets. De correlaties tussen oorspronkelijke rapportcijfers op individueel niveau variëren in de kwartalen van 0,76*** tot 0,92***). In toelichtingen op hun cijfers blijken veel cov-respondenten niet zo'n duidelijk verschil tussen Kamer en regering te zien. Kiezers van coalitiepartijen en van de meer gezagsgetrouwe cu en sgp geven de regering iets hogere cijfers dan de kiezers van andere partijen (Dekker en Den Ridder 2014: 30-34). Het vertrouwen in beide politieke instituties is overigens een stuk volatieler en vrijwel altijd lager dan het vertrouwen in media, bedrijfsleven, vakbonden en de rechtspraak (Den Ridder et al. 2015: 7).
- 3 Afhankelijk van het kwartaal was het vertrouwen in de regering in 2013 minstens zo hoog als in 2008 (5,1 in 2013/1 vergeleken met 4,9 in 2008/3) of juist aanzienlijk lager (4,6 in 2013/3 vergeleken met 5,4 in 2008/4).
- 4 Over de 30 kwartalen correleert tevredenheid met de eigen financiële positie 0,49** met vertrouwen in de Tweede Kamer en 0,45* met vertrouwen in de regering; tevredenheid met de economie doet dat

respectievelijk met 0,61*** en 0,55** (de significantie is tweezijdig getoetst: * significant $p < 0,05$; ** significant $p < 0,01$; *** significant $p < 0,001$).

- 5 We slaan hier verder geen acht op de verschillen in onderzoeksperiode, maar het is waarschijnlijk wel relevant of het veldwerk van de vierde golf van het ESS medio 2008 plaatsvond (toen het in Europa economisch nog vrij goed ging en zonder veel zorgen naar de Amerikaanse financiële problemen werd gekeken) of begin 2009 (toen in heel Europa financiële instellingen in de problemen waren gekomen).
- 6 Met zowel volgens de EB als het ESS een dieptepunt in 2004 na de Fortuynrevolte van 2002 en de daaropvolgende politieke instabiliteit.
- 7 Er zijn wel veel kanttekeningen en nuanceringen gemaakt. Zo maken Evans en Andersen (2006) en Hansford en Gomez (2015) aannemelijk dat de sociotropische 'effecten' voor een deel op een omgekeerde causaliteit berusten: als je voor de zittende president bent, ben je daardoor ook positiever over de economie.
- 8 Ook hier staan de zes landen (Nederland en vijf referentielanden, zie figuren 4.2 en 4.3) centraal. We nemen zowel landen- als jaardummy's op in de modellen en een aantal controlevariabelen (zie noot b bij tabel 4.2). Hierdoor zijn de gepresenteerde effecten van financiële kwetsbaarheid en economische ontevredenheid ook hoofdzakelijk toe te schrijven aan de daadwerkelijke inschatting van de personen zelf en niet aan verschillen tussen landen en/of meetmomenten in hoe goed (of slecht) de economie functioneert (of aan andere, ongemeten verschillen tussen landen en/of meetmomenten). Omdat we zowel landen als jaren opnemen als onafhankelijke variabelen, is het niet nodig om rekening te houden met de *nesting* van individuen in jaren en jaren in landen (het betreft hier dus geen multilevelmodellen).
- 9 In tabel 4.2 staan ongestandaardiseerde effecten (wat maakt een punt verschil op de vierpuntsschaal voor kwetsbaarheid of de elfpuntsschaal voor economische ontevredenheid uit voor de vertrouwensscore?), maar voor het vergelijken van het relatieve belang van verklaringsfactoren moeten we afgaan op gestandaardiseerde effecten (bèta's; wat maakt een standaarddeviatie verschil in tevredenheid uit voor de gestandaardiseerde vertrouwensscore?). Voor financiële ontevredenheid bedragen die $-0,14$ in model 3 en $-0,05$ in model 5. Voor economische ontevredenheid $-0,41$ in model 4 en $-0,39$ in model 5. Die $-0,39$ kan worden vergeleken met de $-0,05$ voor financiële ontevredenheid en is dus ongeveer acht keer zo groot.
- 10 'Lijkt', omdat op basis van ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten niet meer dan een indruk mogelijk is: een punt verschil op de elfpuntsschaal voor economische ontevredenheid maakt behalve in Duitsland meer uit dan een punt verschil op de vierpuntsschaal voor financiële kwetsbaarheid.
- 11 In figuur B4.3 in de bijlage op www.scp.nl zijn de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (bèta's) van beide verklaringsfactoren uit analyses per land voor 2008 en 2012 gepresenteerd. We zien daar dat overal de waardering van de nationale economie meer effect op het politieke vertrouwen heeft dan de waardering van de eigen financiële situatie. In een aantal landen wijken de bèta's in 2012 sterker van nul af dan in 2008, maar niet bij uitstek in de landen waarin de verslechtering het grootst was. Spanje is het land met het hoogste werkloosheidspercentage in 2012 en de sterkste stijging tussen 2008 en 2012 (meer dan 100% volgens de cijfers van Eurostat in tabel 4.1; vgl. Rifà 2013). Het effect van de financiële kwetsbaarheid wordt er wat groter (de bèta wordt negatiever), maar het effect van de economische ontevredenheid niet. Dat wordt elders juist groter.
- 12 We gebruiken lineaire modellen waarin per land-jaarcombinatie economische gegevens zijn toegevoegd voor twaalf landen, naast de zes tot nu toe ook België, Denemarken, Finland, Hongarije, Ierland en Portugal (beschikbaar voor alle zes ESS-golven). Deze toevoeging biedt meer statistische 'power'. In de modellen nemen we weer de dummy's op voor de landen en de jaren. Omdat we zowel landen als jaren opnemen als onafhankelijke variabelen, is het niet nodig om rekening te houden met de *nesting* van individuen in jaren en jaren in landen (het betreft hier dus geen multilevelmodellen). Op individueel niveau wordt rekening gehouden met geslacht, etniciteit, urbanisatiegraad, opleiding respondent,

opleiding ouders, opleiding partner, aantal personen in het huishouden, leeftijd jongste kind in het huishouden en politieke links-rechtszelfplaatsing (model 5, tabel 4.3).

- 13 De zes kernlanden aangevuld met de zes genoemd in noot 12. In een model zonder macrokenmerken (niet gepresenteerd) is de verklaarde variantie 30%. Het feit dat toevoeging van macrokenmerken weinig extra variantie verklaart, is niet vreemd. Immers, de land- en jaardummy's verklaren de verschillen in vertrouwen tussen individuen al, die kunnen worden toegeschreven aan periode en land. Laten we ook de jaar- en landdummy's weg, dan daalt de verklaarde variantie naar 27%.
- 14 Iedere toename van 20.000 euro bnp per inwoner gaat samen met ruim een halve punt (0,53) meer op de schaal van 0 tot 10. Het bnp per inwoner is in het rijkste land ongeveer 55.000 euro hoger dan in het armste land en dat levert, gecorrigeerd voor effecten van de andere kenmerken, dus een geschatte vertrouwenswinst op van zo'n anderhalve punt ($55/20 \times 0,53$). Dit resultaat wijkt op het eerste gezicht af van dat van Van der Meer en Dekker (2011: 104-105), die met ESS'02-data geen effect van het bnp vonden. Daar was echter huishoudensinkomen in de analyse opgenomen. Zonder dat kenmerk was ook daar een positief collectief welvaartseffect gevonden.
- 15 Ter vergelijking: de bèta is voor het bnp 0,16 en voor de andere drie kenmerken 0,03 (niet in de tabel). Hoewel de invloed van (verandering in) werkloosheid en van een verandering in bnp dus wel significant is, leggen ze minder gewicht in de schaal dan de absolute hoogte van de welvaart (bnp).
- 16 Een daling in bnp van 10% gaat samen met 0,09 punten minder vertrouwen op de schaal van 0 tot 10), een 10 procentpunten hogere werkloosheid met 0,18 punten *meer* vertrouwen en een stijging van de werkloosheid met 10% met 0,06 punten *meer* vertrouwen.
- 17 De modellen in tabel 4.4 zijn uitgebreid getest op robuustheid van de resultaten en op multicollineariteit. Ten eerste zijn in modellen 1 tot en met 5 de macrokenmerken en de interacties met financiële kwetsbaarheid en economische ontevredenheid apart opgenomen (één macrokenmerk in model 1 per keer, en in de modellen 2 tot en met 5 de bijbehorende twee interacties met ontevredenheid en kwetsbaarheid). Op één effect na, namelijk die van verandering in bnp, blijven alle resultaten exact hetzelfde. Neemt men alleen verandering op, dan gaat een hoger bnp niet samen met meer vertrouwen, maar met minder. Dit is contra-intuïtief. Het lijkt ook logischer om te controleren voor de absolute hoogte van de welvaart en (veranderingen in) werkloosheid, voordat er uitspraken kunnen worden gedaan over veranderingen in welvaart. Ten tweede zijn de waarden van de Variance Inflation Factor (VIF) gecontroleerd, om storende multicollineariteit op te sporen. Voor verandering in bnp was er een VIF van 28. Voor de overige onafhankelijke variabelen waren er geen hoge VIF-waarden. Echter, multicollineariteit is alleen problematisch wanneer de varianties van de geschatte effecten dermate worden opgeblazen, dat ze hun significantie verliezen. Dit is vooral een kwestie bij kleine datasets. Aangezien we beschikking hebben over een groot aantal respondenten en de effecten van de economische situatie en de interacties met financiële kwetsbaarheid en economische ontevredenheid significant zijn, ondanks deze hoge VIF-waarde, is deze laatste niet problematisch. Door het hoge aantal respondenten worden de effecten los van elkaar niettemin heel betrouwbaar geschat (O'Brien 2007). Ten derde zijn de modellen geschat voor een alternatieve afhankelijke variabele: vertrouwen in politici. Op een enkel klein verschil na (de interactieverandering werkloosheid x financiële kwetsbaarheid is niet meer significant in model 5 en de interacties (verandering in) werkloosheid x financiële kwetsbaarheid zijn marginaal significant ($p < 0,10$) in model 6) zijn ook hier de conclusies exact hetzelfde. De resultaten zijn, kortom, robuust en de modellen ondervinden geen hinder van multicollineariteit.
- 18 Zoals gezegd, het is lastig na te vertellen, maar de coëfficiënten moeten gelezen worden als aanvullingen op de boven de interactie-effecten vermelde negatieve hoofdeffecten van $-0,16$ voor kwetsbaarheid en $-0,41$ voor ontevredenheid. Die effecten worden sterker negatief als er in de vermelde omstandigheden (hoogte en stijging bnp en werkloosheid) een negatieve waarde staat en ze worden minder negatief als er een positieve waarde staat.

- 19 Met aanvulling van de ESS-gegevens voor 2014/15 willen we nagaan of deze trends zich in heel Europa voordoen. Als economische verbeteringen zich doorzetten en er minder eurocrisisberichtgeving is, is te verwachten dat economische ontevredenheid ook weer minder belangrijk wordt voor het politieke vertrouwen. De economie werkt asymmetrisch: als het goed gaat ontstaat er weer meer ruimte om de politiek op andere zaken te beoordelen (Hetherington en Rudolf 2008).

Literatuur

- Ansolabehere, S., M. Meredith en E. Snowberg (2014). Macro-economic voting: Local information and micro-perceptions of the macro-economy. In: *Economics & Politics*, jg. 26, nr. 3, p. 380-410.
- Armingeon, K. en K. Guthmann (2014). Democracy in crisis? The declining support for national democracy in European countries, 2007-2011. In: *European Journal of Political Research*, jg. 53, nr. 3, p. 423-442.
- Bosco, A. (2015). Midlife crisis? Spanish democracy at 40. In: *Juncture*, jg. 22, nr. 1, p. 65-73.
- Dalton, R.J. (2004). *Democratic challenges, democratic choices: The erosion of political support in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2014). *Burgerperspectieven 2014*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Elsas, E. van (2014). Political Trust as a Rational Attitude: A comparison of the nature of political trust across different levels of education. In: *Political studies*, (doi: 10.1111/1467-9248.12148).
- Evans, G. en R. Andersen (2006). The political conditioning of economic perceptions. In: *The Journal of Politics*, jg. 68, nr. 1, p. 194-207.
- Hansford, T.G. en B.T. Gomez (2015). Reevaluating the sociotropic economic voting hypothesis. In: *Electoral Studies*, nr. 39, p. 15-25.
- Hetherington, M.J. en T.J. Rudolf (2008). Priming, performance, and the dynamics of political trust. In: *The Journal of Politics*, jg. 70, nr. 2, p. 498-512.
- Kiewiet, D.R. en S. Lewis-Beck (2012). No man is an island. Self-interest, public interest, and sociotropic voting. In: *Critical Review*, jg. 23, nr. 3, p. 303-319
- Kinder, R.D. en D.R. Kiewiet (1981). Sociotropic politics: The American case. In: *British Journal of Political Science*, jg. 11, nr. 2, p. 129-161.
- Krastev, I. (2013). *In Mistrust We Trust. Can Democracy Survive When We Don't Trust Our Leaders?* TedBooks (e-book).
- Meer, T. van der, en P. Dekker (2011). Trustworthy states, trusting citizens? In: M. Hooghe en S. Zmerli (red.), *Political trust: Why context matters* (p. 95-116). Colchester: ECPR Press.
- O'Brien, R.M. (2007). A caution regarding rules of thumb for variance inflation factors. In: *Quality & Quantity*, jg. 41, nr. 5, p. 673-690.
- O'Neill, O. (2002). *A question of trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Polavieja, J. (2013). Economic crisis, political legitimacy, and social cohesion. In: D. Gallie (red.), *Economic crisis, quality of work and social integration: The European experience* (p. 256-278). Oxford: Oxford University Press.
- Reybrouck, D. van (2013). *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen (2015). *Burgerperspectieven 2015*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rifà, R. (2013). *Changes in trust in the parliament and the political parties at the individual level in a context of crisis. Evidence from a panel survey in Spain (2010-12)* (paper). Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Roth, F., F. Nowak-Lehmann en T. Otter (2013). *Crisis and trust in national and European Union institutions – Panel evidence for the EU, 1999 to 2012*. Florence: European University Institute.
- Soroka, S.N., D.A. Stecula en C. Wlezien (2015). It's (change in) the (future) economy, stupid: Economic indicators, the media, and public opinion. In: *American Journal of Political Science*, jg. 59, nr. 2, p. 547-474.
- Thomassen, J., C. van Ham en R. Andeweg (2014). *De wankele democratie*. Amsterdam: Prometheus.
- Torcal, M. (2014). The decline of political trust in Spain and Portugal. In: *American Behavioral Scientist*, jg. 58, nr. 12, p. 1542-1567.

5 Rolopvattingen van mannen en vrouwen: Nederland in vergelijking

Roza Meuleman, Gerbert Kraaykamp en Ellen Verbakel (Radboud Universiteit)

- In Nederland onderschrijven zowel mannen als vrouwen relatief egalitaire rol-opvattingen.
- Rolopvattingen in Nederland zijn het meest vergelijkbaar met die in Zweden en Duitsland, en in mindere mate met die in Polen en Spanje.
- De gegevens ondersteunen het bekende beeld van het traditionele oosten van Europa (Polen) en een meer egalitair noorden van Europa (Zweden).
- In alle landen is er een trend naar meer egalitaire rol-opvattingen. In Nederland hebben de grootste veranderingen plaatsgevonden tussen 1990 en 1999. Daarna zijn rol-opvattingen nauwelijks meer egalitair geworden.
- Onderwijs en de arbeidsmarkt zijn belangrijke instituties waarlangs modernisering en verandering in rol-opvattingen vorm krijgt. Voor zowel mannen als vrouwen geldt dat lageropgeleiden en niet-werkenden meer traditionele rol-opvattingen ten toon spreiden dan hogeropgeleiden en werkenden.
- Overeenkomstig het blootstellingsprincipe blijken de rol-opvattingen van mannen en vrouwen met een hoogopgeleide of werkende moeder of partner meer egalitair.
- Er wordt meer verschillend gedacht over het recht op arbeid dan over zorgtaken.
- Welvaart in een samenleving (bbp) en de aanwezigheid van vrouwen in de politiek hangen positief samen met egalitaire rol-opvattingen.

5.1 Inleiding

Opvattingen over hoe mannen en vrouwen dienen om te gaan met werk- en gezinsverantwoordelijkheden kunnen sterk verschillen tussen individuen en tussen landen. Sommige personen veronderstellen dat mannen en vrouwen werk en gezinstaken vooral gelijk moeten verdelen, terwijl anderen menen dat een specialisatie van taken is zoals het moet zijn. Verondersteld wordt dat hoogopgeleiden, werkenden en niet-religieuze personen over het algemeen een meer gelijke rolverdeling tussen man en vrouw voorstaan. Als het gaat om landverschillen dan is een algemeen levend idee dat in zuidelijk Europa opvattingen over het betaald werken van vrouwen met schoolgaande kinderen traditioneler zijn dan in Scandinavië. Waar bevindt Nederland zich hier in vergelijking met andere Europese landen? Deze vraag is belangrijk, omdat opvattingen over de rolverdeling van man en vrouw gerelateerd zijn aan de daadwerkelijke rolverdeling en, meer in het bijzonder, aan vrouwelijke arbeidsparticipatie. Immers, naast de invloed van sociale normen omtrent rolpatronen (bijvoorbeeld door opvoeding), en de mogelijkheden die mannen en vrouwen waarnemen (bijvoorbeeld gepercipieerde arbeidsmarktkansen), worden rolverdelingen beïnvloed door

de eigen opvattingen hierover (Ajzen 1991; Ajzen en Fishbein 1975). In Nederland blijkt wel dat een voorkeur voor een gelijke rolverdeling niet altijd overeenkomt met de gerealiseerde situatie in het eigen leven. Desalniettemin vergroten egalitaire rolopvattingen wel de kans dat men een gelijke rolverdeling nastreeft of bereikt in het eigen leven (Portegijs en Cloin 2012).

In de afgelopen decennia is in heel Europa het werken van vrouwen steeds gebruikelijker geworden (Blossfeld en Hakim 1997; Blossfeld en Hoffmeister 2006). Nederland neemt hier echter wel een bijzondere plaats in. Waar begin jaren tachtig Nederland hoorde tot de landen met een zeer lage arbeidsparticipatie van vrouwen, is het aantal werkende vrouwen in de afgelopen decennia spectaculair gestegen (Van der Lippe en Van Dijk 2001). Inmiddels behoort Nederland in Europa tot de landen waarin vrouwen het meest actief zijn op de arbeidsmarkt. De arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen was in 2012 relatief hoog; van de vrouwen tussen de 20 en 65 jaar had 72% een betaalde baan voor minstens één uur per week (Van den Brakel en Merens 2014). Een belangrijk verschil met omliggende Europese landen is echter dat vrouwen in Nederland vaker in deeltijd werken (77% van de werkende vrouwen tussen 15 en 65 jaar); ruim twee keer zo vaak als het gemiddelde in de EU-28 (33%) (Van den Brakel en Merens 2014). Anders dan in veel omringende landen zijn deeltijdbanen in Nederland van relatief hoge kwaliteit. Zij bevinden zich veelal niet in de marges van de arbeidsmarkt, en bieden dezelfde wettelijke bescherming en aanspraken als voltijdbanen (Van Oorschot 2004). Het hoge aanbod deeltijdbanen wordt door sommigen als positief kenmerk van de Nederlandse samenleving beschouwd; het biedt vrouwen (en mannen) keuzevrijheid in de manier waarop ze werk en gezin combineren (Verbakel en DiPrete 2008). Echter, het hoge percentage deeltijdwerkende vrouwen in Nederland heeft ook een keerzijde. Zo wordt gewezen op een verspilling van talent (en opleiding) van de in deeltijd werkende vrouwen (Portegijs en Keuzenkamp 2008). Bovendien kan met voltijd arbeidsparticipatie van vrouwen beter worden voorzien in de groeiende vraag naar gekwalificeerde arbeidskrachten waarmee de economische basis van de verzorgingsstaat wordt versterkt (Merens en Portegijs 2005). In discussies over sekseongelijkheid wordt ook vaak specifiek gewezen op de gevolgen van deeltijdwerk voor de individuele loopbanen voor vrouwen. Deeltijdwerk resulteert in minder inkomen en loonontwikkeling en het verkleint daarmee de kans op doorstroming naar hogere (leidinggevende) functies (Román 2006). Ten slotte is het hoge deeltijdpercentage deels verantwoordelijk voor de beduidend lagere economische zelfstandigheid onder vrouwen dan onder mannen in Nederland: 53% tegenover 73% in 2013 (Van den Brakel et al. 2014). De minister van ocv, Bussemaker, uitte onlangs haar zorgen over deze afhankelijkheidspositie waarin veel Nederlandse vrouwen verkeren (*Hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid 2013-2016*, zie Bussemaker 2013). Om de arbeidsparticipatie van vrouwen te stimuleren en daarmee hun financiële positie te versterken, pleitte Bussemaker meer concreet voor een cultuuromslag waarbij zorg- en huishoudelijke taken eerlijker worden verdeeld. Zij redeneert dat stimulering van verdergaande emancipatie in opvattingen over zorg- en werktaken kan bijdragen aan de verhoging van het aandeel economisch zelfstandige vrouwen, een belangrijk doel van het emancipatiebeleid.

Tegen deze achtergrond onderzoeken wij in dit themahoofdstuk de rolopvattingen van mannen en vrouwen in Nederland en in vergelijking met een vijftal contrastlanden, te weten Duitsland (corporatistisch/West-Europa), Polen (nieuwe lidstaten/Centraal-Europa), Spanje (mediterraan/Zuid-Europa), het Verenigd Koninkrijk (liberaal/Angelsaksisch) en Zweden (sociaaldemocratisch/Scandinavië). We beschrijven voor deze zes landen verschillen in rolopvattingen naar zowel eigen opleidingsniveau en arbeidsdeelname, als opleidingsniveau en arbeidsdeelname van de moeder en partner. De moeder en partner worden daarbij gezien als *relevante anderen* die de rolopvattingen van individuen kunnen beïnvloeden (§ 5.3). Vervolgens beschrijven we trends in rolopvattingen in Nederland en in de vijf contrastlanden (§ 5.4). Ten slotte voeren we verklarende analyses uit waarbij we verschillen in rolopvattingen tussen landen proberen beter te begrijpen aan de hand van verschillen in de nationale arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, het aantal vrouwelijke parlementariërs, de mate van religiositeit in een land, en het bruto binnenlands product (bbp) (§ 5.5). Allereerst geven we echter in de volgende paragraaf (§ 5.2) een korte schets van de drie belangrijkste theoretische oriëntaties die ons helpen verschillen in rolopvattingen te begrijpen.

5.2 Waarom verschillen rolopvattingen? De invloed van eigenbelang, menselijk kapitaal en blootstelling

Over het algemeen wordt gevonden dat in Nederland en andere westerse landen mannen, personen uit oudere geboortecohorten, lageropgeleiden, werklozen, kerkgangers en gehuwden meer traditionele rolopvattingen hebben (André, Gesthuizen en Scheepers 2013; Kraaykamp 2012). Daarnaast blijken ook personen uit de nabije omgeving van belang, in het bijzonder de moeder en de partner. Zo worden er meer egalitaire opvattingen vastgesteld bij mensen wie de moeder hogeropgeleid is (Bolzendahl en Myers 2004), en bij vrouwen van wie de moeder werkte tijdens de jeugd (Kroska en Elman 2009). Ook mannen van wie de echtgenote een betaalde baan heeft, hebben meer egalitaire rolopvattingen dan mannen met een niet-werkende echtgenote (Bolzendahl en Myers 2004; Kroska en Elman 2009).

Met behulp van drie theoretische benaderingen die beargumenteren waarom rol-opvattingen (kunnen) verschillen, is het mogelijk te begrijpen waarom sommige personen meer traditionele opvattingen hebben en andere meer egalitaire. Een eerste theorie veronderstelt dat verschillen in rolopvattingen van mannen en vrouwen te duiden zijn vanuit *eigenbelang* (Bolzendahl en Myers 2004). Díe opvattingen worden aangenomen en behouden die congruent zijn met iemands doelen, behoeften en belangen (Kroska en Elman 2009). Dus, personen nemen een progressievere houding aan ten opzichte van een gelijke verdeling van werk- en gezinsverantwoordelijkheden wanneer dit meer overeenstemt met hun eigen belangen. Uitgaande van de situatie dat de vrouw van oudsher en ook nu nog steeds vaak verantwoordelijk is voor zorg- en huishoudelijke taken, terwijl de man het betaalde werk op zich neemt, en uitgaande van de assumptie dat werkverantwoordelijkheden wenselijker zijn dan (alleen) gezinsverantwoordelijkheden, is te

verwachten dat vrouwen meer egalitaire opvattingen hebben over rolpatronen dan mannen. Immers, vrouwen hebben met een modernisering van rolpatronen meer te winnen. De benadering van eigenbelang sluit nauw aan bij theorieën over *humaan kapitaal*, waarin verwacht wordt dat individuele capaciteiten (alle belichaamde kennis en vaardigheden die productiviteit op de arbeidsmarkt stimuleren) een indicatie zijn voor economische productiviteit (Becker 1962). Mensen investeren in humaan kapitaal (opleiding, ervaring) en zullen het optimaal willen benutten op de arbeidsmarkt. Op basis van deze theorie is te verwachten dat vrouwen met meer humaan kapitaal, meer egalitaire rolpatronen zullen hebben. Niet alleen omdat hun gepercipieerde arbeidsmarktkansen hoger zullen liggen, maar ook omdat (tijdelijk) niet werken een achteruitgang in humaan kapitaal zou kunnen betekenen.

Een derde benadering veronderstelt dat verschillen in man-vrouwrolpatronen verklaard worden door *blootstelling* aan sociale normen en socialiserende invloeden. De redenering hierachter is dat mensen concrete normen en waarden aangeleerd krijgen over de werk- en gezinsrollen van mannen en vrouwen, bijvoorbeeld via persoonlijke ervaringen, de personen in hun persoonlijke netwerk of (nationale) instituties (Bolzendahl en Myers 2004). Door deze zogenoemde *exposure* worden attitudes gevormd en geïnternaliseerd (Kroska en Elman 2009). De hier geschetste benaderingen van eigenbelang, humaan kapitaal en blootstelling zullen leidend zijn bij de duiding van de verschillen in rolpatronen die in dit hoofdstuk beschreven worden.

5.3 Beschrijving van verschillen in rolpatronen en de landverschillen hierin

Rolpatronen van mannen en vrouwen in Nederland vergeleken met de contrastlanden

In deze paragraaf geven we een overzicht van de verschillen in werk- en gezinsrolpatronen uitgesplitst naar opleiding en arbeidsdeelname van de respondent en dezelfde kenmerken van de moeder en partner. De hier gepresenteerde gegevens hebben betrekking op de bevolking van 17 tot 75 jaar.¹ Allereerst worden de verschillen in rolpatronen tussen Nederland en de vijf contrastlanden beschreven in algemene zin. Hierbij zal – als in alle volgende analyses – onderscheid gemaakt worden tussen mannen en vrouwen.

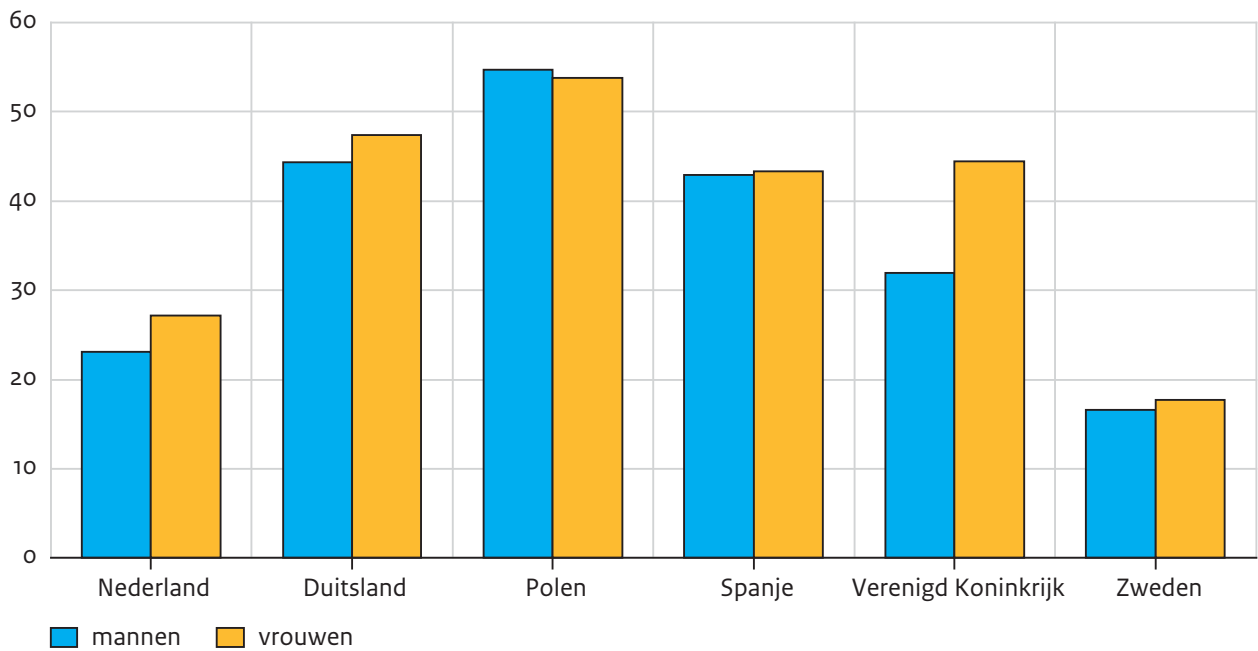
Figuur 5.1 geeft weer in hoeverre mannen en vrouwen vinden dat een vrouw bereid moet zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin. Allereerst valt op dat mannen en vrouwen in Nederland relatief egalitaire rolpatronen hebben. Ongeveer een kwart van de mannen (23%) en vrouwen (27%) stemt in met de stelling. Alleen in Zweden zijn de opvattingen gemiddeld gezien nog iets meer egalitair (17% resp. 18%). Polen rapporteren de meest traditionele opinie omtrent de gewenste bereidheid van de vrouw om minder betaald werk te verrichten ten behoeve van het gezinsleven. Daar stemt meer dan de helft van de mannen en vrouwen in met deze stelling. De opvattingen over dit issue in Duitsland en Spanje lijken veel op elkaar en zijn relatief aan de traditionele kant. Het Verenigd Koninkrijk neemt een positie in tussen deze twee landen en Nederland. Het beeld van het traditionele zuiden van Europa en een meer egalitair noorden van Europa wordt

met deze cijfers bevestigd, met dien verstande dat in het oosten van Europa, hier vertegenwoordigd door Polen, de meest traditionele opvattingen heersen over de rol van de vrouw. Ten tweede is te zien dat de verschillen tussen mannen en vrouwen in rolopvattingen betrekkelijk gering zijn. Alleen in het Verenigd Koninkrijk zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen substantieel. Daar geven vrouwen meer blij van traditionele opvattingen dan mannen: 44% van de vrouwen tegen 32% van de mannen stemt in met de stelling. Dit patroon is niet alleen tegengesteld aan het patroon in de andere landen, waar vrouwen iets meer egalitaire opvattingen blijken te hebben dan mannen, het resultaat is ook niet in overeenstemming met het idee van eigenbelang waaruit te verwachten valt dat vrouwen meer egalitaire opvattingen hebben dan mannen.

In figuur 5.2 laten we zien in hoeverre men van mening is dat mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen bij een tekort aan betaald werk op de arbeidsmarkt. In vergelijking met de vorige stelling, stemt men hier duidelijk veel minder vaak mee in. Zowel mannen als vrouwen lijken daarmee traditioneler in rolopvattingen die het gezin en zorg betreffen, dan omtrent gelijke kansen op de arbeidsmarkt. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat in de laatste stelling een expliciete vergelijking wordt gemaakt tussen mannen en vrouwen, terwijl dit in de eerdere stelling niet het geval is. Wanneer we kijken naar de verschillen tussen landen, is het patroon vergelijkbaar met dat in figuur 5.1. Wederom zijn de Zweden (mannen 5%, vrouwen 4%) het meest egalitair in hun rolopvatting, gevolgd door Nederlanders (10% resp. 11%). Opmerkelijk is dat het percentage in Duitsland, Spanje en het Verenigd Koninkrijk dat van mening is dat mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen goed vergelijkbaar is met dat in Nederland, terwijl men in deze landen wel minder egalitaire opvattingen heeft omtrent zorgtaken dan in Nederland (vergelijk met figuur 5.1). De verschillen tussen mannen en vrouwen in deze opvatting blijken wederom klein, met uitzondering van Polen. Daar stemmen mannen – overeenkomstig het idee van eigenbelang – substantieel vaker in met de opvatting dat mannen meer recht hebben op een baan in tijden van schaarste. Hoewel in ronde 5 van het European Social Survey (ESS'10) enkel de twee bovenstaande items omtrent rolopvattingen beschikbaar zijn en er op beide kritiek kan worden geleverd, zijn het gereputeerde en gevalideerde vraagstellingen in internationaal onderzoek en vertegenwoordigen ze twee verschillende aspecten van de levende rolopvattingen (d.w.z. werk en zorgtaken).

Figuur 5.1

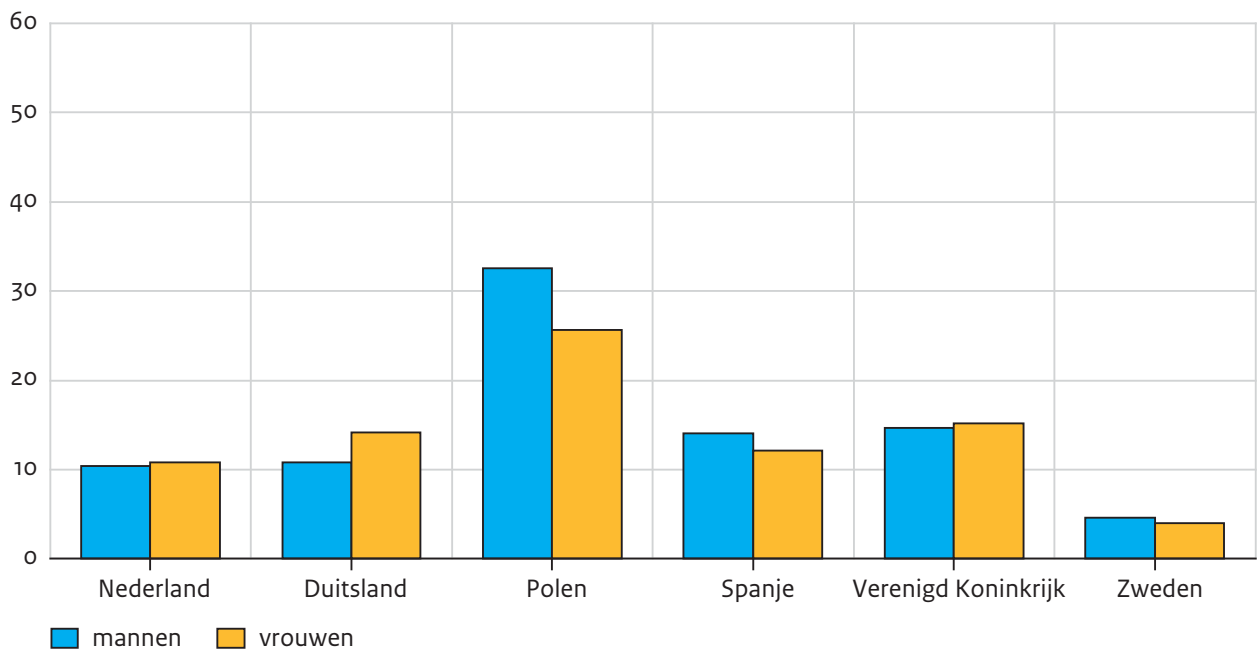
Aandeel dat (volledig) eens is met de stelling: ‘een vrouw moet bereid zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin’, naar geslacht, in zes landen, 2010 (in procenten)

Bron: ESS'10 (gewogen data)

Figuur 5.2

Aandeel dat (volledig) eens is met de stelling: ‘wanneer er niet genoeg banen beschikbaar zijn, moeten mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen’, naar geslacht, in zes landen, 2010 (in procenten)

Bron: ESS'10 (gewogen data)

Rolopvattingen uitgesplitst naar opleidingsniveau en arbeidsdeelname

In Nederland (tabel 5.1) zien we dat laagopgeleide mannen en mannen zonder baan het iets vaker eens zijn met de stelling dat een vrouw bereid moet zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van het gezin dan hoog- en middelbaar opgeleide mannen en mannen met een voltijd- of deeltijdbaan.² Deze bevinding is allereerst te begrijpen vanuit het idee van blootstelling. Door het volgen van een hogere opleiding wordt men sterker gesocialiseerd met egalitaire ideeën en tegelijkertijd geremd in het denken in (gender)stereotypen. Daarnaast zullen personen die (meer) werken langduriger blootgesteld zijn/worden aan de prestaties van vrouwen op de arbeidsmarkt en aan niet-traditionele opvattingen en netwerken op de werkvloer. Hierbij merken we op dat men uiteraard ook contact kan hebben met slecht presterende vrouwen, vrouwen in lage posities, of met traditionele rol-opvattingen. Het hier gevonden verband wijst echter op een positieve relatie in algemene zin. De gepresenteerde associatiemaat η^2 toont de sterkte van het verband tussen twee variabelen en laat zien dat de samenhang tussen arbeidsdeelname, opleiding en rol-opvattingen onder Nederlandse mannen relatief zwak is.

Voor Nederlandse vrouwen zien we een sterker verband tussen arbeidsdeelname en opvattingen en – vooral – tussen opleiding en opvattingen dan voor Nederlandse mannen. Voor vrouwen geldt dan ook niet alleen het argument van blootstelling, maar ook dat van eigenbelang. Hoogopgeleide en werkende vrouwen hebben meer te verliezen bij een ongelijke verdeling van taken tussen mannen en vrouwen dan laagopgeleide en niet-werkende vrouwen. Immers, hoogopgeleide en werkende vrouwen bezitten meer humaan kapitaal, wat een goede sociaaleconomische positie mogelijk maakt; het is daarom in hun belang dat zij hun hoogwaardige hulpbronnen ook kunnen verzilveren. Egalitaire opvattingen passen dan ook het best bij de belangen van hoogopgeleide en werkende vrouwen. Voor laagopgeleide en niet-werkende mannen geldt wellicht het tegenovergestelde, als men uitsluitend in economische termen redeneert: zij kunnen hun relatief slechte positie op de arbeidsmarkt beschermen en hun hulpbronnen beter benutten als ze minder concurrentie ondervinden van (hoogopgeleide) vrouwen. Eigenbelang zou ook de tendens van meer egalitaire opvattingen onder hoogopgeleide en werkende mannen als gevolg van blootstelling deels teniet kunnen doen en mede kunnen verklaren waarom de verschillen naar opleidingsniveau en arbeidsdeelname onder Nederlandse mannen niet heel groot zijn. De resultaten in tabel 5.1 laten ook zien dat de opleidingsdifferentiatie van rolpatronen in Duitsland een vergelijkbaar patroon kent als in Nederland, waarbij er onder vrouwen een duidelijkere opleidingsdifferentiatie is in rolpatronen dan onder mannen. In Polen en Spanje zijn de verschillen in rolpatronen tussen opleidingsgroepen voor zowel mannen als vrouwen substantieel. Wederom zijn het de laagst opgeleide mannen en vrouwen die veel vaker instemmen met de opvatting dat een vrouw bereid moet zijn om minder te werken omwille van haar gezin. In het Verenigd Koninkrijk en Zweden zijn de verschillen in rolpatronen uitgesplitst naar opleidingsgroepen noch voor mannen noch voor vrouwen opmerkelijk groot.

Tabel 5.1

Aandeel dat (volledig) eens is met de stelling: 'een vrouw moet bereid zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin', in zes landen, 2010 (in procenten)

	Nederland	Duitsland	Polen	Spanje	Verenigd Koninkrijk	Zweden
<i>mannen</i>						
opleiding						
laag	27,0	42,3	63,7	52,1	35,6	20,8
middelbaar	20,3	44,9	52,8	37,0	33,0	26,6
hoog	23,8	44,0	38,2	27,8	29,4	13,4
èta	0,067	0,019	0,192	0,206	0,028	0,073
arbeidsdeelname						
niet-werkend	26,7	43,9	57,0	49,1	38,2	21,4
parttime	19,0	48,0	44,2	50,8	35,4	23,1
fulltime	21,5	44,4	53,8	37,9	30,4	12,6
èta	0,062	0,016	0,048	0,113	0,063	0,110
(n)	743	1342	740	838	894	628
<i>vrouwen</i>						
opleiding						
laag	33,9	54,9	66,9	57,3	44,9	24,0
middelbaar	25,4	48,1	50,9	27,7	46,3	16,4
hoog	19,8	34,3	39,7	30,2	38,7	14,4
èta	0,118	0,125	0,215	0,287	0,055	0,094
arbeidsdeelname						
niet-werkend	31,6	49,7	59,9	49,9	46,7	24,3
parttime	23,9	57,6	38,6	50,0	47,1	15,0
fulltime	22,9	36,2	48,0	33,6	39,2	13,0
èta	0,092	0,151	0,139	0,162	0,072	0,141
(n)	855	1297	787	836	1126	689

Bron: ESS'10 (gewogen data)

Een uitsplitsing naar arbeidsdeelname laat voor mannen in alle landen (behalve Duitsland) zien dat niet-werkende mannen meer traditionele rolopvattingen hebben dan voltijd werkende mannen. De positie van mannen die in deeltijd werken verschilt echter tussen de landen: in Nederland heeft deze groep mannen de meest egalitaire rolopvattingen, evenals in Polen, maar in bijvoorbeeld Zweden en Spanje lijken de opvattingen van de groep deeltijd werkende mannen juist veel op die van niet-werkende mannen. Wellicht heeft dit te maken met de mate van vrijwilligheid waarin voor deeltijd werken wordt gekozen. Dit kan tussen de landen verschillen. De sterkte van het verband tussen arbeidsdeelname van mannen en hun rolopvattingen is in het algemeen relatief klein. De bevinding dat niet-werkende mannen minder egalitaire opvattingen hebben dan voltijd werkende mannen is

in overeenstemming met het idee van blootstelling. Echter, onder werkenden gaat meer uren per week werken niet per definitie samen met meer egalitaire opvattingen omtrent de gewenste bereidheid van de vrouw om minder betaald werk te verrichten ten behoeve van het gezinsleven. Mogelijk speelt onder niet-werkende mannen ook het principe van eigenbelang: meer focus bij vrouwen op gezinstaken zou voor hen meer kansen op de arbeidsmarkt bieden.

Ook onder vrouwen observeren we in alle landen dat niet-werkenden meer traditionele rolopvattingen hebben dan fulltime werkenden (tabel 5.1). Uiteraard speelt hier een vorm van selectie: vrouwen met egalitaire rolopvattingen zullen er eerder voor kiezen om te werken. Daarnaast hebben werkende vrouwen meer te verliezen bij een ongelijkere verdeling van taken tussen mannen en vrouwen dan niet-werkende vrouwen (eigenbelang/humaan kapitaal) en worden voltijd werkende vrouwen meer blootgesteld aan de ervaringen en competenties van werkende vrouwen op de arbeidsmarkt. Parttime werkende vrouwen houden er relatief egalitaire opvattingen op na (vergelijkbaar met de groep voltijders) in Nederland, Zweden en vooral Polen, maar hebben relatief traditionele opvattingen (vergelijkbaar met de groep niet-werkenden) in Spanje, het Verenigd Koninkrijk en vooral Duitsland. Dit kan erop duiden dat er landverschillen zijn in de keuze voor en de waardering van deeltijdbanen en daarmee in de motieven en achtergronden van de mensen die in dit type banen terechtkomen.

Tabel 5.2 toont in hoeverre instemming met het idee dat mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen in tijden van schaarste is gedifferentieerd naar opleidingsniveau en arbeidsdeelname. Allereerst valt op dat er veel meer differentiatie is naar opleidingsniveau en arbeidsdeelname in de houding ten opzichte van het recht van mannen op een baan, dan in rolopvattingen over de zorgtaken van vrouwen (zie tabel 5.1). De verschillen tussen de opleidingscategorieën vertonen een consistent patroon, dat vergelijkbaar is voor alle landen: voor zowel mannen als vrouwen geldt dat laagopgeleiden meer traditionele opinies hebben dan middelbaar en hoogopgeleiden. Deze laatste twee groepen verschillen niet substantieel van elkaar in hun rolopvattingen.

Ook de vergelijking van niet-werkenden en werkenden laat een redelijk helder patroon zien. In alle landen geldt dat niet-werkende mannen en vrouwen vaker dan voltijd werkende mannen en vrouwen van mening zijn dat mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen in tijden van schaarste. Wel moet opgemerkt worden dat dit verband in Nederland en vooral Zweden niet zo sterk is als in de andere vier landen. Wederom lijken onze bevindingen vooral in overeenstemming met de ideeën van eigenbelang en blootstelling. Net als bij de stelling over de gewenste bereidheid van vrouwen om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin verschilt ook bij deze stelling de positie van parttimers ten opzichte van de niet-werkenden en fulltimers van land tot land.

Tabel 5.2

Aandeel dat (volledig) eens is met de stelling: 'wanneer er niet genoeg banen beschikbaar zijn, moeten mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen', in zes landen, 2010 (in procenten)

	Nederland	Duitsland	Polen	Spanje	Verenigd Koninkrijk	Zweden
<i>mannen</i>						
opleiding						
laag	15,6	20,5	42,8	22,2	16,7	9,7
middelbaar	9,5	9,8	27,1	5,7	15,8	3,7
hoog	5,1	6,6	19,4	4,7	8,1	0,9
èta	0,129	0,135	0,204	0,243	0,089	0,144
werk						
niet-werkend	13,6	13,8	43,4	19,5	23,2	4,7
parttime	11,8	17,5	25,1	14,7	11,9	13,0
fulltime	8,0	8,3	26,0	10,0	9,7	3,8
èta	0,086	0,097	0,180	0,133	0,181	0,090
(n)	743	1342	740	838	894	628
<i>vrouwen</i>						
opleiding						
laag	19,2	22,9	38,8	19,8	22,3	10,5
middelbaar	8,1	13,8	21,8	5,2	12,8	2,6
hoog	2,2	3,7	12,8	3,3	6,4	0,7
èta	0,210	0,166	0,239	0,240	0,166	0,189
arbeidsdeelname						
niet-werkend	13,0	17,1	32,3	18,1	19,9	5,0
parttime	10,5	16,4	20,8	7,6	12,3	5,3
fulltime	6,8	7,2	17,5	5,1	10,1	3,0
èta	0,080	0,125	0,165	0,193	0,127	0,054
(n)	855	1297	787	836	1126	689

Bron: ESS'10 (gewogen data)

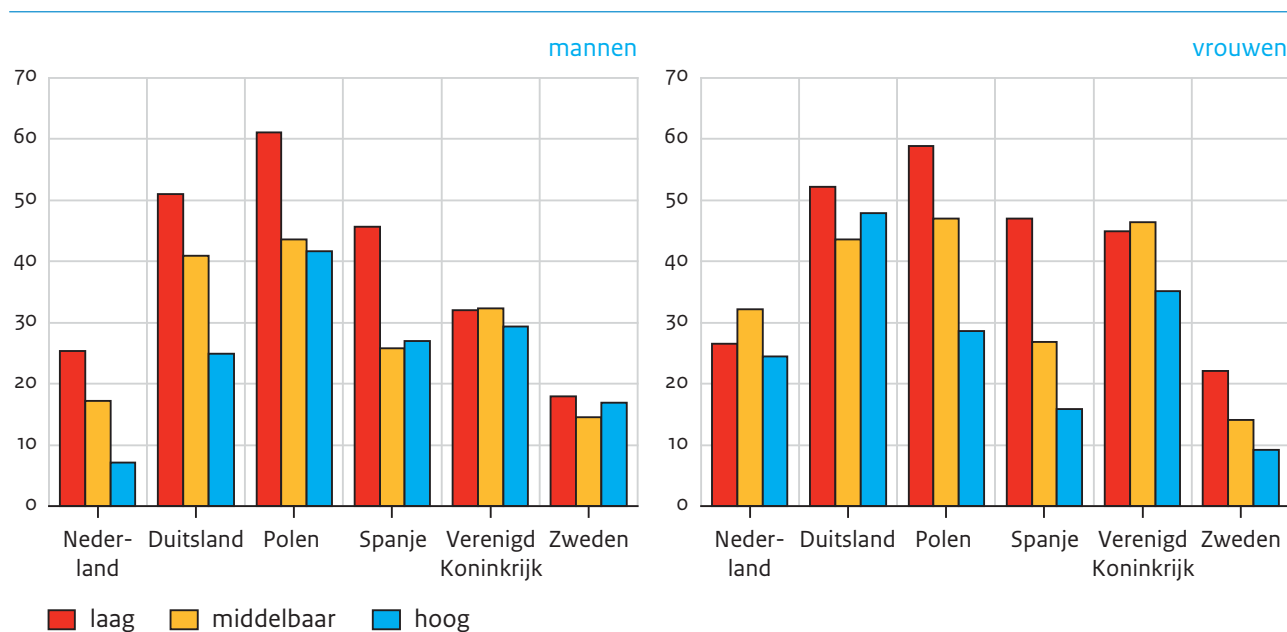
Rolopvattingen uitgesplitst naar opleidingsniveau en arbeidsdeelname van de moeder

Naast het persoonlijk opleidingsniveau en de eigen arbeidsdeelname, bestuderen we ook de invloed die relevante personen uit de directe omgeving uitoefenen: de moeder en de partner. Een hoog opleidingsniveau van een moeder en het actief zijn van de moeder op de arbeidsmarkt zijn duidelijke indicatoren van intensieve blootstelling in de primaire socialisatie aan meer egalitaire opvattingen over man-vrouwrolpatronen. Dergelijke moeders geven niet alleen verbaal meer egalitaire houdingen door, maar demonstreren in persoon de zelfredzaamheid en kwaliteiten die vrouwen op de arbeidsmarkt hebben. Anderzijds kan er vanuit de blootstellingsgedachte juist worden verwacht dat een persoon met een hoogopgeleide partner via de relatief moderne opvattingen van deze partner in aanraking

komt met meer egalitaire ideeën over mannen en vrouwen. Voor mannen geldt bovendien dat een werkende (vrouwelijke) partner een uitstekend voorbeeld is voor het bezitten van arbeidsmarktcompetenties bij vrouwen, die hen tevens in aanraking brengt met minder traditionele opvattingen.

Figuur 5.3

Aandeel dat (volledig) eens is met de stelling: ‘een vrouw moet bereid zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin’, naar opleidingsniveau moeder en geslacht, in zes landen, 2010 (in procenten)

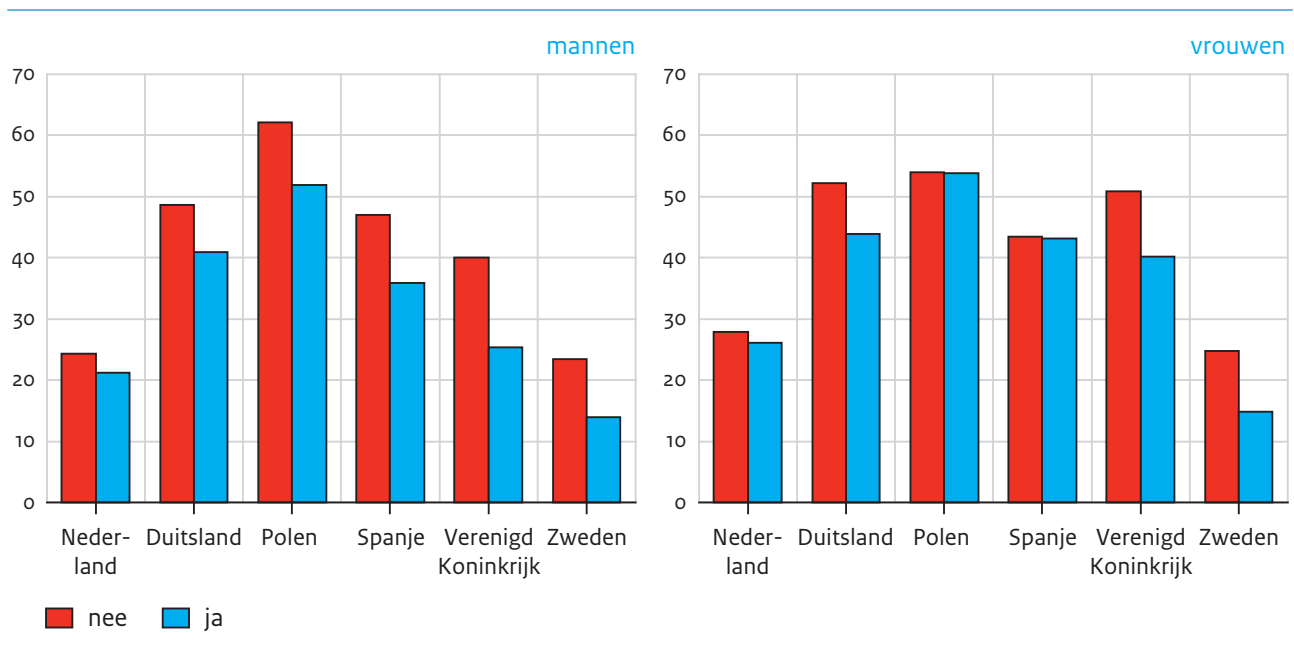

Bron: ESS'10 (gewogen data)

De figuren 5.3 en 5.4 tonen in hoeverre rolopvattingen over de bereidheid van vrouwen om een baan op te geven voor het gezin gedifferentieerd zijn naar het opleidingsniveau en de arbeidsdeelname van de moeder.³ Voor mannen vinden we in alle landen een consistent patroon dat in overeenstemming is met het eerder geschetste blootstellingsidee. Rolopvattingen van mannen zijn meer egalitair naarmate hun moeder hoger opgeleid is, en werkend in plaats van niet-werkend is. Overigens is de rol van een werkende moeder in de jeugd voor Nederlandse mannen niet zo groot en hangt het opleidingsniveau van de moeder in het Verenigd Koninkrijk en Zweden zelfs nauwelijks samen met rolopvattingen van mannen. Ook bij vrouwen wordt in grote lijnen hetzelfde patroon gevonden als bij mannen, maar hier blijkt Nederland een opmerkelijke uitzonderingspositie in te nemen. Waar in veel contrastlanden de opleiding en arbeidsdeelname van de moeder positief samenhangen met egalitaire rolopvattingen, zijn voor Nederlandse vrouwen de kenmerken van de moeder niet of nauwelijks gerelateerd aan hun rolopvattingen.⁴ Het is belangrijk om op te merken dat de verbanden zoals getoond in de figuren 5.3 en 5.4 niet gecontroleerd zijn voor de eigen opleiding, en dat als gevolg van intergenerationele reproductie het opleidingsniveau van moeders sterk samenhangt met dat van dochters/zonen. In paragraaf 5.5 bij de multivariate analyses zullen we hier wel rekening mee houden.

Figuur 5.4

Aandeel dat (volledig) eens is met de stelling: ‘een vrouw moet bereid zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin’, naar arbeidsdeelname moeder en geslacht, in zes landen, 2010 (in procenten)

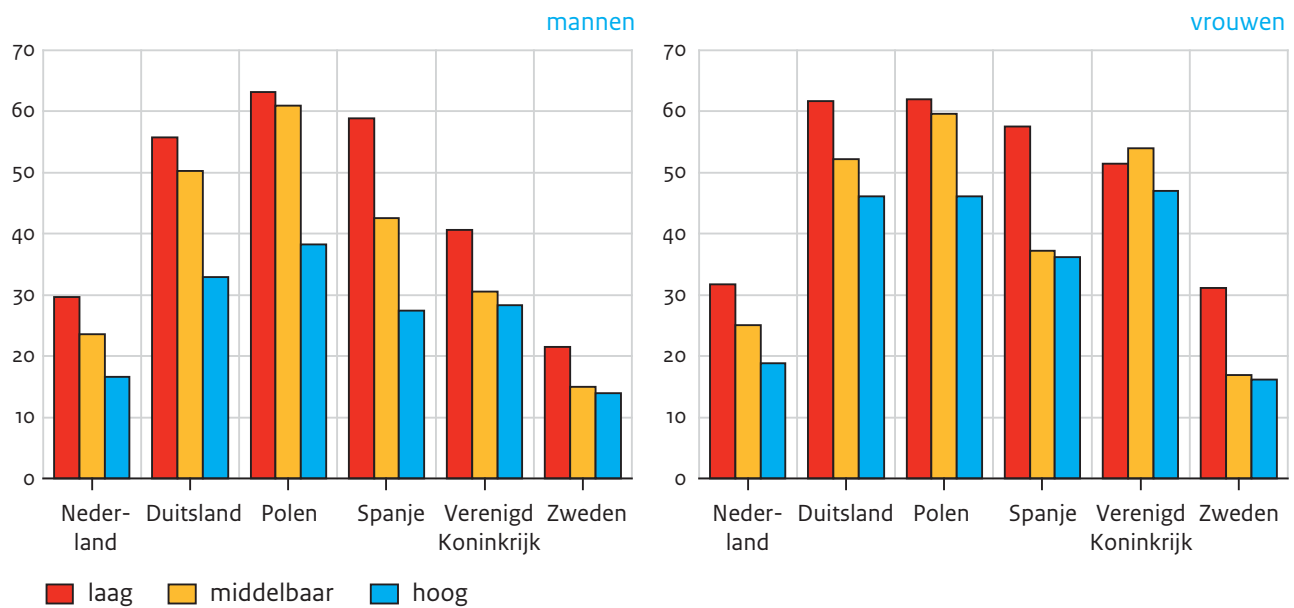
Bron: ESS'10 (gewogen data)

Rolopvattingen uitgesplitst naar opleidingsniveau en arbeidsdeelname van de partner

De figuren 5.5 en 5.6 tonen in hoeverre rolopvattingen over de bereidheid van vrouwen een baan op te geven voor hun gezin gedifferentieerd zijn naar het opleidingsniveau en de arbeidsdeelname van de partner.⁵ Vergelijkbaar met de gevonden verbanden bij het opleidingsniveau en de arbeidsdeelname van de moeder, vinden we – in overeenstemming met het idee van blootstelling – dat mannen van wie de partner hoog is opgeleid en werkt, meer egalitaire rolopvattingen hebben dan mannen van wie de partner laag is opgeleid en niet werkt. Ook hier moeten we er echter op wijzen dat, door processen van homogamie, de opleiding van de partner samenhangt met de eigen opleiding (zie § 5.5 voor gecontroleerde resultaten). Bij vrouwen wordt in grote lijnen hetzelfde patroon gevonden als bij mannen. De arbeidsdeelname van de partner blijkt echter niet gerelateerd aan rol-opvattingen, vergelijkbaar met de kenmerken van de moeder. Blijkbaar zijn vrouwen in Nederland sterk geïndividualiseerd en relateren zij hun opvattingen voornamelijk aan de eigen situatie en veel minder vaak aan omgevingsfactoren. We zien wel dat vrouwen met een hoogopgeleide partner het minder vaak eens zijn met de stelling dat een vrouw bereid moet zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin, maar ook hierbij is niet uit te sluiten dat dit deels is toe te schrijven aan het eigen opleidingsniveau van de vrouw. Waar we de verschillen in rolopvattingen van vrouwen in de contrastlanden dus kunnen duiden aan de hand van het blootstellingmechanisme, lijkt dit bij Nederlandse vrouwen veel minder het geval. Vergelijkbare resultaten worden gevonden voor de opvatting dat mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen in tijden van schaarste (niet in figuur).

Figuur 5.5

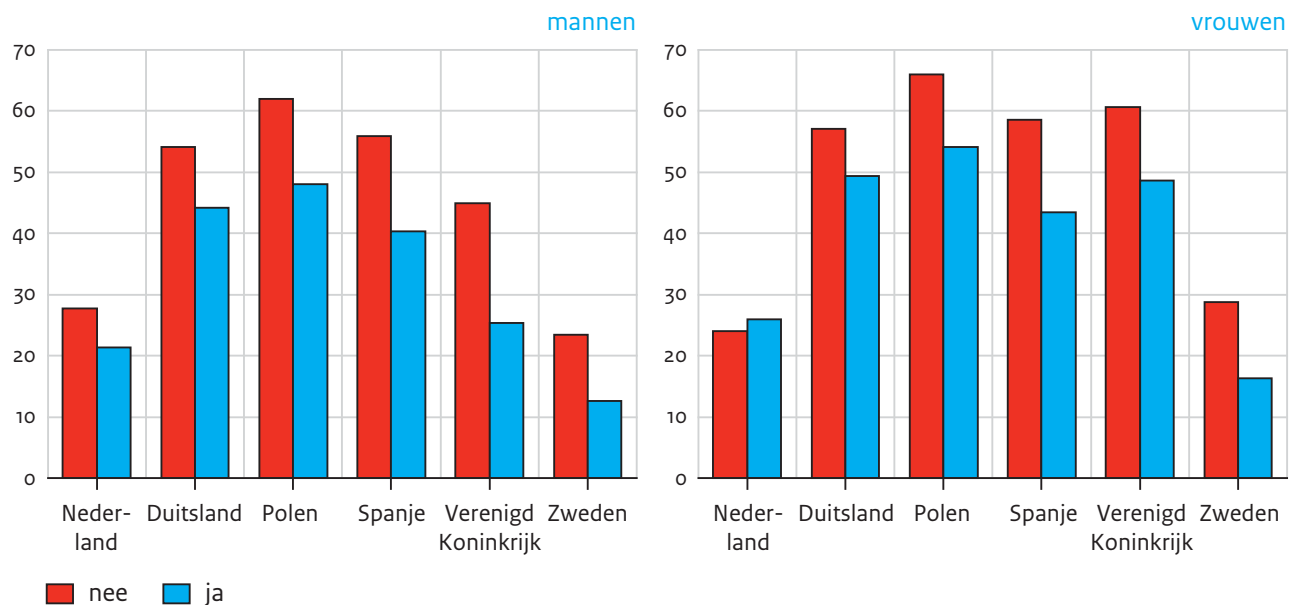
Aandeel dat (volledig) eens is met de stelling: 'een vrouw moet bereid zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin', naar opleidingsniveau partner en geslacht, in zes landen, 2010 (in procenten)

Bron: ESS'10 (gewogen data)

Figuur 5.6

Aandeel dat (volledig) eens is met de stelling: 'een vrouw moet bereid zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin', naar arbeidsdeelname partner en geslacht, in zes landen, 2010 (in procenten)

Bron: ESS'10 (gewogen data)

5.4 Beschrijving van trends in rolopvattingen

Door velerlei vormen van culturele socialisatie is te verwachten dat rolopvattingen van mannen en vrouwen in de loop der jaren veranderd zijn door ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving. Meer specifiek verklaren Brooks en Bolzendahl (2004) en Kraaykamp (2012) de modernisering van rolopvattingen uit de principes van cohortvervanging, uit veranderingen van de sociale structuur en zien zij de modernisering als onderdeel van grotere veranderingen in de waardesystemen. Ontwikkelingen die invulling geven aan deze mechanismen zijn onder andere een toegenomen gevoeligheid voor ongelijkheden tussen mannen en vrouwen, de algemene stijging van het opleidingsniveau, de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen (met kinderen), de acceptatie van alternatieve gezinsvormen (ongehuwden, gescheiden personen en eenoudergezinnen), secularisatie en het onderschrijven van meer liberale normen en wetten met betrekking tot anticonceptie, seksualiteit en abortus. Al deze ontwikkelingen zijn waarschijnlijk gerelateerd aan een wijdverbreide egalisering van opvattingen over man-vrouwrolpatronen (Treas en Tai 2012). De eerste verklaring (die van cohortvervanging) benadrukt het idee dat personen gedurende de zogenoemde formatieve jaren tijdens hun jeugd worden gesocialiseerd met de dan levende normen en waarden. Vervolgens zouden deze opvattingen relatief stabiel zijn tijdens de verdere levensloop. Zo bezien veranderen opvattingen in een samenleving vooral doordat personen uit oudere cohorten (sterfte) vervangen worden door jongere cohorten met modernere opvattingen. Of zoals de naamgever van de sociologie Comte stelt: 'Sociale vooruitgang berust in essentie op de dood' (Comte 1969: 635). Vanuit de tweede theoretische invalshoek, die belang hecht aan sociale structuren, wordt verondersteld dat individuele opvattingen wel degelijk veranderen gedurende de levensloop, en wel met name onder invloed van iemands sociale omgeving, zoals het werk, de familie en het huishouden. Hieruit kan afgeleid worden dat als er veranderingen optreden in deze structurele kenmerken binnen een samenleving, er ook veranderingen in opvattingen waar te nemen zijn. De derde benadering (die van beïnvloeding door waardesystemen) veronderstelt dat personen hun normen en opvattingen vooral aanpassen als gevolg van algemene veranderingen in het culturele klimaat in een land. Dit zou inhouden dat personen hun rol-opvattingen veranderen als ze ervaren dat in een samenleving steeds meer egalitaire opvattingen over ethische en morele kwesties opgang doen.

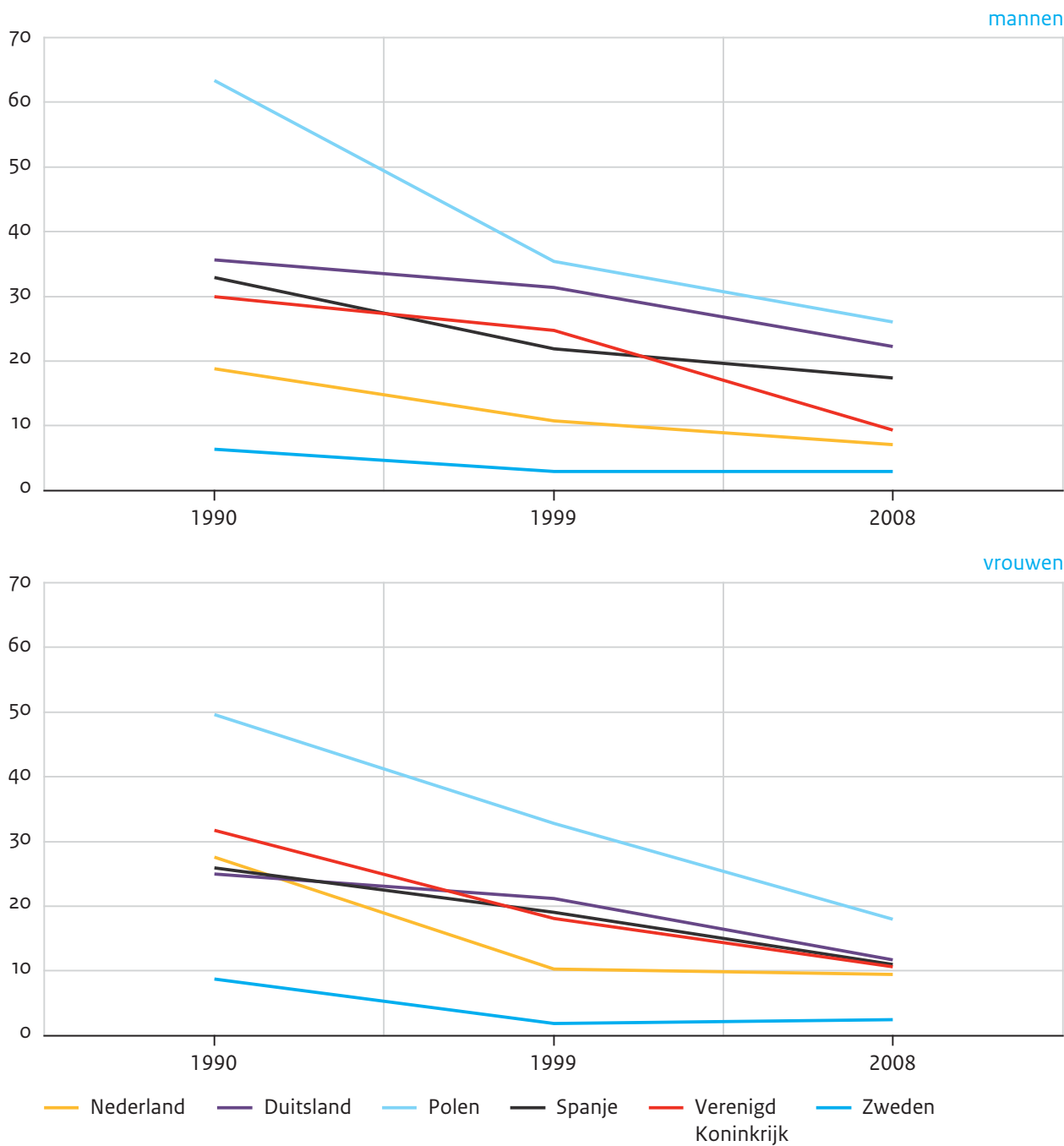
Aangezien zich sinds de jaren zeventig in Nederland en andere westerse landen structurele en culturele ontwikkelingen richting modernisering hebben voorgedaan, bestuderen we in deze paragraaf veranderingen in rolopvattingen in Nederland en de vijf contrastlanden over een periode van achttien jaar. Om een langere periode te kunnen observeren dan mogelijk is met data van het European Social Survey, beschrijven we hier de trends op basis van gegevens van de European Values Study (EVS) uit 1990, 1999 en 2008.

Figuur 5.7 laat de trend zien in de opvatting over het voorrecht van mannen op een baan in tijden van schaarste. Voor alle landen is onder mannen en vrouwen (van 17-75 jaar) tussen 1990 en 2008 een trend naar meer egalitaire rolopvattingen te signaleren. In Nederland en

Zweden hebben de grootste veranderingen plaatsgevonden tussen 1990 en 1999 en zijn rolopvattingen tussen 1999 en 2008 nauwelijks meer egalitair geworden. In een tijdsbestek van achttien jaar is het percentage Nederlandse mannen en vrouwen dat onderschrijft dat mannen in tijden van schaarste meer recht hebben op een baan dan vrouwen gedaald van 19% naar 7% onder mannen en van 28% naar 9% onder vrouwen. Deze trend is te plaatsen in een bredere context waarin de onderwijsprestaties van meisjes in Nederland zijn gegroeid en de arbeidsmarktmarktparticipatie van Nederlandse vrouwen is toegenomen (ook als zelfstandige of in topfuncties) (Merens en Van den Brakel 2014). Polen heeft de grootste inhaalslag gemaakt; Poolse mannen en vrouwen hadden echter ook in 2008 nog steeds de minst egalitaire opvattingen, maar de verschillen met de andere landen zijn in de loop der jaren aanzienlijk kleiner geworden.

Figuur 5.7

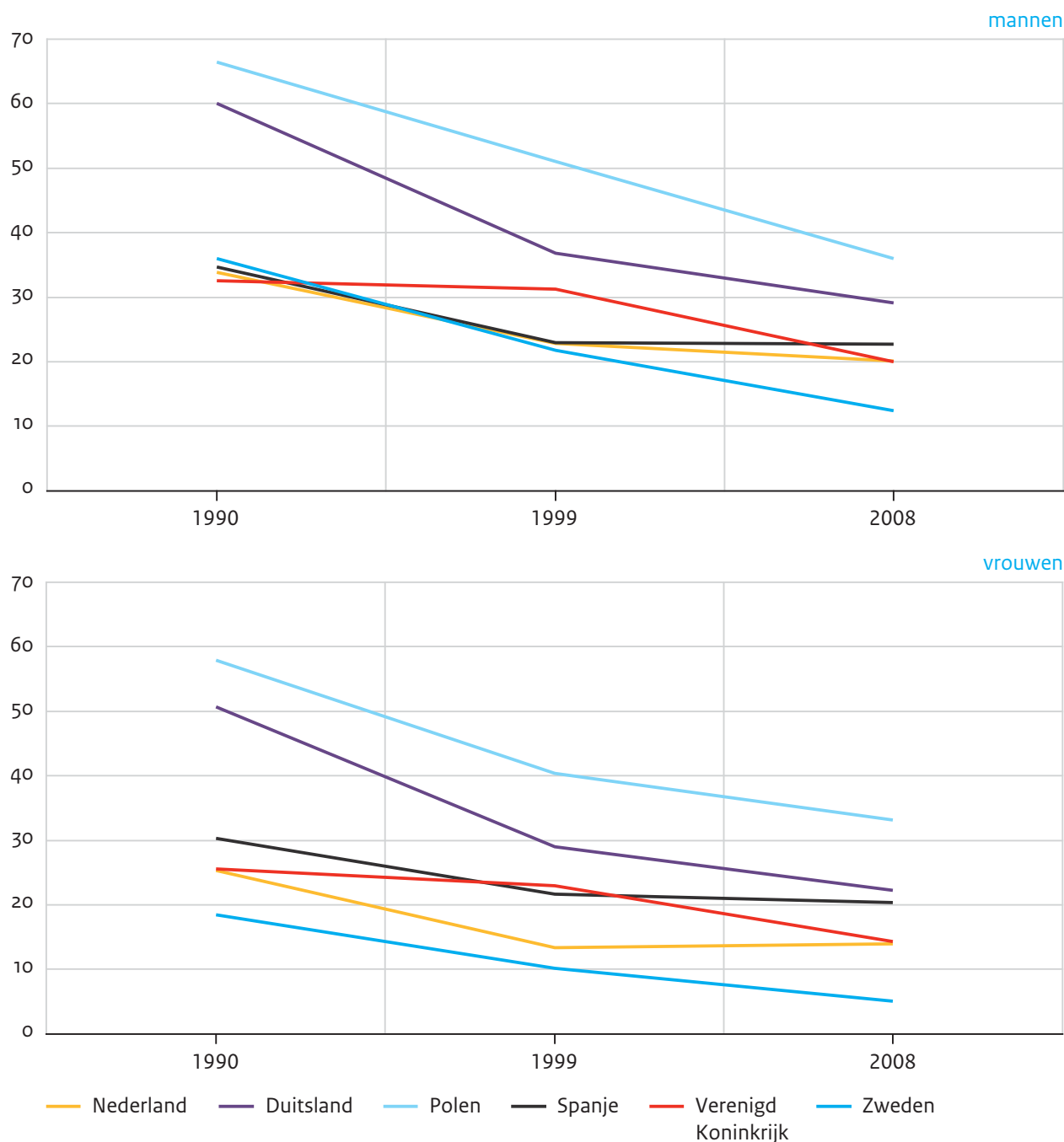
Aandeel dat (volledig) eens is met de stelling: 'wanneer er niet genoeg banen beschikbaar zijn, moeten mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen', in zes landen, 1990-2008 (in procenten)

Bron: EVS'90 (n = 10.106); EVS'99 (n = 6920); EVS'o8 (n = 8518) gewogen data

Figuur 5.8

Aandeel dat *niet* eens is met de stelling: 'een werkende moeder kan een even warme en hechte relatie met haar kinderen hebben als een moeder die niet buitenshuis werkt', in zes landen, 1990-2008 (in procenten)

Bron: EVS'90 (n = 10.106); EVS'99 (n = 6920); EVS'o8 (n = 8518) gewogen data

Figuur 5.8 presenteert de trend voor de mate waarin personen (van 17-75 jaar) de stelling tegenspreken dat een werkende moeder een even warme en hechte relatie met haar kinderen kan hebben als een moeder die niet buitenshuis werkt. Wederom stellen we vast dat de rolopvattingen in alle landen aanzienlijk moderner zijn geworden tussen 1990 en 2008. Voor Nederland is het percentage gedaald van 34% naar 20% onder mannen en van 25% naar 14% onder vrouwen. Vergelijkbaar met figuur 5.7 is er vooral in Polen een duidelijke

trend naar minder afkeuring van het idee dat werkende moeders een even goede relatie met hun kinderen hebben als moeders die niet buitenshuis werken. De Polen begonnen echter ook vrij traditioneel, wat meer verandering mogelijk maakt. Daarnaast tonen vooral Duitsland en (in het bijzonder mannen in) Zweden substantiële ontwikkelingen in rol-opvattingen tussen 1990 en 2008.

5.5 Verklarende analyse van individuele en landverschillen in rol-opvattingen

In het vervolg van dit thematische hoofdstuk gaan we dieper in op de verschillen tussen landen, waarbij we nadrukkelijk een aantal beleidsrelevante verklaringen toetsen voor landverschillen in rol-opvattingen. In deze analyses zal de landselectie uitgebreider zijn dan het eerdere zestal.⁶ De gegevens analyseren we met multi-level analysetechnieken.⁷ Net als in de voorgaande paragrafen zijn hier de theoretische principes van eigenbelang, humaan kapitaal en blootstelling leidend. De verbanden tussen rol-opvattingen enerzijds en opleiding en arbeidsdeelname van het individu en ‘relevante anderen’ anderzijds zijn nu – in tegenstelling tot de beschrijvende analyses in de vorige paragrafen – gecorrigeerd voor mogelijke schijnverbanden veroorzaakt door onderlinge samenhang van de indicatoren. Omdat de resultaten voor beide rol-opvattingen over de verdeling van werk en zorg uit de beschrijvende analyses sterk overeenkomen, beperken we ons tot een bespreking van de resultaten voor de opvatting dat mannen meer recht moeten hebben op een baan dan vrouwen in een situatie van baantekort.

Individuele kenmerken

Tabel 5.3 toont de multi-level regressieanalyse op de mate waarin men van mening is dat mannen meer recht moeten hebben op een baan dan vrouwen wanneer er niet genoeg banen beschikbaar zijn. Een hogere score op deze schaal (die loopt van 1 ‘helemaal niet mee eens’ tot 5 ‘helemaal mee eens’) betekent meer traditionele opvattingen. De gemiddelde score op deze opvatting voor getrouwde personen, met thuiswonende kinderen, met een gemiddeld opleidingsniveau en een fulltimebaan, met een gemiddelde leeftijd, gemiddeld kerkbezoek en urbanisatiegraad, van Nederlandse afkomst, van wie de moeder gemiddeld is opgeleid en niet werkte tijdens de jeugd en van wie de partner gemiddeld is opgeleid en niet werkzaam is, is 2,68 voor mannen en 2,29 voor vrouwen (zie intercept); hieruit blijkt dat vrouwen een iets meer egalitaire opvatting hebben dan mannen.⁸ Verder is te zien dat 10,4% van de variantie in rolpatronen kan worden verklaard door landverschillen (de intraklassecorrelatie is 0,104 [0,123/0,123+1,059]).

Tabel 5.3

Multilevel regressieanalyse op de mate waarin men het eens is met de stelling: 'wanneer er niet genoeg banen beschikbaar zijn, moeten mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen', 2010^a

	mannen		vrouwen	
	b	s.e.	b	s.e.
intercept	2,681***	0,074	2,292***	0,061
<i>individuele kenmerken</i>				
opleiding	-0,080***	0,005	-0,099***	0,005
arbeidsdeelname (fulltime = ref.)				
parttime	0,018	0,042	0,097***	0,028
niet-werkend	0,047**	0,017	0,198***	0,017
opleiding moeder	-0,039***	0,005	-0,032***	0,005
werkende moeder jeugd (nee = ref.)	-0,138***	0,016	-0,054***	0,016
opleiding partner	-0,054***	0,006	-0,050***	0,006
werkende partner (nee = ref.)				
ja	-0,163***	0,019	0,016	0,022
geen partner	0,052	0,040	-0,111**	0,038
leeftijd	0,003***	0,001	0,003***	0,001
burgerlijke staat (getrouwd = ref.)				
gescheiden	0,011	0,039	-0,084*	0,036
weduwe(naar)	-0,014	0,062	0,062	0,045
samenwonend	0,036	0,032	-0,088**	0,033
anders	-0,078	0,044	-0,136**	0,044
kinderen (thuiswonend = ref.)				
niet thuiswonend	-0,032	0,021	0,028	0,021
geen kinderen	-0,007	0,024	0,010	0,023
kerkbezoek	0,067***	0,006	0,072***	0,005
urbanisatie	-0,028***	0,006	-0,028***	0,006
migrant (autochtoon = ref.)	0,195***	0,021	0,164***	0,021
<i>landkenmerken</i>				
arbeidsmarktparticipatie vrouwen	0,006	0,018	-0,005	0,014
aantal vrouwelijke parlementariërs	-0,029**	0,009	-0,027**	0,007
religiositeit (% kerkgang)	-0,005	0,005	-0,006	0,004
bbp (/1000)	-0,015*	0,005	-0,009*	0,004

Tabel 5.3
(Vervolg)

	mannen		vrouwen	
	b	s.e.	b	s.e.
<i>variantie</i>				
individu	1,059***	0,010	1,153***	0,011
land	0,123***	0,035	0,076***	0,022

a (n) landen = 26; (n) personen. = 43.261. Intervalvariabelen zijn gecentreerd op het gemiddelde.

b = regressiecoëfficiënt; s.e.=standaardfout.

* $p < 0,05$.

** $p < 0,01$.

*** $p < 0,001$.

Bron: *ess'10* (gewogen data)

Als we in tabel 5.3 kijken naar de invloed die de individuele kenmerken en de kenmerken van 'relevante anderen' uitoefenen, bevestigt dit het beeld uit onze beschrijvende analyses hiervoor. In overeenstemming met het idee van een socialisatie door blootstelling aan egalitaire opvattingen, hebben mannen en vrouwen een minder traditionele rolopvatting naarmate zij hoger zijn opgeleid. Voor vrouwen zou dit ook geïnterpreteerd kunnen worden in termen van eigenbelang en de opbouw van humaan kapitaal. Immers, het is in het belang van hoogopgeleide vrouwen om hun hulpbronnen, die een goede sociaal-economische positie mogelijk maken, te verzilveren op de arbeidsmarkt.

Ook arbeidsdeelname is gerelateerd aan rolopvattingen: niet-werkende mannen en vrouwen hebben meer traditionele rolopvattingen dan zij die fulltime werken. Vrouwen die parttime werken hebben daarnaast ook meer traditionele rolopvattingen dan fulltime werkende vrouwen. Dit is enerzijds te interpreteren vanuit het idee dat mannen en vrouwen via arbeidsdeelname worden blootgesteld aan de norm van werkende vrouwen en daarmee aan niet-traditionele rolopvattingen. Daarnaast is deze bevinding te interpreteren in termen van eigenbelang bij vrouwen.

Ook het opleidingsniveau en de arbeidsdeelname van 'relevante anderen' blijken significant samen te gaan met hoe men denkt over de verdeling van werk en zorg in het gezin. Zoals verwacht vanuit het idee van blootstelling, zijn mannen en vrouwen minder traditioneel in hun opvatting over het recht van mannen versus vrouwen op een baan naarmate hun moeder dan wel partner hoger opgeleid is en als hun moeder werkte tijdens hun jeugd. Mannen lijken hierbij meer dan vrouwen te worden beïnvloed door de arbeidsdeelname van hun moeder. Het hebben van een werkende partner heeft een minder eenduidige relatie met de opvatting dat mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen in tijden van schaarste. Overeenkomstig de redenering van blootstelling aan arbeidsmarktprestaties van vrouwen, hebben mannen met een werkende partner meer egalitaire rol-opvattingen dan mannen met een niet-werkzame partner. Er zijn daarentegen geen verschillen in rolopvattingen van vrouwen met een werkzame of niet-werkende partner. Wel

vertonen vrouwen zonder partner minder egalitaire rolpatronen dan vrouwen met een partner, ongeacht of deze werkzaam is of niet. Blijkbaar zorgt relatievorming bij vrouwen voor meer traditionele rolpatronen.

Uit de analyses blijkt verder dat ouderen, kerkgangers, migranten en mensen die wonen in landelijke gebieden vaker van mening zijn dat mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen ten tijde van schaarste dan jongeren, mensen die minder vaak naar de kerk gaan, autochtone Nederlanders en mensen die wonen in meer stedelijke gebieden. Voor vrouwen blijkt burgerlijke staat tevens sterk samen te hangen met hun rolpatronen.

Landkenmerken

In het laatste deel van deze paragraaf gaan we dieper in op inhoudelijke verschillen tussen landen die het mogelijk maken te begrijpen waarom de rolpatronen van hun inwoners verschillen. We onderzoeken de invloed van vier landkenmerken die via de mechanismes van blootstelling of eigenbelang de rolpatronen van inwoners kunnen beïnvloeden. Allereerst wordt het niveau van arbeidsmarktparticipatie van vrouwen vaak genoemd als een belangrijke factor in de modernisering van rolpatronen. Het is duidelijk dat men in een land waar veel vrouwen betaalde arbeid verrichten, vaker blootgesteld zal worden aan werkende vrouwen. Het idee is dat hiervan een voorbeeldfunctie uitgaat, waardoor moderne opvattingen ten aanzien de werk- en gezinsrollen van mannen en vrouwen meer gewoon en acceptabel worden. Een bijkomend effect van het leven in een land met een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen is dat men ook meer kans heeft om te worden blootgesteld aan de egalitaire rolpatronen die via de media of via overheidsbeleid worden verspreid. Verschillen in rolpatronen tussen Nederland en andere landen kunnen derhalve gerelateerd zijn aan nationale verschillen in arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Uit de resultaten in tabel 5.3 blijkt echter dat de mate waarin vrouwen actief zijn op de arbeidsmarkt in een land⁹ niet samenhangt met de verschillen in rolpatronen van mannen en vrouwen. Hierbij moet opgemerkt worden dat het in tabel 5.3 effecten betreft gecontroleerd voor andere relevante landkenmerken. Zonder deze kenmerken in het model (dus in een bivariate analyse) is er wel sprake van een substantieel effect van vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie, voor zowel voor mannen als vrouwen. De verwachting dat blootstelling een negatief effect heeft op traditionele rolpatronen wordt dus niet geheel tegengesproken, zeker niet omdat blijkt dat het aantal vrouwelijke parlementariërs¹⁰ – het tweede landkenmerk dat we onderscheiden – wel een significante invloed heeft op rolpatronen. In overeenstemming met het idee van blootstelling aan meer egalitaire sekserolnormen en vrouwelijke competenties, blijkt dat wanneer het aantal vrouwen in het nationale parlement hoger is, zowel mannen als vrouwen in dat land minder traditioneel zijn in hun opvattingen over het recht van mannen versus vrouwen op een baan. We vermoeden daarom dat het aantal vrouwen in het nationale parlement een meer algemene indicator is voor de mate van man-vrouwongelijkheid in een land. Ook de mate van religiositeit in een land kan gerelateerd zijn aan de rolpatronen van mannen en vrouwen middels de culturele socialisatie die plaatsvindt in religieuze organisaties en sociale netwerken. In de meeste monotheïstische religies wordt een meer traditio-

nele rol van de vrouw gepropageerd. Via onderwijs, contact en leerstellingen worden personen vaak aan dergelijke religieuze opvattingen blootgesteld. Logischerwijs zal dit vaker gebeuren in landen waar de bevolking meer religieus is. Daarom gaan we na in hoeverre de verschillen in rolopvattingen tussen Nederland en andere landen gerelateerd zijn aan de religiositeit van een land. We vinden in tabel 5.3 geen relatie tussen de mate van religiositeit in een land¹¹ en rolopvattingen (ook niet wanneer andere landkenmerken achterwege worden gelaten). De rolopvattingen van mannen en vrouwen in landen waar meer mensen regelmatig naar de kerk gaan, zijn niet traditioneler dan de rolopvattingen van mannen en vrouwen die wonen in een land met een lagere nationale kerkgang. Traditionele culturele socialisatie en blootstelling aan meer traditionele rolpatronen in termen van religiositeit op nationaal niveau zijn dus niet substantieel van invloed op rolopvattingen; de verklaring voor de landverschillen in rolopvattingen moet dus in een andere (wellicht meer sociaaleconomische) hoek gezocht worden.

Daarom nemen we tot slot een economische indicator op als verklaring voor verschillen tussen landen in hun steun voor egalitaire dan wel traditionele rolopvattingen: het bruto binnenlands product.¹² De welvaart van een samenleving is gerelateerd aan de mogelijkheid om talent en potentieel van vrouwen te benutten, maar ook aan meer egalitaire beleidsvorming (denk aan kinderopvang en regelingen voor zwangerschaps- en zorgverlof) en kan daarmee vooral in termen van eigenbelang worden geduid. We veronderstellen dat rolopvattingen over werk en gezin over het algemeen meer egalitair zijn in landen met een hoger bruto binnenlands product. Overeenkomstig met deze ideeën blijkt inderdaad dat in landen waar het bruto binnenlands product hoger is, zowel mannen als vrouwen minder traditioneel zijn in hun opvatting over het recht van mannen versus vrouwen op een baan.

5.6 Conclusie en discussie

In dit thematische hoofdstuk is er gekeken naar rolopvattingen van mannen en vrouwen in Europa, waarbij Nederland werd vergeleken met zijn burens. Dat wil zeggen: we bestudeerden de steun voor de opvatting dat een vrouw bereid moet zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin en dat mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen wanneer er niet genoeg banen beschikbaar zijn. Dergelijke opvattingen over de rolverdeling van zorg- en werktaken tussen mannen en vrouwen zijn relevant voor het sekseongelijkheid-vraagstuk. Omdat opvattingen mogelijk ook direct concreet gedrag beïnvloeden (Ajzen 1991), zal meer acceptatie van egalitaire en moderne rolopvattingen vrouwen kunnen stimuleren betaald werk te verrichten, waarmee een belangrijke doelstelling van emancipatiebeleid kan worden bereikt.

Vanuit inhoudelijke ideeën van eigenbelang en blootstelling (Bolzendahl en Myers 2004) is de verwachting dat opvattingen over hoe mannen en vrouwen om dienen te gaan met werk- en gezinsverantwoordelijkheden sterk verschillen tussen individuen en tussen landen. In dit onderzoek werd Nederland – dat een bijzondere plaats inneemt in Europa wat betreft het aantal vrouwen op de arbeidsmarkt – vergeleken met een vijftal contrastlanden, te weten Duitsland (corporatistisch/West-Europa), Polen (nieuwe lidstaten/

Centraal-Europa), Spanje (mediterraan/Zuid-Europa), het Verenigd Koninkrijk (liberaal/Angelsaksisch) en Zweden (sociaaldemocratisch/Scandinavië). Uit de resultaten bleek dat zowel mannen als vrouwen in Nederland relatief egalitaire opvattingen onderschrijven, net als (in het nog meer egalitaire) Zweden. In beide landen lijkt tevens de trend naar meer moderne rolopvattingen over zorg en werk zich eerder (met name tussen 1990 en 1999) te hebben ingezet. In Polen zijn rolopvattingen, ondanks de duidelijke trend naar meer egalitarisme vanaf 1990, nog het meest traditioneel.

Verschillen tussen opleidingsgroepen vertonen een consistent patroon, dat vergelijkbaar is over alle landen: voor zowel mannen als vrouwen geldt dat laagopgeleiden meer traditionele opvattingen ten toon spreiden dan middelbaar en hoogopgeleiden. Ook zijn niet-werkende mannen en vrouwen vaker dan fulltime werkende mannen en vrouwen van mening dat mannen in tijden van schaarste meer recht hebben op een baan dan vrouwen. Werkenden zijn wellicht meer blootgesteld aan arbeidsmarktprestaties van vrouwen en niet-traditionele opvattingen en netwerken op de werkvloer. Voor vrouwen kan deze bevinding ook geduid worden vanuit het principe van eigenbelang en humaan kapitaal. De resultaten laten zien dat het onderwijs en de arbeidsmarkt belangrijke instituties zijn waarlangs modernisering en verandering vorm krijgt. Dit hoofdstuk heeft aangetoond dat ook ‘relevante anderen’ een rol spelen in de meningsvorming over rolpatronen. Overeenkomstig het blootstellingprincipe blijken de rolopvattingen van mannen en vrouwen met een hoogopgeleide of werkende moeder of partner meer egalitair.

In onze beschouwing is opvallend dat er meer onderscheid wordt gevonden voor de attitude waarin het recht van mannen op een baan wordt bepleit, dan in de rolopvattingen over de zorgtaken van de vrouw. Zo verschillen rolopvattingen over zorgtaken van de vrouw niet altijd consistent tussen opleidingsgroepen en arbeidsdeelname onder mannen (bijvoorbeeld in Nederland) en blijken personen uit de directe omgeving (voor vrouwen) bij deze uitspraak een minder grote rol te spelen. Toekomstig onderzoek zou meer kunnen inzoomen op de diverse typen rolopvattingen, zodat de verschillen ten aanzien van betaald werk, huishoudelijk werk en zorg voor (jonge) kinderen duidelijker worden.

Als we landen onderling vergelijken dan zijn de patronen in Nederland het best vergelijkbaar met die in Zweden en Duitsland, en in mindere mate met die in Polen en Spanje. De verschillen die er tussen landen zijn in rolopvattingen, blijken vooral gerelateerd aan het bruto binnenlands product, een indicator van economische voorspoed. Naarmate landen een hoger bbp hebben, zijn rolopvattingen van mannen en vrouwen in een land ook minder traditioneel. Meer welvaart in een samenleving is wellicht gerelateerd aan betere mogelijkheden voor vrouwen om hun talent en potentieel op de arbeidsmarkt te benutten, maar ook aan een meer progressief emancipatiebeleid. Dit lijkt geïllustreerd door het gegeven dat de arbeidsdeelname van vrouwen negatief gerelateerd is aan het hebben van traditionele rolopvattingen wanneer het bbp van een land buiten beschouwing wordt gelaten. In overeenstemming met het idee van blootstelling aan egalitaire rolopvattingen en vrouwelijke competenties, is politieke macht van vrouwen (gemeten middels het aantal zetels van vrouwen in het nationale parlement) sterk gerelateerd aan het onderschrijven

van moderne opvattingen over de verdeling van zorg. De feminisering in de politiek is dus ook gerelateerd aan de egalisering van rolpatronen.

Noten

- 1 Het aantal mannen/vrouwen in de steekproef is voor Nederland 743/855, voor Duitsland 1342/1297, voor Polen 740/787, voor Spanje 838/836, voor het Verenigd Koninkrijk 894/1126 en voor Zweden 628/689.
- 2 Opleiding is gemeten met de internationale onderwijsindeling van de UNESCO: de International Standard Classification of Education (ISCED). De volgende indeling in categorieën is gehanteerd: (lager dan) basisschool, lbo, vbo, vmbo, eerste leerjaren van havo/vwo, mbo niveau 1 (ISCED 0-2) (laag); havo/vwo afgerond, mbo niveau 2-4 (ISCED 3-5) (middelbaar); hbo, wo, wo+ (ISCED 6-7) (hoog). Gebaseerd op de definitie van de OECD (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, OESO) (OECD 2013) en Hakim (1997) is arbeidsdeelname ingedeeld naar: 30 uur betaalde arbeid of meer per week (fulltime), minder dan 30 uur (parttime) en niet-werkend (mensen die betaald werk niet als belangrijkste dagelijkse bezigheid opgeven zoals studenten, werklozen, arbeidsongeschikten, gepensioneerden, huismannen/vrouwen).
- 3 Voor de opleiding van de moeder en de partner is dezelfde categorisering als bij de respondenten aangehouden. Arbeidsdeelname van moeders (toen de respondenten 14 jaar oud waren) en partners is gemeten met een dummyvariabele met als antwoorden 'ja' en 'nee'.
- 4 Overigens hangt het opleidingsniveau van de moeder (en partner) tevens nauwelijks samen met rol-opvattingen van vrouwen in Duitsland en het Verenigd Koninkrijk en is de rol van een werkende moeder in de jeugd voor Poolse en Spaanse vrouwen niet substantieel.
- 5 Het aantal mannen/vrouwen met partner in de steekproef is voor Nederland 512/530, voor Duitsland 861/818, voor Polen 498/465, voor Spanje 532/506, voor het Verenigd Koninkrijk 521/614 en voor Zweden 421/433.
- 6 België, Bulgarije, Cyprus, Denemarken, Duitsland, Estland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Hongarije, Ierland, Kroatië, Litouwen, Nederland, Noorwegen, Oekraïne, Polen, Portugal, Rusland, Slowakije, Slovenië, Spanje, Tsjechië, het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Zwitserland.
- 7 Ontbrekende waarden van intervalvariabelen zijn vervangen door het gemiddelde. Ook is er gecontroleerd voor een dummyvariabele die aangeeft welke waarden (oorspronkelijk) ontbreken. Ook voor alle nominale variabelen zijn dummyvariabelen voor de ontbrekende waarden toegevoegd. Deze controlevariabelen zijn niet gepresenteerd. Voor alle variabelen was het percentage ontbrekende waarden kleiner dan 5%.
- 8 Personen zonder partner hebben in het model een gemiddelde score op het opleidingsniveau van de partner. Er wordt gecontroleerd voor de dummyvariabele 'geen partner'.
- 9 Vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie als percentage van de werkende vrouwelijke bevolking van 15 jaar en ouder (Wereldbank).
- 10 Het percentage zetels in het nationale parlement bezet door vrouwen (Wereldbank).
- 11 Het percentage mensen dat minstens één keer per maand een religieuze dienst bezoekt (aggregatie ESS'10).
- 12 Bruto binnenlands product per hoofd van de bevolking (Wereldbank).

Literatuur

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. In: *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, jg. 50, nr. 2, p. 179-211.
- Ajzen, I. en M. Fishbein (1975). *Understanding attitudes and predicting social behaviour*. New Jersey: Prentice-Hall.

- André, S.C.H., M.J.W. Gesthuizen en P.L.H. Scheepers (2013). Support for traditional female roles across 32 countries: female labour market participation, policy models and gender differences. In: *Comparative Sociology*, jg. 12, nr. 4, p. 447-476.
- Becker, G.S. (1962). Investment in human capital: A theoretical analysis. In: *The Journal of Political Economy*, jg. 70, nr. 5, p. 9-49.
- Blossfeld, H. en C. Hakim (1997). *Between equalization and marginalization: women working part-time in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Blossfeld, H. en H.P. Hofmeister (2006). *Globalization, Uncertainty and Women's Careers*. Cheltenham/Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Bolzendahl, C. en D.J. Myers (2004). Feminist attitudes and support for gender equality: opinion change in women and men 1974-1998. In: *Social Forces*, jg. 83, nr. 2, p. 759-790.
- Brakel, M. van den, en A. Merens (2014). Emancipatie in Europees perspectief. In: A. Merens en M. van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2014* (p. 201-218). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Brakel, M. van den, W. Portegijs, A. Merens, F. van der Sman en M. Geerdinck (2014). Inkomen. In: A. Merens en M. van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2014* (p. 127-150). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Brooks, C., en Bolzendahl, C. (2004). The transformation of us gender role attitudes: Cohort replacement, social-structural change, and ideological learning. In: *Social Science Research*, jg. 33, p. 106-133.
- Bussemaker, J. (2013). *Hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid 2013-2016*. Kamerstuk: kamerbrief, gepubliceerd op www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2013/05/10/hoofdlijnenbrief-emancipatiebeleid-2013-2016.html
- Comte, A. (1969, oorspronkelijk 1839). Cinquante-unième leçon. Lois fondamentales de la dynamique sociale, ou théorie générale du progrès naturel de l'humanité. In: A. Comte (red.), *Cours de philosophie positive* (p. 623-736). Brussel: Culture et Civilisation.
- Hakim, C. (1997). A sociological perspective on part-time work. In: H. Blossfeld en C. Hakim (red.), *Between equalization and marginalization: women working part-time in Europe and the United States of America* (p. 22-70). Oxford: Oxford University Press.
- Kraaykamp, G. (2012). Employment status and family role attitudes: A trend analysis for the Netherlands. In: *International Sociology*, jg. 27, nr. 3, p. 308-329.
- Kroska, A. en C. Elman (2009). Change in attitudes about employed mothers: exposure, interests, and gender ideology discrepancies. In: *Social Science Research*, jg. 38, nr. 2, p. 366-382.
- Lippe, T. van der en L. van Dijk, L. (2001). *Women's Employment in a Comparative Perspective*. New York: Aldine de Gruyter.
- Merens, A. en M. van den Brakel (red.) (2014). *Emancipatiemonitor 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Merens, A. en W. Portegijs (2005). Dankzij de vrouw toch met vervroegd pensioen. In: scp (red.), *Hier en daar opklaringen* (scp-nieuwjaarsuitgave 2005) (p. 24-27). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- OECD (2013). *Employment Outlook*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Oorschot, W. van (2004). Flexible work and flexicurity policies in the Netherlands. Trends and experiences. In: *European Review of Labour and Research*, jg. 10, nr. 2, p. 208-225.
- Portegijs, W. en M. Cloïn (2012). Verdeling van onbetaalde arbeid tussen partners. In: Ans Merens, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 115-125). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Portegijs, W. en S. Keuzenkamp (red.) (2008). *Nederland deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Román, A. (2006). *Deviating from the standard: effects on labour continuity and career patterns* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.

- Treas, J. en T.O. Tai (2012). How couples manage the household: work and power in cross-national perspective. In: *Journal of Family Issues*, jg. 33, nr. 8, p. 1088-1116.
- Verbakel, E. en T.A. DiPrete (2008). The Value of Non-Working Time Incorporated in Quality of Life Comparisons: The Case of the U.S. vs. the Netherlands. In: *Social Forces*, jg. 87, nr. 2, p. 679-712.

6 Het samengaan van opvattingen over migranten en over de EU: Nederland in vergelijking

Marcel Lubbers (Radboud Universiteit), Mérove Gijsberts en Willem Huijnk (SCP)

- Nederland scoort gemiddeld op weerstand tegen migranten en tegen verdergaande EU-integratie.
- Ervaren dreiging van migranten en eurosceptis hangen in Nederland, Vlaanderen en Duitsland sterk samen. Hoe sterker men dreiging ervaart van migranten, des te negatiever is men over Europese integratie. Na 2008 is deze samenhang in Nederland groter geworden.
- Lageropgeleiden ervaren meer dreiging van migranten en zijn sterker eurosceptisch dan hogeropgeleiden. Toch correleren beide houdingen onder de lager- en hogeropgeleiden ongeveer even sterk.
- Een grotere aanhang van nationalistisch-populistische partijen in een land leidt tot het vaker samengaan van negatieve opvattingen over migranten en eurosceptis.

6.1 Weerstand tegen migratie, dan ook weerstand tegen de EU?

De Europese Unie tracht een EU-breed migratiebeleid te formuleren, om daarmee zowel spreiding van migranten van buiten de EU tussen de EU-lidstaten te bewerkstelligen als migratie naar de EU te ontmoedigen. Hierop is sterker ingezet met het groeiende aantal vluchtelingen dat de Middellandse Zee probeert over te steken. Het zijn juist de zogenoemde ‘anti-migratie-partijen’ in Europa die verdergaande Europese samenwerking en algemeen EU-beleid willen tegengaan. De afgelopen decennia zijn overal in Europa deze nationalistisch-populistische partijen opgekomen, die de nadruk leggen op zowel migratiebeperkingen als de nadelen van het lidmaatschap van de Europese Unie. In Nederland gaat het om de opkomst van de LPF en later de PVV, in Frankrijk het Front National, in het Verenigd Koninkrijk de British National Party en de United Kingdom Independence Party, in Vlaanderen het Vlaams Belang en in Denemarken de Dansk Folkeparti (Deense Volkspartij). Deze partijen blijken vooral stemmers te mobiliseren die tegen immigratie en tegen verdergaande EU-integratie zijn (Werts et al. 2013). De vraag die we in dit hoofdstuk opwerpen is in hoeverre de opkomst van deze partijen bijdraagt aan een sterkere correlatie tussen opvattingen over immigratie en opvattingen tegen verdergaande EU-integratie. In de wetenschappelijke literatuur is wel verondersteld dat weerstand tegen de EU, ook wel eurosceptis genoemd, in belangrijke mate zijn oorsprong vindt in negatieve houdingen tegenover migratie en migranten (McLaren 2002; De Vreese en Boomgaarden 2005), omdat de EU vrij verkeer van migranten uit andere lidstaten mogelijk maakt en daarmee zorgt voor een grotere instroom van migranten. Deze verklaring gaat echter voorbij aan het gegeven dat de EU ook beleid formuleert om migratie van buiten de EU te ontmoedi-

gen. Lubbers en Jaspers (2011) laten bovendien zien dat onder de Nederlandse bevolking in 1990 geen relatie werd gevonden tussen opvattingen over migranten (gemeten als het ervaren van dreiging van migranten) en opvattingen over Europa. Zij vinden onder dezelfde respondenten achttien jaar later, in 2007/'08, daarentegen een bijzonder sterke relatie, welke zij verklaren door de verandering van de EU van een louter economische eenheid naar ook een culturele eenheid. Ook De Vreese en Boomgaarden (2005) laten met gegevens na 2000 zien dat de relatie tussen deze opvattingen sterk is.

In dit hoofdstuk onderzoeken we of deze correlatie tussen opvattingen over migranten en opvattingen over de EU ook in andere Europese landen bestaat en van gelijke grootte is als in Nederland. Daarbij onderzoeken we ook in hoeverre er de afgelopen tien jaar binnen Europa veranderingen zijn opgetreden in de sterkte van de correlatie.

Vervolgens richten we ons op verschillen tussen hoger- en lageropgeleiden in de mate waarin deze opvattingen correleren. Verschillen tussen hoger- en lageropgeleiden krijgen de laatste jaren steeds meer aandacht, zowel in de politiek als in de wetenschap. Niet dat het onderscheid tussen hoger- en lageropgeleiden nieuw is – al in de jaren zeventig lieten verschillende sociale wetenschappers zien dat er naast de scheidslijnen die voorheen veel aandacht opeisten (die tussen sociaaleconomische klassen en tussen religieuze groepen) tegenstellingen tussen de hoger- en lageropgeleiden bestaan die veel domeinen van het leven raken (zie Inglehart 1977; Middendorp 1976). In Nederland heeft vooral de publicatie van Bovens en Wille (2011) het thema hernieuwd op de agenda geplaatst. En ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) hebben recentelijk veel aandacht besteed aan deze scheidslijn (zie Bovens et al. 2014; Vrooman et al. 2014).

Hoewel veel onderzoek heeft aangetoond dat er op zowel economisch als sociaal-cultureel terrein grote verschillen bestaan tussen hoger- en lageropgeleiden (zie Gesthuizen et al. 2008; Hello et al. 2002; Kalmijn en Kraaykamp 2007), zou dit verschil zich pas de laatste tien jaar in Nederland ook duidelijker politiek laten voelen (Bovens en Wille 2011). Hakhverdian et al. (2012) hebben daartegenin gebracht dat opleidingsverschillen in stemgedrag in Nederland niet zozeer zijn toegenomen de afgelopen dertig jaren, maar dat lageropgeleiden veeleer andere partijen zijn gaan kiezen. De politieke partijen aan de flanken (de SP aan de linkerzijde en de PVV aan de rechterzijde) zijn gegroeid en kennen een relatief laagopgeleid electoraat (Lubbers et al. 2009; Van Praag 2012). Deze partijen stemmen overeen in hun positie tegen verdergaande Europese integratie. De SP vooral vanuit haar anti-neoliberale programma, de PVV vooral gemotiveerd door haar nationalistische programma. Dekker en Den Ridder (2014) hebben laten zien dat hoewel polarisatie tussen hoog- en laagopgeleiden zich zeker niet op alle politiek-culturele terreinen heeft voorgedaan, dat wel het geval was voor weerstand tegen verdergaande EU-integratie. Jaspers (2008) liet zien dat opleidingsverschillen in weerstand tegen etnische minderheden in de jaren negentig groter waren dan in de jaren zeventig en tachtig.

Ten slotte richten we ons op de mate waarin de opvattingen correleren onder de electoraten van nationalistisch-populistische partijen en socialistische partijen. In hoeverre is de correlatie tussen negatieve opvattingen over migranten en opvattingen over de EU sterker

onder degenen die op nationalistisch-populistische partijen stemmen dan onder het electoraat van de socialistische partijen? In Nederland gaat het dan om respectievelijk de PvdV en de SP en in andere Europese landen om vergelijkbare partijen. We onderzoeken bovendien in hoeverre de politieke context van invloed is. Verschillen tussen landen en veranderingen door de tijd zijn te verwachten vanwege de veranderde politieke context waarin nationalistisch-populistische partijen zijn opgekomen.

We gebruiken in dit hoofdstuk de data van het European Social Survey (ESS) uit 2004, 2006, 2008 en 2012.¹ Hierin is zowel een vraag die eurosceptis meet opgenomen, de houding tegenover verdergaande Europese integratie, als een vraag naar opvattingen over de komst van migranten: het ervaren van dreiging van migranten (zie § B6.1 in de bijlage, te vinden op www.scp.nl bij dit rapport, voor meer uitleg over de gebruikte gegevens).

Bovendien is het opleidingsniveau en de politieke voorkeur van de respondenten bekend. Omdat we landen willen opnemen waarin ook nationalistisch-populistische partijen vertegenwoordigd zijn in het parlement, vergelijken we Nederland niet alleen met de in deze bundel centrale vergelijkingslanden Duitsland, Polen, Spanje, Verenigd Koninkrijk en Zweden (allen landen met kleine nationalistisch-populistische partijen), maar ook met Vlaanderen,² Frankrijk, Denemarken en Hongarije, waar nationalistisch-populistische partijen groter zijn (zie § B6.2 in de bijlage op www.scp.nl voor een overzicht van deze partijen). In de analyse waarin we onderzoeken wat de bijdrage van de context is (de mate waarin nationalistisch-populistische partijen stemmen hebben gekregen) nemen we alle Europese landen uit het ESS mee, met uitzondering van Israël, Rusland en Oekraïne. We hebben respondenten die niet in het land waar ze wonen zijn geboren en respondenten van wie een van de ouders elders is geboren niet meegenomen in het onderzoek, omdat de veronderstelling is dat voor hen de relatie tussen het succes van nationalistisch-populistische partijen en opvattingen over migratie anders werkt.

6.2 Theoretische achtergrond

Dat er een relatie is tussen opvattingen over migranten en opvattingen over de EU is regelmatig gevonden in de wetenschappelijke literatuur (McLaren 2002; Lubbers 2008; Luedtke 2005; De Vreese en Boomgaarden 2005). Over de vraag waarom die relatie er is bestaat discussie. De Vreese en Boomgaarden (2005) veronderstellen dat negatieve houdingen tegenover migratie van directe invloed zijn op de mate waarin men weerstand tegen de EU heeft, omdat 'mensen met dergelijke attitudes een sterkere neiging hebben om anderen te categoriseren' (De Vreese en Boomgaarden 2005: 64) en om daarom ook landen en culturen te verwerpen anders dan het eigen land en de eigen cultuur (zonder dat ze een bedreiging ervaren van de natiestaat). McLaren (2002) gaat ervan uit dat negatieve houdingen tegenover migratie eigenlijk staan voor het gevoel dat de eigen natiestaat wordt bedreigd en dat men zich daardoor ook bewuster wordt van andere dreigingen ten opzichte van de natiestaat zoals Europese integratie. Zowel De Vreese en Boomgaarden als McLaren gaan ervan uit dat anti-migrantenhoudingen leiden tot een sterkere mate van eurosceptis. Hoo-ghé en Marks (2005) en Lubbers (2008) veronderstellen niet zozeer dat anti-immigratie-

houdingen eurosceptis verklaren of beïnvloeden, maar dat anti-immigratie en eurosceptis beide een uitdrukking zijn van ervaren bedreiging van de natiestaat. Ondanks de verschillende redeneringen laten al deze onderzoeken zien dat negatieve houdingen tegenover migratie sterk samengaan met negatieve houdingen tegenover de EU.

De literatuur heeft weinig aandacht gehad voor de vraag onder welke groepen deze relatie sterker is. Wel heeft eerder onderzoek herhaaldelijk laten zien dat er veel verschil tussen hoger- en lageropgeleiden is in de houdingen tegenover migranten en de EU. Hoe lager de opleiding, des te sterker de ervaren dreiging van migranten (Scheepers et al. 2002) en des te sterker de eurosceptis (Hooghe en Marks 2005). Deze empirische evidentie betekent echter niet automatisch dat onder lageropgeleiden ervaren dreiging en eurosceptis ook sterker samengaan. Toch verwachten we dat wel. In de literatuur wordt verondersteld dat de houding tegenover Europa kan worden verklaard door economische belangen (de mate waarin men zelf profiteert van EU-lidmaatschap), politieke belangen (de mate waarin men de EU als te neoliberal interpretateert, politiek wantrouwt en te bureaucratisch vindt) en identiteitsbelangen (de mate waarin men de EU als een bedreiging ziet van de natiestaat) (zie Gabel 1998; Hooghe en Marks 2005; McLaren 2006). De derde verklaring zou weleens relevanter kunnen zijn naarmate men lager is opgeleid. Juist omdat in de literatuur wordt verondersteld dat vooral de lageropgeleiden hechten aan het eigen land vanwege zwakkere andere sociale identiteiten, verwachten we een sterke correlatie onder lageropgeleiden. Hogeropgeleiden zouden minder waarde hechten aan de nationale identiteit. Hogeropgeleiden zouden weliswaar negatief kunnen zijn over migranten, maar zouden hen dan minder zien als bedreiging voor de nationale cultuur of identiteit, en wellicht zelfs eerder als een bedreiging voor de Europese cultuur en identiteit. Hogeropgeleiden zouden de EU dan eerder als instrument zien om immigratie te beperken, juist als zij dreiging van migranten ervaren. Bovendien vermoeden we dat indien hogeropgeleiden negatief over de EU zijn, zij dit meer rationeel beredeneren; dat de kosten te hoog zijn, dat de EU inefficiënt of weinig democratisch is of dat er te weinig sociaal beleid is (Lubbers 2008).

Zowel Hooghe en Marks (2005) als Lubbers en Jaspers (2011) wijzen erop dat negatieve houdingen tegenover migranten en de EU niet altijd samengaan. Hooghe en Marks (2005) en Hooghe (2007) stellen dat het politieke klimaat een grote rol speelt. Vooral als er verdeeldheid bestaat onder de politieke elite over de EU, zouden deze houdingen samengaan, omdat de EU dan ingezet wordt door politici als bedreiging van de natiestaat. Ook Lubbers en Jaspers geven dit als verklaring voor de sterker geworden correlatie en zij benoemen vooral de rol van nationalistisch-populistische partijen, die zowel migratie als de EU op de agenda zouden hebben gezet en dat hebben gedaan in termen van een bedreiging voor de natiestaat en de nationale cultuur. We verwachten dan ook dat onder stemmers van nationalistisch-populistische partijen de correlatie sterker is dan onder stemmers van andere partijen, inclusief de stemmers van socialistische partijen. Deze laatsten worden weliswaar vaak beschouwd als even kritisch tegenover de EU als de nationalistisch-populistische partijen, maar zijn vanuit hun internationale solidariteitsbeginsel overwegend ruimhartig naar migranten, of, op zijn minst, propageren een Europees beleid om migratiestromen te kanaliseren.

Zoals Hooghe en Marks (2005) ook al benadrukten, is de nationale context van belang bij het begrijpen van de relatie tussen – in hun geval – nationale identiteit en eurosceptis. We willen in dit hoofdstuk bekijken in hoeverre het samengaan van opvattingen over migranten en opvattingen over de EU verschilt tussen landen en door de tijd. En we willen onderzoeken of beide houdingen vaker samengaan als nationalistisch-populistische partijen groter zijn in een land, en of de politieke context een rol speelt bij de relatie tussen weerstand tegen migranten en de weerstand tegen Europa.

6.3 De relatie tussen ervaren dreiging van migranten en eurosceptis

Nederland scoort gemiddeld op weerstand tegen migranten en tegen de EU

Al eerder in deze bundel is naar voren gekomen dat Nederland in Europees perspectief niet bijzonder hoog scoort waar het de houding tegenover migranten betreft; eerder gemiddeld (zie hoofdstuk 2). In de hier gebruikte meting van ervaren dreiging van migranten vinden we eenzelfde beeld (zie tabel 6.1). Hongarije en het Verenigd Koninkrijk scoren beduidend hoger, Polen en Zweden beduidend lager. Wat betreft eurosceptis behoort Nederland ook tot de landen die gemiddeld scoren. Vooral in het Verenigd Koninkrijk maar ook in Zweden is men eurosceptischer dan in Nederland; in Denemarken en vooral in Polen is de eurosceptis minder sterk. Bovendien zijn er in Nederland tussen 2004 en 2012 weinig veranderingen gevonden in de publieke opinie over verdergaande Europese integratie; de ervaren dreiging van migranten is tussen 2004 en 2012 licht afgenomen (niet weergegeven).

Verenigd Koninkrijk kent het hoogste aandeel dat tegelijk negatief over migranten en over de EU is

In figuur 6.1 is de mate weergegeven waarin respondenten een hoge score op beide houdingen combineren. In Nederland ervoer in 2012 11% van de (autochtone) populatie een sterke mate van dreiging van migranten en 26% was sterk eurosceptisch. Beide houdingen tegen elkaar afgezet, laat zien dat 7% van de bevolking zowel een sterke mate van dreiging van migranten ervaart als eurosceptisch is. In Nederland lag dit met zo'n 10% het hoogst in 2004 en lag het in 2008 en 2012 significant lager. In het Verenigd Koninkrijk komt het samengaan van een hoge score op beide houdingen het meest frequent voor. In 2004 verschilde het Verenigd Koninkrijk nauwelijks van Duitsland en Frankrijk, maar in de jaren erna combineerde 20% van de Britten een hoge mate van ervaren dreiging van migranten met een sterk eurosceptische houding. In Duitsland zien we juist een duidelijke daling; in Spanje is er een piek in 2008. Verder zijn de veranderingen door de tijd beperkt.

Tabel 6.1

Ervaren dreiging van migranten en euroscepsis in tien landen, 2004, 2006, 2008 en 2012 gestapeld (in gemiddelden op een elfpuntsschaal)

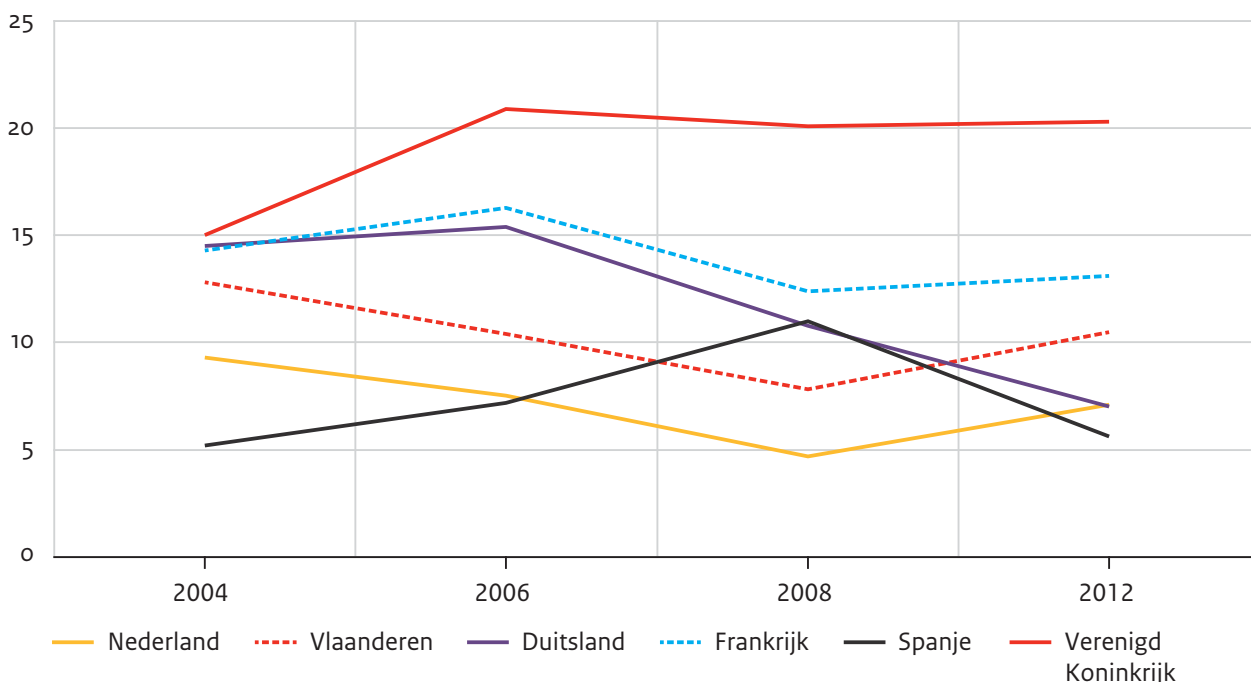
	ervaren dreiging van migranten ^a	euroscepsis ^b
Hongarije	5,7	4,9
Verenigd Koninkrijk	5,6	6,0
Frankrijk	5,3	5,2
Vlaanderen	5,0	4,9
Duitsland	4,8	4,9
Nederland	4,7	4,8
Spanje	4,7	4,4
Denemarken	4,4	4,3
Polen	4,1	3,6
Zweden	3,9	5,4

- a Gemiddelde van drie vragen die ‘ervaren dreiging van migranten’ meten. Respondenten konden aangeven op een elfpuntsschaal of ze migranten slecht dan wel goed voor de economie vinden, of ze denken dat migranten het culturele leven ondermijnen dan wel verrijken en of door de komst van migranten het land een betere dan wel slechtere plek is geworden om te wonen.
- b Gemeten op een elfpuntsschaal: ‘Sommige mensen vinden dat de Europese eenwording verder moet gaan. Anderen zijn van mening dat die al te ver is gegaan. Kunt u aangeven welk standpunt u hierover heeft?’, waarbij 0 staat voor ‘Eenwording moet verder gaan’ en 10 staat voor ‘Eenwording is te ver gegaan’.

Bron: ESS '04, '06, '08 en '12

Figuur 6.1

Aandeel van de bevolking waar hoge mate van ervaren dreiging van migranten^a en eurosceptis^b samengaan in een selectie van landen, 2004, 2006, 2008 en 2012 (in procenten)^c

- a Gemiddelde van drie vragen die 'ervaren dreiging van migranten' meten. Respondenten konden aangeven op een elfpuntsschaal of ze migranten slecht dan wel goed voor de economie vinden, of ze denken dat migranten het culturele leven ondermijnen dan wel verrijken en of door de komst van migranten het land een betere dan wel slechtere plek is geworden om te wonen.
- b Gemeten op een elfpuntsschaal: 'Sommige mensen vinden dat de Europese eenwording verder moet gaan. Anderen zijn van mening dat die al te ver is gegaan. Kunt u aangeven welk standpunt u hierover heeft?', waarbij 0 staat voor 'Eenwording moet verder gaan' en 10 staat voor 'Eenwording is te ver gegaan'.
- c Gekozen is voor een score van 6,5 of hoger op de elfpuntsschaal op beide houdingen.

Bron: ESS '04, '06, '08 en '12

Beide opvattingen hangen in alle landen positief samen, maar in Nederland relatief sterk

Maar hoe sterk is nu de correlatie tussen ervaren dreiging van migranten en eurosceptis, oftewel hoe sterk gaat een lage score op beide opvattingen samen met een hoge score op beide opvattingen? Zoals in eerder onderzoek voor Nederland naar voren is gekomen, vinden we een sterke correlatie tussen ervaren dreiging van migranten en weerstand tegen verdergaande Europese integratie. In Nederland is deze correlatie 0,42 (tabel 6.2). Dit betekent dat hoe sterker Nederlanders dreiging ervaren van migranten, des te eurosceptischer de houding van de Nederlanders is. In Vlaanderen en Duitsland is deze correlatie ook hoger dan 0,40. In Polen, Hongarije en Zweden is de correlatie het minst sterk, rond de 0,25. In de andere landen ligt de correlatie tussen de 0,30 en 0,40.

Tabel 6.2

Correlatie tussen ervaren dreiging van migranten^a en euroscepsis^b in tien landen, 2004, 2006, 2008 en 2012 gestapeld (in correlatiecoëfficiënten)

	correlatie
Duitsland	0,47
Vlaanderen	0,42
Nederland	0,42
Spanje	0,39
Denemarken	0,38
Frankrijk	0,38
Verenigd Koninkrijk	0,35
Zweden	0,25
Polen	0,24
Hongarije	0,23

- a Gemiddelde van drie vragen die 'ervaren dreiging van migranten' meten. Respondenten konden aangeven op een elfpuntsschaal of ze migranten slecht dan wel goed voor de economie vinden, of ze denken dat migranten het culturele leven ondermijnen dan wel verrijken en of door de komst van migranten het land een betere dan wel slechtere plek is geworden om te wonen.
- b Gemeten op een elfpuntsschaal: 'Sommige mensen vinden dat de Europese eenwording verder moet gaan. Anderen zijn van mening dat die al te ver is gegaan. Kunt u aangeven welk standpunt u hierover heeft?', waarbij 0 staat voor 'Eenwording moet verder gaan' en 10 staat voor 'Eenwording is te ver gegaan'.

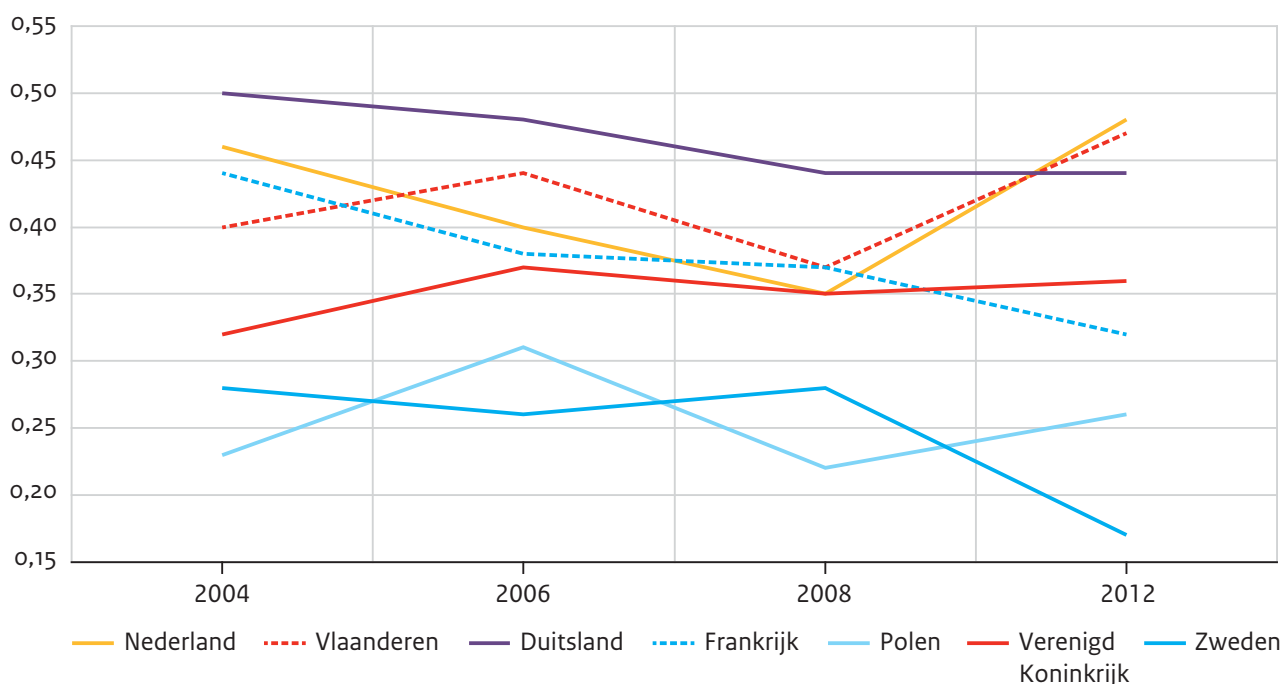
Bron: ESS '04, '06, '08 en '12

Correlatie tussen opvattingen over migranten en Europa in Nederland en Vlaanderen na 2008 gestegen

De mate waarin de correlatie tussen ervaren dreiging van migranten en euroscepsis verandert door de tijd is gepresenteerd in figuur 6.2. In 2012 was de correlatie het sterkst in Nederland en Vlaanderen. Na een aanvankelijke daling steeg de correlatie tussen beide houdingen in Nederland weer vanaf 2008. Ook in Vlaanderen zien we een stijging vanaf 2008. In Duitsland was de correlatie in de eerdere jaren het hoogst en is deze hoog gebleven. In Frankrijk doet zich een duidelijke daling voor van de samenhang tussen ervaren dreiging van migranten en euroscepsis. In Zweden is de correlatie laag, en gedaald tussen 2004 en 2012.

Figuur 6.2

Correlatie tussen ervaren dreiging van migranten^a en euroscepsis^b in een selectie van landen, 2004, 2006, 2008 en 2012 (in voorrelatiecoëfficiënten)

a Gemiddelde van drie vragen die 'ervaren dreiging van migranten' meten. Respondenten konden aangeven op een elfpuntsschaal of ze migranten slecht dan wel goed voor de economie vinden, of ze denken dat migranten het culturele leven ondermijnen dan wel verrijken en of door de komst van migranten het land een betere dan wel slechtere plek is geworden om te wonen.

b Gemeten op een elfpuntsschaal: 'Sommige mensen vinden dat de Europese eenwording verder moet gaan. Anderen zijn van mening dat die al te ver is gegaan. Kunt u aangeven welk standpunt u hierover heeft?', waarbij 0 staat voor 'Eenwording moet verder gaan' en 10 staat voor 'Eenwording is te ver gegaan'.

Bron: ESS '04, '06, '08 en '12

6.4 De relatie met opleidingsverschillen

Lageropgeleiden combineren vaker beide houdingen

De combinatie van een sterke mate van ervaren dreiging van migranten en een sterke mate van euroscepsis komt significant vaker voor onder lageropgeleiden dan onder hogeropgeleiden; dat vinden we in alle hier onderzochte landen (zie kolommen 2 en 3 van tabel 6.3). Bovendien scoren hogeropgeleiden in alle landen vaker laag op een combinatie van deze houdingen dan lageropgeleiden (zie kolommen 4 en 5 van tabel 6.3). Het is echter niet zo dat er in elk land meer lageropgeleiden zijn die een hoge score op beide houdingen combineren dan een lage score (zie kolommen 2 en 4 van tabel 6.3). In Denemarken, Zweden, Polen en Spanje heeft een groter deel van de lageropgeleiden een lage score op beide houdingen dan een hoge score. In Nederland is dat deel nagenoeg gelijk met 9%.

Tabel 6.3

Aandeel met zowel een hoge mate van ervaren dreiging van migranten^a als een hoge mate van eurosceptis^b, naar opleidingsniveau, in tien landen, 2004, 2006, 2008 en 2012 gestapeld (in procenten)^c

	hoge mate van ervaren dreiging van migranten en hoge mate van eurosceptis		lage mate van ervaren dreiging en lage mate van eurosceptis	
	lageropgeleiden ^d	hogeropgeleiden	lageropgeleiden	hogeropgeleiden
Nederland	9,1	2,9	9,2	23,3
Duitsland	15,1	6,0	10,0	23,6
Vlaanderen	13,0	4,5	7,4	20,7
Denemarken	9,8	3,4	15,5	32,8
Frankrijk	17,6	4,7	5,8	18,9
Spanje	9,2	3,4	13,5	27,7
Verenigd Koninkrijk	22,7	12,8	3,9	9,3
Zweden	6,8	1,6	9,7	18,6
Polen	3,3	1,6	23,4	30,2
Hongarije	13,7	8,2	5,7	9,7

- a Gemiddelde van drie vragen die 'ervaren dreiging van migranten' meten. Respondenten konden aangeven op een elfpuntsschaal of ze migranten slecht dan wel goed voor de economie vinden, of ze denken dat migranten het culturele leven ondermijnen dan wel verrijken en of door de komst van migranten het land een betere dan wel slechtere plek is geworden om te wonen.
- b Gemeten op een elfpuntsschaal: 'Sommige mensen vinden dat de Europese eenwording verder moet gaan. Anderen zijn van mening dat die al te ver is gegaan. Kunt u aangeven welk standpunt u hierover heeft?', waarbij 0 staat voor 'Eenwording moet verder gaan' en 10 staat voor 'Eenwording is te ver gegaan'.
- c Voor alle landen geldt dat de verschillen tussen hoger- en lager-opgeleiden significant zijn ($p < 0,001$). Gekozen is voor een score van 6,5 of hoger op de elfpuntsschaal op beide houdingen om een hoge score te berekenen en een score van 3,5 of lager om een lage score te berekenen.
- d Er is een tweedeling van de respondenten naar lager- en hogeropgeleiden gemaakt. Lageropgeleiden: primair en secundair (voor Nederland is dat basisonderwijs, vmbo, mbo en havo/vwo); hogeropgeleiden: postsecundair en tertiair (voor Nederland is dat mbo-plus, hbo en universiteit).

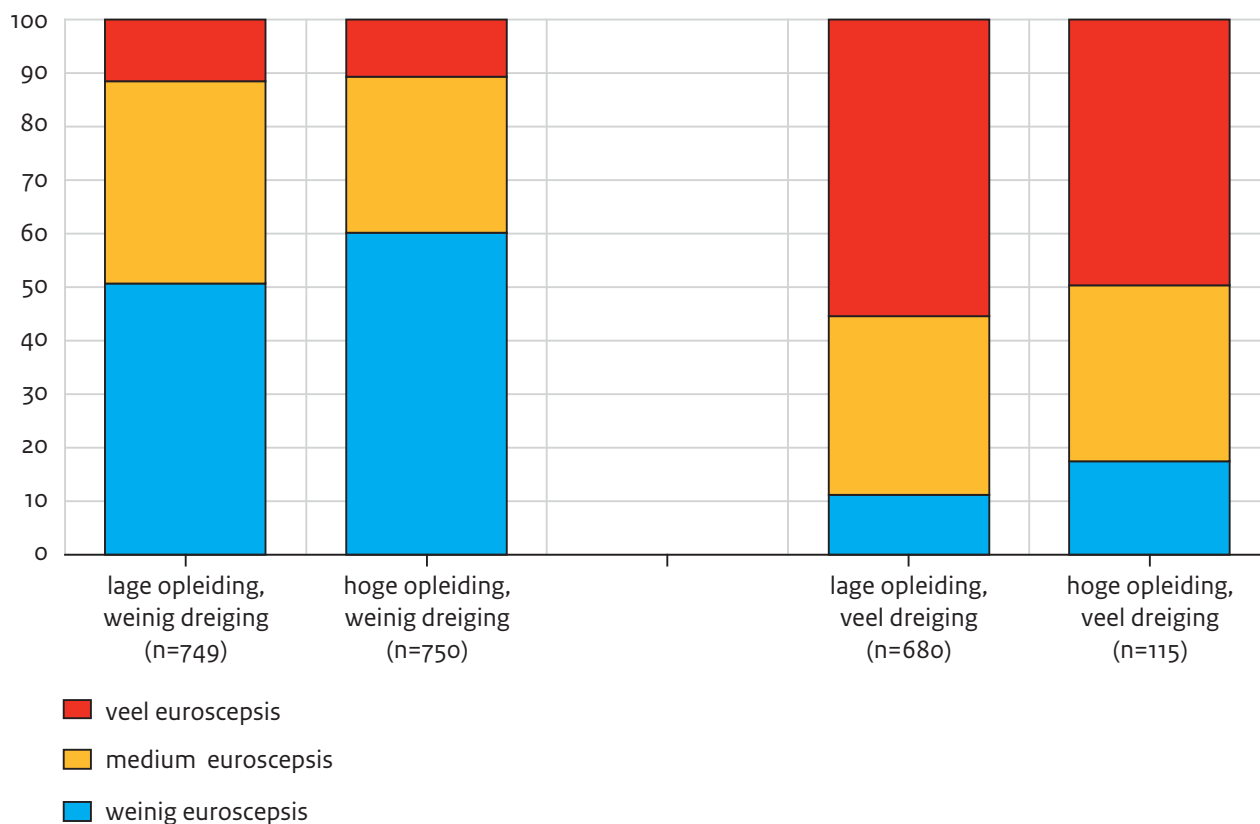
Bron: ESS '04, '06, '08 en '12

Als hogeropgeleiden dreiging ervaren van migranten dan combineren ze dat even vaak met eurosceptis als lageropgeleiden

We hebben ook onderzocht of de correlatie tussen ervaren dreiging van migranten en eurosceptis sterker is naarmate het opleidingsniveau lager is. Alleen in Zweden vinden we dat de correlatie sterker is onder de lageropgeleiden dan onder de hogeropgeleiden. In Vlaanderen, Frankrijk en Spanje is de correlatie juist sterker onder de hoger dan onder de lageropgeleiden. In de overige landen is er geen significant verschil, ook in Nederland niet (zie figuur B6.1 in de bijlage op www.scp.nl).

Figuur 6.3

Mate waarin eurosceptis^a wordt ervaren onder Nederlanders met veel en weinig ervaren dreiging van migranten^b, uitgesplitst naar een lage en hoge opleiding, 2004, 2006, 2008 en 2012 gestapeld (in procenten)

a Gemiddelde van drie vragen die 'ervaren dreiging van migranten' meten. Respondenten konden aangeven op een elfpuntsschaal of ze migranten slecht dan wel goed voor de economie vinden, of ze denken dat migranten het culturele leven ondermijnen dan wel verrijken en of door de komst van migranten het land een betere dan wel slechtere plek is geworden om te wonen.

b Gemeten op een elfpuntsschaal: 'Sommige mensen vinden dat de Europese eenwording verder moet gaan. Anderen zijn van mening dat die al te ver is gegaan. Kunt u aangeven welk standpunt u hierover heeft?', waarbij 0 staat voor 'Eenwording moet verder gaan' en 10 staat voor 'Eenwording is te ver gegaan'. Gekozen is voor een score van 6,5 of hoger op de elfpuntsschaal op beide houdingen om een hoge score te berekenen en een score van 3,5 of lager om een lage score te berekenen.

Bron: ESS'04, '06, '08 en '12

Aanvullende analyses voor Nederland laten zien dat er onder zowel lager- als hogeropgeleiden spreiding is in de houdingen. Figuur 6.3 laat zien dat de verdeling van eurosceptis onder Nederlanders die weinig en veel dreiging ervaren vrijwel gelijk is voor de lager- en hogeropgeleiden. We moeten hieruit concluderen dat onder lageropgeleiden de houdingen niet sterker met elkaar samenhangen dan onder hogeropgeleiden. De kans is weliswaar groter dat lageropgeleiden beide houdingen onderschrijven dan hogeropgeleiden, maar *als* hogeropgeleiden dreiging ervaren van migranten dan combineren ze dat net zo vaak met eurosceptis als lageropgeleiden dat doen. In de literatuur wordt wel verondersteld dat lageropgeleiden een wat minder consistente set aan houdingen hebben (Sniderman et al. 1991; Zaller 1992). Dit zou een alternatieve verklaring kunnen zijn waarom

we in sommige landen of regio's (Vlaanderen, Frankrijk en Spanje) een tegenovergestelde relatie vinden dan verondersteld, namelijk dat ervaren dreiging sterker correleert met eurosceptis onder hoger- dan onder lageropgeleiden.

6.5 De rol van het politieke klimaat

Stemmers van nationalistisch-populistische partijen combineren vaak negatieve opinies over migranten met die over Europa

Op basis van eerder onderzoek veronderstelden we dat een sterke mate van ervaren dreiging van migranten en eurosceptis vaker voorkomt onder stemmers van nationalistisch-populistische partijen dan onder de stemmers van socialistische of andere partijen. Het blijkt dat de stemmers van nationalistisch-populistische partijen in de onderzochte Europese landen hoog scoren op negatieve opvattingen over migranten en over de EU; een uitzondering vormt het electoraat van Jobbik in Hongarije en de Partij van Poolse Families, dat laag scoort wat betreft de ervaren dreiging van migranten (zie tabel B6.1 in de bijlage op www.scp.nl). Daarnaast scoort het electoraat van de Partij van Poolse Families evenmin hoog op eurosceptis. Tevens valt op dat de electoraten van kleinere nationalistische partijen (zoals die in Duitsland en Zweden) een radicalere houding hebben dan de electoraten van grotere partijen (zoals die in Nederland, Vlaanderen en Denemarken). Het nationalistisch-populistische electoraat combineert vaak een hoge score op ervaring van dreiging van migranten met een hoge mate van eurosceptis (zie tabel 6.4). De combinatie van beide opvattingen komt er beduidend vaker voor dan onder socialistische stemmers. Hoewel weleens wordt geopperd dat socialistische partijen op deze punten zouden lijken op nationalistisch-populistische partijen, vinden we daar onder de electoraten geen evidentie voor. Het valt verder op dat alleen in Duitsland een krappe meerderheid van het nationalistisch-populistische electoraat zowel een sterke mate van dreiging van migranten ervaart als in hoge mate eurosceptisch is. In de meeste andere landen ligt dit aandeel tussen een kwart en een derde. Polen en Hongarije scoren lager, wellicht omdat zij zelf meer te winnen hebben bij verdergaande Europese integratie.

Als aanhangers van andere partijen negatief zijn over migranten dan combineren ze dat even vaak met eurosceptis als aanhangers van nationalistisch-populistische partijen

Voor de correlatie van de beide opvattingen binnen de electoraten van de verschillende soorten partijen geldt dat die juist relatief laag is binnen de nationalistisch-populistische electoraten. De correlatie is in ieder geval in geen van de landen het hoogst binnen dit electoraat (zie tabel B6.2 in de bijlage op www.scp.nl). In Nederland is de correlatie binnen het nationalistisch-populistische electoraat sterker dan bij soortgelijke electoraten in andere Europese landen ($r = 0,43$), maar onder de stemmers van andere partijen in Nederland is de correlatie even sterk. Dit klopt dus niet met de theoretische verwachtingen die we in paragraaf 6.2 bespraken. Onder het electoraat van de SP in Nederland is de correlatie tussen beide opvattingen overigens wel lager ($r = 0,26$). Kortom, mensen die op de nationalistisch-populistische partijen stemmen, hebben wel vaker een negatieve opvatting over

migranten en een sterke mate van eurosceptis, maar *als* stemmers van andere partijen dreiging ervaren van migranten dan combineren ze dat (vrijwel) net zo vaak met eurosceptis als aanhangers van nationalistisch-populistische partijen.

Tabel 6.4

Aandeel van het electoraat van nationalistisch-populistische, socialistische en overige partijen en van niet-stemmers waar een hoge mate van ervaren dreiging van migranten^a en eurosceptis^b samengaan, in tien landen, 2004, 2006, 2008 en 2012 gestapeld (in procenten)

	nationalistisch-populistisch	socialistisch	overige partijen	niet-stemmers
Nederland	29,8	4,4	5,5	9,6
Vlaanderen	25,2	-	8,4	10,2
Duitsland	51,2	10,9	8,9	16,4
Denemarken	28,1	2,9	5,0	8,3
Frankrijk	34,8	11,0	11,3	15,7
Verenigd Koninkrijk	-	-	19,4	18,9
Spanje	-	2,8	6,8	9,5
Zweden	34,0	3,5	4,6	7,1
Polen	9,9	-	2,6	3,5
Hongarije	21,3	-	11,1	13,7

- a Gemiddelde van drie vragen die ‘ervaren dreiging van migranten’ meten. Respondenten konden aangeven op een elfpuntsschaal of ze migranten slecht dan wel goed voor de economie vinden, of ze denken dat migranten het culturele leven ondermijnen dan wel verrijken en of door de komst van migranten het land een betere dan wel slechtere plek is geworden om te wonen.
- b Gemeten op een elfpuntsschaal: ‘Sommige mensen vinden dat de Europese eenwording verder moet gaan. Anderen zijn van mening dat die al te ver is gegaan. Kunt u aangeven welk standpunt u hierover heeft?’, waarbij 0 staat voor ‘Eenwording moet verder gaan’ en 10 staat voor ‘Eenwording is te ver gegaan’. Gekozen is voor een score van 6,5 of hoger op de elfpuntsschaal op beide houdingen om een hoge score te berekenen en een score van 3,5 of lager om een lage score te berekenen.
- = n < 50

Bron: ESS’04, ’06, ’08 en ’12

Grotere aanhang van nationalistisch-populistische partijen speelt een rol in het vaker samengaan van negatieve opvattingen over migranten en EU

Ten slotte kijken we in dit hoofdstuk of de politieke context in een land van invloed is op de samenhang tussen ervaren dreiging van migranten en eurosceptis. We doen dit door een multilevelmodel te schatten waarin we alle landen uit het ESS (exclusief Israël, Rusland en Oekraïne) opnemen. De selectie bestaat uit 30 landen die we ook door de tijd analyseren (zie bijlagen B.1 en B.2 op de website voor de selectie van landen). Voortbouwend op de eerdere studies over de samenhang tussen beide opvattingen (De Vreese en Boomgaarden 2005) nemen we hier eurosceptis als afhankelijke variabele. Het eerste model gepresenteerd in tabel 6.5 geeft de variantie in eurosceptis tussen respondenten, jaren en landen

weer. De meeste variantie bestaat tussen respondenten, maar ook de variantie tussen landen en tijdstippen is significant.

Tabel 6.5

Multilevelanalyse van eurosceptis op ervaren dreiging en steun voor nationalistisch-populistische partijen, 2004, 2006, 2008 en 2012 gestapeld (in ongestandaardiseerde b-coëfficiënten)

	model 1	model 2	model 3	model 4
ervaren dreiging van migranten (gecentreerd)		0,397***	0,397***	0,397***
percentage steun voor nationalistisch-populistische partijen (npp's) (gecentreerd)			0,009	0,010
ervaren dreiging* steun npp'ss				0,003***
opleiding in jaren		--0,017***	-0,017***	-0,016***
geslacht (man)		-0,104***	-0,104***	-0,104***
leeftijd		0,004***	0,004***	0,004***
kerkbezoek		-0,022**	-0,022**	-0,022**
variantieniveau 3: land (n = 30)	0,404***	0,570***	0,573***	0,569***
variantieniveau 2: tijd (n = 4)	0,151**	0,131**	0,131***	0,131***
variantieniveau 1: respondent (n = 144.286)	6,340***	5,669***	5,669***	5,668***

* p < 0,05.

** p < 0,01.

*** p < 0,001.

Bron: ESS'04, '06, '08 en '12

Zoals we hiervoor al vonden voor de afzonderlijke landen vinden we ook in dit multilevel-model met 30 landen dat er een positieve correlatie is tussen ervaren dreiging van migranten en eurosceptis (model 1; $b = 0,397$). Bij een stijging van 1 op de schaal van dreiging van migranten neemt de waarde van eurosceptis met bijna 0,4 toe. In model 2 voegen we een beperkt aantal individuele kenmerken toe, waaruit blijkt dat met het stijgen van de opleiding eurosceptis afneemt. In model 3 voegen we de mate van steun voor nationalistisch-populistische partijen toe. Er blijkt geen relatie te zijn tussen de grootte van de aanhang van deze partijen in een land en de mate van eurosceptis. Ten slotte voegen we in model 4 een interactie toe tussen de individueel ervaren dreiging van migranten en steun voor de nationalistisch-populistische partijen in een land, om te bezien in hoeverre de associatie tussen ervaren dreiging van migranten en eurosceptis afhankelijk is van de steun voor nationalistisch-populistische partijen. Hier vinden we een statistisch significante relatie; met elke procentpunt stijging in de aanhang voor nationalistisch-populistische partijen neemt de associatie met 0,003 toe. Dit betekent dat met een grotere aanhang voor deze

partijen in een land de correlatie tussen ervaren dreiging van migranten en eurosceptis sterker is. De politieke context speelt dus een rol bij de correlatie tussen ervaren dreiging van migranten en de weerstand tegen Europa.

6.6 Conclusies

Ervaren dreiging van migranten en eurosceptis hangen in Nederland sterk samen. Hoe sterker men dreiging ervaart van migranten, des te negatiever is men over de eu. Ook in onze buurregio Vlaanderen en ons buurland Duitsland is deze correlatie sterk. In deze bijdrage hebben we een selectie gemaakt van Europese landen om een beschrijving te geven van de opvattingen die in deze bijdrage centraal staan. Wanneer alle Europese landen in ogenschouw worden genomen, blijkt dat er weinig andere Europese landen of regio's zijn waar deze relatie zo sterk is als in Nederland, Vlaanderen en Duitsland. Toch zijn er nog drie landen waar sprake is van een hoge correlatie, maar die buiten het bereik van deze bundel vallen: Oostenrijk, Zwitserland en Italië. Deze landen zijn wel meegenomen in de nadere analyses van dit hoofdstuk op 30 Europese landen en regio's, waaruit bleek dat hoe beter het resultaat van nationalistisch-populistische partijen in de nationale parlementsverkiezingen in een land, des te sterker de correlatie in dat land tussen negatieve opvattingen over migranten en over de eu. Onze bevindingen geven daarmee aan dat deze partijen, zoals de pvv in Nederland, een rol spelen in het bestaan van een verband tussen opvattingen over de aanwezigheid van migranten en opvattingen over de eu. Toch is dit niet het hele verhaal, want stemmers van de nationalistisch-populistische partijen in Europa leggen niet vaker het verband tussen beide opvattingen dan aanhangers van andere partijen. Hoewel stemmers van de nationalistisch-populistische partijen vaker dreiging ervaren van migranten en vaker eurosceptisch zijn, combineren stemmers van andere partijen *als* ze dreiging van migranten ervaren dat net zo sterk met eurosceptis. Opvallend is ook dat van de kiezers van partijen als de pvv een ruime meerderheid de houdingen niet tegelijkertijd onderschrijft. Niet zelden wordt een van beide houdingen onderschreven, wat de correlatie tussen de twee opvattingen onder stemmers van nationalistisch-populistische partijen drukt.

Een soortgelijke bevinding geldt voor de lager- en hogeropgeleiden. Lageropgeleiden ervaren weliswaar beduidend vaker dreiging van migranten dan hogeropgeleiden en zijn ook vaker eurosceptisch, maar *als* hogeropgeleiden veel dreiging van migranten ervaren, zijn ze in vrijwel vergelijkbare mate eurosceptisch als lageropgeleiden. In overeenstemming met eerder onderzoek zien we dus wel dat er een scheidslijn bestaat tussen lager- en hogeropgeleiden in de mate van ervaren dreiging van migranten, eurosceptis en een hoge score op beide opvattingen tegelijkertijd. Bij lageropgeleide burgers zijn gevoelens van dreiging – zowel door de komst van migranten als door uitbreiding van de eu – in sterkere mate aanwezig. Voor beleidsmakers in alle Europese landen is het van belang zich hier bewust van te zijn. Begrip tonen helpt hier wellicht beter dan veroordelen. Lageropgeleiden merken meer van migratie van bijvoorbeeld Oost-Europeanen dan hogeropgeleiden, onder andere op de arbeidsmarkt en in de woonbuurt. Het is dan van belang ervaren dreiging en eurosceptis

niet meteen gelijk te stellen aan racisme of nationalisme en wellicht ook te proberen meer de nadruk te leggen op het profijt dat de EU lageropgeleiden zou kunnen bieden (Goodwin 2011).

Uit onze bevinding dat het ervaren van dreiging van migranten samengaat met het afwijzen van verdergaande Europese samenwerking komt een interessant ander dilemma naar voren: in hoeverre bestaat er legitimatie voor een EU-beleid om migratie te reguleren?

Deze bijdrage laat zien dat er een wereld te winnen is voor de Europese Unie en de afzonderlijke lidstaten door aan juist dat deel van de populatie dat dreiging ervaart van migratie duidelijk te maken dat de EU in haar beleid niet alleen migratie mogelijk maakt tussen EU-landen maar met inspanning van de gehele EU juist ook aan migratiebeperkingen werkt en tracht te zorgen voor een betere spreiding van migranten over de hele Europese Unie. Als deze boodschap resoneert, zullen negatieve opvattingen over migratie en over de EU wellicht minder vaak samen voorkomen in de toekomst.

Noten

- 1 In 2002 en 2010 was de vraag over verdergaande Europese integratie niet meegenomen.
- 2 We kiezen hier enkel voor Vlaanderen omdat de Walen op andere partijen stemmen tijdens parlementsverkiezingen dan de Vlamingen. In Wallonië is bovendien het nationalistisch-populistische electoraat klein.

Literatuur

- Billiet, J., E. Davidov en B. Meuleman (2009). Changing attitudes toward immigration in Europe, 2002-2007: A dynamic group conflict theory approach. In: *Social Science Research*, jg. 38, nr. 2, p. 352-365.
- Bovens, M. en A. Wille (2011). *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, H. en J. Den Ridder (2014). Polariseert Nederland? Ontwikkelingen in politiek-culturele tegenstellingen. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (p. 103-130). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gabel, M.J. (1998). Public support for European Integration: an empirical test of five theories. In: *The Journal of Politics*, jg. 60, nr. 2, p. 333-354.
- Gesthuizen, M., T. van der Meer en P. Scheepers (2008). Education and Dimensions of Social Capital: Do Educational Effects Differ due to Educational Expansion and Social Security Expenditure? In: *European Sociological Review*, jg. 12, nr. 5, p. 617-632.
- Goodwin, M. (2011). *Right responses. Understanding and countering populist extremism in Europe*. Londen: Chatham house.
- Hakhverdian, A., W. van der Brug en C. de Vries (2012). The emergence of a 'diploma democracy'? The political education gap in the Netherlands, 1971-2010. In: *Acta Politica*, jg. 47, nr. 3, p. 229-247.
- Hello, E., P. Scheepers en M. Gijsberts (2002). Education and Ethnic Prejudice in Europe: Explanations for cross-national variances in the educational effect on ethnic prejudice. In: *Scandinavian Journal of Educational Research*, jg. 45, nr. 1, p. 5-24.

- Hooghe, L. (2007). What drives Euroscepticism? Party-Public cueing, ideology and strategic opportunity. In: *European Union Politics*, jg. 8, nr. 1, p. 5-12.
- Hooghe, L. en G. Marks (2005). Calculation, community and cues. Public Opinion on European integration. In: *European Union Politics*, jg. 6, nr. 4, p. 419-443.
- Immerzeel, T., M. Lubbers en H. Coffé (te verschijnen). Competing with the radical right. Ideological distances between the European radical right and other parties on typical radical right issues. Te verschijnen in 2015 in: *Party Politics*.
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Jaspers, E. (2008). *Intolerance over time. Macro- and micro-level questions on attitudes towards euthanasia, homosexuality and ethnic minorities*. Nijmegen: Radboud Universiteit/ics (Inter-university Center for Social Science Theory and Methodology).
- Kalmijn, M. en G. Kraaykamp (2007). Social stratification and attitudes: a comparative analysis of the effects of class and education in Europe. In: *The British Journal of Sociology*, jg. 58, nr. 4, p. 547-576
- Lubbers, M. (2008). Regarding the Dutch 'nee' to the European constitution. A test of the identity, utilitarian and political approach to vote no. In: *European Union Politics*, jg. 9, nr. 1, p. 59-86.
- Lubbers, M. en E. Jaspers (2011). A longitudinal study of euro-scepticism in the Netherlands: 2008 versus 1990. In: *European Union Politics*, jg. 12, nr. 1, p. 21-40.
- Lubbers, M., P. Scheepers en E. Jaspers (2009). De dynamiek in het Nederlandse ver rechtse electoraat rond en na de eeuwwisseling. In: M. Lubbers en A. Linden (red.), *Themanummer 'Ver rechts' in Nederland. Migrantenstudies* (p. 237-259). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Luedtke, A. (2005). European integration, public opinion and immigration policy. In: *European Union Politics*, jg. 6, nr. 1, p. 83-112.
- McLaren, L.M. (2002). Public support for the European Union: Cost/benefit analysis or perceived cultural threat? In: *Journal of Politics*, jg. 64, nr. 2, p. 551-566.
- McLaren, L.M. (2006). *Identity, interests and attitudes to European integration*. Houndmills: Palgrave MacMillan.
- Middendorp, C.P. (1976). *Progressiveness and conservatism* (dissertatie). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Praag, P. van (2012). De PvdA terug als volkspartij. In: *Socialisme en Democratie*, jg. 69, nr. 9/10, p. 16-23.
- Scheepers, P., M. Gijsberts en M. Coenders (2002). Ethnic Exclusionism in European Countries. Public Opposition to Civil Rights for Legal Migrants as a Response to Perceived Ethnic Threat. In: *European Sociological Review*, jg. 18, nr. 1, p. 17-34.
- Sniderman, P., R. Brody en P. Tetlock (1991). *Reasoning and choice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vreese, C. de, en H.G. Boomgaarden (2005). Projecting EU referendums. Fear of immigration and support for European integration. In: *European Union Politics*, jg. 6, nr. 1, p. 59-82.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Werts, H., P. Scheepers en M. Lubbers (2013). Euro-scepticism and radical right-wing voting in Europe, 2002-2008: social cleavages, socio-political attitudes and contextual characteristics determining the voting for the radical right. In: *European Union Politics*, jg. 14, nr. 2, p. 183-205.
- Zaller, J.R. (1992). *The nature and origins of mass opinion*. Cambridge: Cambridge University Press.

Summary

The Netherlands in a European perspective

Satisfaction, trust and opinions

Jeroen Boelhouwer (SCP), Gerbert Kraaykamp (Radboud University) and Ineke Stoop (SCP)

S.1 The Netherlands in Europe

Europeans are having to engage with each other more and more, as a number of developments in 2015 have yet again made clear. Whether the issue is the end of the economic crisis, whether or not to help Greece with its debt burden, or what to do about the refugees from North Africa and Syria trying to enter Europe, the discussions touch on the very heart of European integration and unity. How far are citizens and countries in Europe, both within and outside the various partnership agreements, willing to help each other and show solidarity? An important underlying question here is to what extent Europeans share similar norms and values. In this publication we look at shared and unshared opinions, norms, values and attitudes in Europe. Our primary focus is on the Dutch population, though they are consistently compared with other Europeans.

Many international comparative studies use factual data, for example the state of the economy (GDP) or the unemployment rate, health status, crime rates or the education level of the population. Relatively little attention is devoted to comparisons based on subjective data: how satisfied or dissatisfied are people with their situation? Do the Dutch have more or less trust in politics or in other people than people living in other countries? What are people's views on how men and women should divide work and household tasks? How satisfied are they with their lives?

This report is therefore not based on factual data, but on subjective opinions: we compare the mood in the Netherlands with that in other European countries. To do this, we draw on data from the *European Social Survey* (ESS), a large-scale survey that is held every two years and that focuses on people's opinions and values. We do not study one central question or problem, but rather attempt to gauge the mood of the people on the basis of three key themes: views on migrants, political trust and the role division between men and women as regards work and household tasks. These are themes that crop up regularly in the public and political debate in Europe. They are also topics which may be related to the economic crisis: for example, has trust in Spain, which was hard hit by the crisis, developed differently from in the Netherlands? We discuss these three themes extensively and in depth. We also look more broadly at the mood in Europe based on the following topics: opinions on democracy; trust in non-political institutions and in other people; opinions on migrants; and satisfaction with life. We look in slightly more detail at happiness in Europe: how have

people's feelings of happiness developed? What differences are there between different population groups? And what impact has the economic crisis had?

5.2 Negative opinions about migrants are associated with Euroscepticism

In this publication we specifically explore the relationship between opinions on migrants and opinions on further European integration. The ESS data show that the level of resistance to migrants and to further integration within the European Union is average in the Netherlands, and changed little between 2004 and 2012. The two views are also found to be closely correlated in the Netherlands: the more someone perceives migrants as a threat, the more negative they are about European integration. This association strengthened further after 2008. People with a lower education level are found to perceive migrants as more of a threat and also to be more strongly Eurosceptic than those with a higher education level. However, the association between the two views is just as strong for low and highly educated people: where people with a high education level do perceive migrants as a threat, they are almost as Eurosceptic as the lower-educated.

The finding that negative opinions about migrants are closely associated with Euroscepticism also extends to an association with support for nationalist/populist parties. Parties have arisen everywhere in Europe over the last decade which emphasise both the need to curb migration and the drawbacks of membership of the European Union. Examples in the Netherlands include the LPF and later PVV parties, in France the Front National and in the United Kingdom the British National Party. In this study we investigated the extent to which the rise of such parties coincides with a stronger relationship between views on immigration and on European integration. Our findings show that in countries with a relatively high level of support for nationalist/populist parties, the association between negative views on migrants and the EU is stronger. But this is not the whole story, because it is not the case that the relationship is stronger among supporters of nationalist/populist parties than supporters of other parties. If voters for other parties see migrants as a threat, they combine that view with Euroscepticism just as often as those who vote for nationalist/populist parties.

5.3 Political trust more dependent on national economy than own financial situation

The debate about trust in politics has always been with us and is frequently heard. At the present juncture, political trust in the Netherlands is not felt to be very high. Moreover, there is a sense that the financial and economic crisis has led to an acceleration in the decline of that trust, and has therefore led to a crisis of political trust. Reference is often made to mass unemployment, rising poverty and protest movements in countries hit by the euro crisis, but also to dissatisfaction with measures taken to save the euro and austerity measures imposed by 'Brussels'. National and European politicians are accused of failing to act effectively in response to the crisis and offer hope to the population, and consequently of rapidly losing legitimacy.

In the first place, however, we show in this publication that there is no evidence of a continual decline in political trust in all European countries. There are of course differences between countries: the Netherlands is characterised mainly by fluctuations, but in countries which have been badly hit by the consequences of the economic crisis, trust has declined sharply since 2008. It is not surprising that political trust is associated with perceived and expected prosperity. An interesting question here is whether people assess politics mainly on the grounds of their personal circumstances and prospects, or on the grounds of the state of and prospects for the national economy. In this publication we show that citizens do not judge politicians primarily on the basis of their own financial situation, but more on the basis of what they see on the television or in the newspapers about the country in which they live. Political trust is more closely associated with satisfaction with the national economy than with people's own financial vulnerability. We also find that opinions on the national economy play a bigger part in political trust when the economy is doing badly, but that this does not apply for the influence on people's own financial situation.

It is difficult to determine precisely how the relationship between political trust and assessment of the economic situation should be interpreted: which is the cause and which the consequence? For example, it is unclear to what extent citizens feel that the government is genuinely responsible for the economy. It is also unknown how personal experiences and information obtained via the media should be interpreted and linked to government action. It is for example possible that a person's opinion about the economy and about their own financial position is determined by their attitude to politics: if someone believes that politicians have made enough effort, they may be willing to accept high unemployment figures and scarce financial resources, based on the argument that if the government had done nothing the situation might have been even worse. This could explain why, unexpectedly and counterintuitively, we found in this study that a high level of unemployment (as well as an increase in unemployment) is associated with more political trust. However, it is wise to bear in mind that, while the economy is an important indicator for trust in politics, and one that appears to be growing in importance at present, it is not the most important indicator. Political trust is primarily an opinion about what happens in the political sphere.

5.4 The Dutch endorse equal role division between men and women

How do people feel about the role division between men and women as regards paid employment and household tasks? This question is important in the light of the present economic crisis, in which unemployment is rising, but also in the light of population ageing, with a threatened shortage of labour. The question that arises then is whether women give up work sooner as a result of the crisis, and how roles are divided between men and women who are both in employment when combining work and care tasks. Having an insight into the *views* on this role division is relevant because it says something about the *actual* role division between men and women and, more specifically, provides a framework

for understanding developments in relation to the female labour participation rate. Role divisions are not influenced only by social norms in relation to role stereotypes (for example due to upbringing) and the opportunities that men and women perceive (for example on the labour market), but also by their own opinions on these matters.

Our results show in the first place that it has become more commonplace throughout Europe in recent decades for women to work, but also that the Netherlands occupies a special place here. Over the last 30 years, the Netherlands has transformed from a country with a very low female labour participation rate to a nation in which women are the most active participants in the labour market. On the other hand, a key difference compared with other European countries is that women in the Netherlands more often work part-time.

Dutch men and women relatively often endorse an equal division of roles. We base this assertion on the relatively low support for the view that a woman should be willing to do less paid work in order to look after her family, and the equally low support for the view that men have more right to a job than women if there are not enough jobs available. The existing view of gender roles in the Netherlands closely resembles those in Sweden and Germany. There are however differences within the Netherlands between different population groups: lower-educated people and those not in work have more traditional views on gender roles than those with a higher education level and people in work. The views of men and women with a highly educated or working mother or partner are also more egalitarian. This shows that education and the labour market are important institutions which can serve as vehicles for modernisation and change in views on gender roles.

It is often assumed that views on women with school-age children doing paid work are more traditional in Southern and Eastern Europe than in Scandinavia. The findings in this publication support this view: views in Eastern Europe (Poland) are more traditional, while those in the North (Sweden) are more egalitarian. At the same time, there is a clear trend towards more egalitarian views on gender roles in all countries. The biggest changes in the Netherlands actually took place between 1990 and 1999, since when views on gender roles have barely become any more egalitarian. The differences between countries in views on gender roles are found to be related primarily to gross domestic product (GDP), an indicator of economic prosperity. As national GDP rises, views on the roles of men and women in that country also become less traditional. But political power, measured by the number of seats held by women in the national parliament, is also found to be strongly related to endorsement of more egalitarian views in this regard.

5.5 Sentiment in Europe: Nordic countries the most positive

In this publication we also provide a more general impression of the mood in Europe, based on attitudes and opinions drawn from the *European Social Survey*. We look at opinions on democracy, public trust in institutions and in other people, views on migrants and how satisfied people are with the lives they lead. We do this on the basis of nine different indicators about which information was collected in 28 countries. For most topics, respond-

ents were asked to give a score out of 10. If we rank the countries on the basis of these scores, the Nordic countries (Scandinavia and Finland) clearly lead the field, followed by Switzerland, with Eastern European countries at the bottom. The Netherlands resembles Germany in many ways and the two are often found together just below the top ranking. It is also notable that the Netherlands does not come in the top three for any of the topics.

The Dutch give a 'satisfactory' score (6.9) for *how democratic the Netherlands is*. This puts the Netherlands in seventh place out of the 28 European countries which took part in the ESS in 2012. Denmark and Switzerland recorded the highest scores, at around 8. Although the Dutch do not have a great deal of *trust* in politicians, political parties or parliament (with an average score for these three together of just over 5), that score puts the Netherlands only just below the countries with the highest averages. The Danes award the highest score, at 5.5. In all countries, trust in the legal system is higher than trust in politics. Trust in other people is relatively high in the Netherlands, and together with the Nordic countries and Switzerland, is markedly higher than in other countries. This social trust correlates positively with political and institutional trust. The majority of Dutch citizens believe that only a limited number of *migrants* should be admitted. Only a small percentage believe that lots of migrants or, conversely, no migrants at all should be admitted. The Netherlands resembles Denmark, Finland and Switzerland in this regard. Overall, the Dutch are fairly happy: according to the most recent ESS figures, the Dutch give an average life satisfaction score of 7.9. Only the Danes are significantly happier, while the other Nordic countries plus Switzerland are comparable with the Netherlands.

The general picture concerning the mood in Europe is one of a rough division between Northern, Southern and Eastern Europe. The Nordic countries give the highest scores, with the Netherlands mostly either just in this group or just below it.

5.6 The economic crisis has not led to less happiness everywhere in Europe

It can be deduced from the general picture outlined above that there is a fairly strong association between the different topics: countries where people have more political trust are generally also countries where people trust each other more, think more positively about migrants and are more satisfied with their lives. What explanations can be given for differences in happiness, and has the economic crisis had a discernible effect?

A good deal of international comparative research shows the Dutch to be among the happiest people: study after study reveals inhabitants of the Scandinavian countries, supplemented by the Finns, Swiss and Dutch, to be the happiest. The figures in this publication show the same picture. The impact of the economic crisis is not unambiguous; there is in any event no evidence of an across-the-board decline in happiness. Developments in life satisfaction in recent years tend to show a variable picture – sometimes satisfaction increases (for example a very slight increase in the Netherlands and a sharp increase in Poland), sometimes it stays the same (Spain), but nowhere has life satisfaction fallen substantially

over the last ten years. There was a turning point in Spain in 2008, however, at the onset of the economic crisis: until that time, happiness had been rising, but thereafter it fell slightly. Regardless of which country we consider, people who are unemployed or who have a low income are less satisfied with their lives than people in work and people with a high income. The relationship between age and happiness is more complex: we find a U-shaped curve here, with both younger and older people being happier than people in middle age. This pattern emerged in all countries studied and would thus appear to be a universal phenomenon. There are hardly any differences between men and women. Another striking finding is that, if we take into account all manner of individual characteristics, the differences by education level are not significant: in other words, people with a low education level are just as happy or unhappy as those with a high education level.

The differences in happiness between the European countries studied in this publication have almost nothing to do with national characteristics. We looked at economic statistics (such as unemployment figures or national prosperity), at a number of freedoms (such as freedom of association and freedom of expression) and at the perceived effectiveness of the government. Only the last of these indicators shows a relationship with happiness: the more effective the government is seen to be, the greater the level of happiness in the population. People measure this effectiveness on the basis of important factors such as the quality of public services, quality of the civil service and the quality of policy formulation and implementation. The Netherlands scores relatively highly on this indicator, coming sixth out of the 28 ESS countries in 2012. Individual characteristics such as health and labour market position are of course important elements in life satisfaction: people who are in paid work and good health are happier than people without work and in poorer health.

5.7 Conclusion

In this publication we present a picture of the mood in Europe. To do this we draw on data from the *European Social Survey*, for which the most recent figures date from 2012. This means we are not able to investigate developments that have held Europe in their grip in 2015, nor the consequences of those developments for sentiment in Europe. We will have to await new figures for this, which will become available at the end of 2015 (ESS round 7). It is also unfortunate to note that Greece did not take part in either the 2012 or 2014 rounds of the ESS.

However, for the 28 European countries which took part in the 2012 ESS, we do show in this publication which differences and correspondences there are in attitudes and opinions. This is important because politics as well as the economy are acquiring an increasingly European dimension. Knowledge of the views in the Netherlands and other European countries can serve as a basis for trying to avoid overly simplistic judgements, and can provide an insight into potential sensitivities in other countries. The moves towards growing integration and cooperation within Europe also lead to recurrent debates. It can help in those debates to know whether opinions and attitudes in the Netherlands are different

from those elsewhere in Europe. Finally, of course, it is by no means clear whether economic and political integration go hand in hand with a rapprochement of values, attitudes and opinions, or whether there is in fact a divergence.

The picture that emerges from this publication is not one of equal values, attitudes and opinions, but one of clear differences in those variables – differences which, if we look a-squint, can be placed along a geographical line which runs roughly from the North via the West to the South and East. In the North, trust in institutions and in other people is higher than in the East and South, people are more satisfied with the functioning of democracy, more tolerant towards migrants and ultimately more satisfied with their lives as a whole. In this sense, the Netherlands is a typical Western European country, which consistently comes just below the Nordic countries; it. The Netherlands is never found in the top three; this implies that the views of the Dutch are neither highly exceptional nor pronounced on any topic. The Netherlands often resembles Germany, and the two countries are frequently found close together on many of the topics studied in this publication.

This publication above all holds a mirror up to the Netherlands and the Dutch: do the attitudes and opinions of the Dutch differ strongly from those of other Europeans? That is found very much not to be the case. The differences compared with Southern and Eastern Europeans are sometimes considerable, but are fairly small when compared with other Western European and Scandinavian countries. If we may draw one overarching conclusion from this study, it would be hard to find a better way to end than with the observation that the Dutch are among the happiest Europeans.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

Sociaal en Cultureel Rapporten

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008. ISBN 978 90 377 0368-9

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012. Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije, Cok Vrooman (red.). ISBN 978 90 377 0623 9

Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014. Cok Vrooman, Mérove Gijsberts, Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0724 3

SCP-publicaties 2014

2014-1 *Kansen voor vakmanschap in het mbo. Een verkenning (2014).* Monique Turkenburg m.m.v. Lenie van den Bulk (CED-groep) en Ria Vogels (SCP). ISBN 978 90 377 0637 6

2014-2 *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt (2014).* Willem Huijnk, Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0697 0

2014-3 *Ervaren discriminatie in Nederland (2013).* Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0672 7 (elektronische publicatie)

2014-4 *Samenvatting en conclusies van Sterke steden, gemengde wijken (2014).* Jeanet Kullberg, Matthieu Permentier, m.m.v. Emily Miltenburg. ISBN 978 90 377 0696 3 (elektronische publicatie)

2014-5 *Perceived discrimination in the Netherlands (2014).* Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0699 4 (elektronische publicatie)

2014-6 *De Wmo-uitgaven van gemeenten in 2010 (2014).* Barbara Wapstra, Lieke Salomé en Nelleke Koppelman. ISBN 978 90 377 0698 7 (elektronische publicatie)

2014-7 *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie (2014).* Pepijn van Houwelingen, Anita Boele, Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0635 2

- 2014-8 *Uitstappers en doorzetters. De persoonlijke en sociale context van sportdeelname en tijdsbesteding aan sport* (2014). Annet Tiessen-Raaphorst (red.), Remko van den Dool en Ria Vogels. ISBN 978 90 377 0700 7
- 2014-9 *Who cares in Europe. A comparison of long-term care for the over-50s in sixteen European countries* (2014). Debbie Verbeek-Oudijk, Isolde Woittiez, Evelien Eggink en Lisa Putman. ISBN 978 90 3770 681 9 (elektronische publicatie)
- 2014-10 *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* (2014). Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0636 9
- 2014-11 *Replicatie van het meetinstrument voor sociale uitsluiting* (2014). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0674 1 (elektronische publicatie)
- 2014-12 *Vraag naar arbeid 2013* (2014). Patricia van Echtelt, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0707 6
- 2014-13 *De Wmo in beweging; Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaïke den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0706 9
- 2014-14 *Anders in de klas. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Freek Bucx en Femke van der Sman, m.m.v. Charlotte Jalvingh. ISBN 978 90 377 0703 8
- 2014-15 *Leven met intersekse/DSD. Een verkennend onderzoek naar de leefsituatie van personen met intersekse/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0705 2 (elektronische publicatie)
- 2014-16 *Leergeld. Veranderingen in de financiële positie van het voortgezet onderwijs en verschillen tussen besturen* (2014). Lex Herweijer, Evelien Eggink, Evert Pommer, Jedid-Jah Jonker, m.m.v. Ingrid Ooms en Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0708 3
- 2014-17 *Verdelen op niveaus. Een multiniveaumodel voor de verdeling van het inkomensdeel van de Participatiewet over gemeenten* (2014). Arjan Soede en Maroesjka Versantvoort. ISBN 978 90 377 0711 3 (elektronische publicatie)
- 2014-18 *De Wmo in beweging. Beknopte samenvatting. Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaïke den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0712 0
- 2014-19 *Anders in de klas. Journalistieke samenvatting. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Karolien Bais, Freek Bucx, Femke van der Sman, m.m.v. Charlotte Jalvingh. ISBN 978 90 377 0713 7 (elektronische publicatie)
- 2014-20 *Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving* (2014). Kim Putters. ISBN 978 90 377 0715 1
- 2014-21 *Ouderenmishandeling. Advies over onderzoek naar aard en omvang van misbruik en geweld tegen ouderen in afhankelijkheidsrelaties* (2014). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0716 8 (elektronische publicatie)

- 2014-22 *Huwelijksmigratie in Nederland. Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten* (2014). Leen Sterckx, Jaco Dagevos, Willem Huijnk, Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0702 1
- 2014-23 *Living with intersexe/DSD. An exploratory study of the social situation of persons with intersexe/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0717 5.
- 2014-24 *Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland. Een verkenning van hun leefsituatie* (2014). Ria Vogels, Mérove Gijsberts en Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0719 9 (elektronische publicatie)
- 2014-25 *Krimp in de kinderopvang. Ouders over kinderopvang en werk* (2014). Wil Portegijs, Mariëlle Cloïn en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0718 2.
- 2014-26 *Op zoek naar bewijs II. Evaluatieontwerpen onderwijs- en cultuurmaatregelen* (2014). Monique Turkenburg, Lex Herweijer, Andries van den Broek, Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0720 5 (elektronische publicatie)
- 2014-27 *Hulp geboden. Een verkenning van de mogelijkheden en grenzen van (meer) informele hulp* (2014). Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Sjoerd Kooiker, Inger Plaisier, Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0721 2
- 2014-28 *Dichtbij huis. Lokale binding en inzet van dorpsbewoners* (2015). Lotte Vermeij, m.m.v. Anja Steenbekkers. ISBN 978 90 377 0722 9
- 2014-29 *Burn-out : verbanden tussen emotionele uitputting, arbeidsmarktpositie en Het Nieuwe Werken* (2014). Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0723 6 (elektronische publicatie)
- 2014-30 *Bevrijd of beklemd? Werk, inhuur, inkomen en welbevinden van zzp'ers.* (2014). Edith Josten, Jan Dirk Vlasblom, Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0710 6 (elektronische publicatie)
- 2014-31 *Natuur en Cultuur. Een vergelijkende verkenning van betrokkenheid en beleid* (2014). Anja Steenbekkers en Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0726 7 (elektronische publicatie)
- 2014-32 *De acceptatie van homoseksualiteit door etnische en religieuze groepen in Nederland* (2014). Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0704 5
- 2014-33 *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (2014). Cok Vrooman, Mérove Gijsberts, Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0724 3
- 2014-34 *Verenigd in verandering. Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society* (2014). Hanneke Posthumus, Josje den Ridder en Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0725 0
- 2014-35 *Jongeren en seksuele oriëntatie. Ervaringen van en opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele jongeren* (2015). Lisette Kuiper. ISBN 978 90 377 0727 4
- 2014-36 *Zorg beter begrepen. Verklaringen voor de groeiende vraag naar zorg voor mensen met een verstandelijke beperking* (2014). Isolde Woittiez, Lisa Putman, Evelien Eggink en Michiel Ras. ISBN 978 90 377 0729 8
- 2014-37 *Emancipatiemonitor 2014* (2014). Ans Merens (scp), Marion van den Brakel (cbs) (red.). ISBN 978 90 377 0728 1

- 2014-38 *Aan het werk vanuit een bijstands- of werkloosheidsuitkering* (2014). Karin Wittebrood en Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0733 5 (elektronische publicatie)
- 2014-39 *Armoedesignalement 2014* (2014). ISBN 978 90 377 0730 4
- 2014-40 *Kostenverschillen in de jeugdzorg. Een verklaring van verschillen in kosten tussen gemeenten* (2014). Michiel Ras, Evert Pommer, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0554 6 (elektronische publicatie)
- 2014-41 *De hoofdzaken van het Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (2014). Cok Vrooman, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais. ISBN 978 90 377 0692 5
- 2014-43 *Culturele activiteiten in 2012: bezoek, beoefening en steun* (Het culturele draagvlak, deel 13) (2014). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0736 6 (elektronische publicatie)

SCP-publicaties 2015

- 2015-1 *Rapportage sport 2014* (2015). Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978 90 377 0731 1
- 2015-2 *Media:Tijd in beeld. Dagelijkse tijdsbesteding aan media en communicatie* (Het culturele draagvlak, deel 14) (2015). Nathalie Sonck, Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0732 8
- 2015-3 *Aanbod van arbeid 2014. Arbeidsdeelname, flexibilisering en duurzame inzetbaarheid.* (2015). Jan Dirk Vlasblom, Patricia van Echtelt, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0595 9
- 2015-4 *Zicht op zorggebruik. Ontwikkelingen in het gebruik van huishoudelijke hulp, persoonlijke verzorging en verpleging tussen 2004 en 2011* (2015). Inger Plaisier, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0641 3
- 2015-5 *Surveying ethnic minorities. The impact of survey design on data quality* (2015). Joost Kappelhof. ISBN 978 90 377 0545 4
- 2015-6 *Maten voor gemeenten. Prestaties en uitgaven van de lokale overheid in de periode 2007-2012* (2015). Evert Pommer, Ingrid Ooms, Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0738 0
- 2015-7 *Concurrentie tussen mantelzorg en betaald werk* (2015). Edith Josten, Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0550 8
- 2015-8 *Langer in Nederland. Ontwikkelingen in de leefsituatie van migranten uit Polen en Bulgarije in de eerste jaren na migratie* (2015). Mérove Gijsberts (SCP), Marcel Lubbers (Radboud Universiteit). ISBN 978 90 377 0571 3
- 2015-9 *Gisteren vandaag. Erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening* (Het culturele draagvlak, deel 15) (2015). Andries van den Broek, Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0665 9
- 2015-10 *Vrouwen, mannen en de hulp aan (schoon)ouders* (2015). Alice de Boer, Mirjam de Klerk, Ans Merens. ISBN 978 90 377 0745 8 (elektronische publicatie)
- 2015-11 *Jeugdzorg: verschil tussen budget en contract. Een voorbeeld uit de regio* (2015). Evert Pommer, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0737 3 (elektronische publicatie)

- 2015-12 *Wel trouwen, niet zoenen. De houding van de Nederlandse bevolking tegenover lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen 2015* (2015). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0742 7
- 2015-13 *Migranten uit Midden- en Oost-Europese landen in Nederland door de tijd gevolgd. Een vergelijking tussen twee panelonderzoeken* (2015). Mérove Gijsberts (SCP), Marcel Lubbers (RU), Jaco Dagevos (SCP/EUR), Joost Jansen (EUR), Godfried Engbersen (EUR), Erik Snel (EUR). ISBN 978 90 377 0744 1 (elektronische publicatie)
- 2015-14 *Ouderenmishandeling in Nederland. Inzicht in kennis over omvang en achtergrond van ouderen die slachtoffer zijn van ouderenmishandeling* (2015). Inger Plaisier, Mirjam de Klerk (red.) ISBN 978 90 377 0748 9
- 2015-15 *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025* (2015). Marloes de Graaf-Zijl, Edith Josten, Stefan Boeters, Evelien Eggink, Jonneke Bolhaar, Ingrid Ooms, Adri den Ouden, Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0742 7 (elektronische publicatie)
- 2015-16 *Op afkomst afgewezen. Onderzoek naar discriminatie op de Haagse arbeidsmarkt* (2015). Iris Andriessen, Barbara van der Ent, Manu van der Linden, Guido Dekker. ISBN 978 90 377 0746 5
- 2015-17 *Co-wonen in context. Samenwonende generaties, mantelzorg en de kostendelersnorm in de AOW* (2015). Cok Vrooman, Alice de Boer, Jean Marie Wildeboer Schut, Isolde Woittiez, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0750 2 (elektronische publicatie)
- 2015-18 *Niet van de straat. De lokale samenleving in globaliserende, groeiende steden* (2015). Lotte Vermeij, Jeanet Kullberg. ISBN 978 90 377 0753 3 (elektronische publicatie)
- 2015-19 *Wmo- en AWBZ-voorzieningen 2009-2012; Een nulmeting* (2015). Ab van der Torre, Lisa Putman. ISBN 978 90 377 0539 3
- 2015-20 *Vraag naar arbeid 2015* (2015). Patricia van Echtelt, Roelof Schellingerhout, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0754 0
- 2015-21 *Nederland in Europees perspectief. Tevredenheid, vertrouwen en opinies* (2015). Jeroen Boelhouwer, Gerbert Kraaykamp, Ineke Stoop.(red.). ISBN 978 90 377 0756 4
- 2015-22 *Opvoeden in niet-westerse migrantengezinnen. Een terugblik en verkenning* (2015). Freek Bucx, Simone de Roos (red.). ISBN 978 90 377 0673 4
- 2015-24 *Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland* (2015). Josje den Ridder, Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0757 1
- 2015-25 *Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid. Opvattingen van werkenden over aanvullende pensioenen* (2015). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0758 8 (elektronische publicatie)
- 2015-27 *Verzorgd in Europa: kerncijfers 2011. Een vergelijking van de langdurige zorg van 50-plussers in zestien Europese landen* (2015). Debbie Verbeek-Oudijk, Isolde Woittiez, Evelien Eggink, Lisa Putman. ISBN 978 90 377 0761 8 (elektronische publicatie)

Overige publicaties

- Burgerperspectieven 2014 | 1* (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0701 4
- Burgerperspectieven 2014 | 2* (2014). Lonneke van Noije, Josje den Ridder, Hanneke Posthumus. ISBN 978 90 377 0714 4

Burgerperspectieven 2014 | 3 (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder, m.m.v. René Gude.

ISBN 978 90 377 0653 6

Burgerperspectieven 2014 | 4 (2014). Josje den Ridder, Maaike den Draak, Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0735 9

Burgerperspectieven 2015 | 1 (2015). Paul Dekker, Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0740 3

Burgerperspectieven 2015 | 2 (2015). Josje den Ridder, Paul Dekker, Pepijn van Houwelingen.

ISBN 978 90 377 0751 9

Burgerperspectieven 2015 | 3 (2015). Paul Dekker, Pepijn van Houwelingen, Tom van der Meer.

ISBN 978 90 377 0759 5

Gescheiden werelden? (2014). Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.).

ISBN 978 90 377 0734 2. Gezamenlijke uitgave van het SCP en de WRR.